

जा-टी-ज-मंजू वस्तुतस्तु यत्किंचिद्भावत्वनिरूपकप्रतियोगितात्वेन समन्वयेयस्यैषानुयोगितामेदाच्चप्रतियोगितामेदोतःप्रतियोगितायाः किंचिदि
 ३३ शिष्टस्वाभावसाधारण्येपिनस्यतिः। एवंचाभावत्वेनभावानांभावत्वेनाभावानामभावस्यैक्येपिअभावत्वमेदान्नलक्षणाघटतेसुते
 उत्तरग्रंथारंभः। वन्निमात्रेति। वन्निमात्रेप्रतियोगिताप्रमेयत्वसामानाधिकरण्येनभासतइतिभावः। विनिगमनाभावेनेति। प्रतियोगि
 तावच्छेदकावच्छिन्नतद्वृत्तितादृशप्रतीत्यनुसृतिरेवाभावस्यतन्मात्रप्रतियोगिकत्वेविनिगमना। नचेहसासंभवति। गगनत्वावच्छि
 न्नाधिकरणस्याप्रसिद्धत्वादितिभावः। बाधकाभावात्चिन्तामणिद्व्यतामेवविशेषरूपेणसामान्याभावांगीकारेबाधकं। नतुसौंदला
 नामितिभावः। अवतौमहाकालेकालिकसंबंधेनगगनत्वस्यवत्तेर्मात्रपदं। तच्चकालिकादिसंबंधस्यागर्थ्यातेनसंबंधेनतद्भि
 ज्जेचरमध्वंसादावपिगगनत्वसत्वात्। एवंचमहाकालमात्रवृत्तिविशेषणतासंबंधावच्छिन्नगगनत्वनिष्ठावच्छेदकत्वाकप्रमेयसामा
 न्याभावोपिलक्षणाघटकएवेत्याशयेनाह। यादृशेति। वृत्तित्वमतेइति। तादात्म्येनप्रमेयस्यसाध्यत्वेगगनत्वेनप्रमेयमेदस्यसंबंधसामान्ये
 नसाध्यत्वाभिप्रायेतदंतर्गतविषयतासंबंधेनगगनसत्वात्। गगनत्वेनप्रमेयाभावस्यासंभवात्। अवताररासंभवान्मत्तानुधावनंय
 र्थमिति तुद्रष्टव्यं। समवायादिसंबंधावच्छिन्नावच्छेदकताविशेषपर्यायैः पटत्वांतर्भावैर्नैवघटतेसत्त्वैषभावस्यकेवलान्वयितानिर्वा
 हइत्यभिप्रायेरादीधितिद्व्यतापटलोलेखः। संयोगादिसंबंधावच्छिन्नपर्यायैस्तुतमंतर्भाव्यापिघटत्ववत्तेःतस्यकेवलान्वयितानिर्वाहक
 त्वसंभवात्तथाविधावच्छेदकेगौरवेयापदत्वस्यागंदर्शयति। इदमिति। नचैवंवाच्यत्वस्यभागवदिष्टारूपत्वेपिनस्यतिः। संयोगादिव्यधि
 करणसंबंधस्यैवप्रतियोगितावच्छेदकताघटकतासंभवादितिवाच्यं। वाच्यत्वद्रूपतायाप्यतास्तवत्वात्वास्तववाच्यत्वेचसमवायित्व

राम०
 ३३

2
 स्पप्रतियोगितावच्छेदकताघटकसंबंधेनधर्मत्वेपिवैयर्थ्यधिकरण्यसंभवतीतिवाच्यत्वपदलक्ष्यार्थोनादरणीयइति।मनसिछत्यवाच्यत्वं
 यथेतिपंक्तिलेखनात्भवतुतत्तथैवपरंतुव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्येतिमूलेधर्ममविवक्षितार्थकं।प्रतियोग्यवृत्तिश्चधर्मइति
 मूलेगगवेनघटाभावादिनिराकरणानुरोधेनधर्मपदस्याविवक्षितार्थत्वंकेतुतथाविधाभावानाभासस्यनिर्युक्तिर्लोकेत।एवंचधर्म
 सस्यनावच्छेदकतानियामकत्वभ्रमः।कार्यइतिमनसिछत्यइदंचोपलक्षणाभित्याद्यारंभइति।नचकूटघटितलक्षणेपिसमेवापिसेन
 वाच्यत्वाभावस्यनलक्षणाघटकता।समवायित्वेनप्रमेयत्वाभावप्रतियोगितायालाघवेनतत्प्रतियोगितानन्यत्वादितिवाच्यं।एकधर्मा
 वप्रतियोगितायाःरेक्यस्यचक्रवर्तिलक्षणेनिराकरणान्न।नव्यास्तु।प्रतियोगिताविशेषणतापन्नतदनापन्नयोरेवच्छेदकतामतेमू
 लोक्ताभावः।अन्यथावाच्यत्वाभिन्नत्वेनवाच्यत्वाभावः।चक्रवर्तिलक्षणेवहिल्लक्ष्मणवद्व्यावृत्तिप्रदर्शनेचतदनेगीकारवी
 जमित्याहुः।तन्नःएवमपिसाध्याभावकूटासत्वेनाव्याप्तिः।नचतत्रकूटोननिवेश्यइतिवाच्यं।तथासतिधर्मवान्वहेरिसादावति
 व्याप्तेः।नहिकेवलान्वयिरच्छलीयलक्षणास्पतस्पतत्रलक्षता।नापिसिद्धोपयोगजातीयस्पतद्व्यवृत्तिरिति शिवं।साध्यावच्छेदक
 समनियतप्रतियोगिताकाभावोयोयवृत्तिनिवेशात्तानातिव्याप्तिरस्य।ननुपारिभाषिकाव्यभिचरितत्वस्यअथेतिमूलानभिप्रेतत्वा
 लुतस्तदवलंबनेनप्रतियोग्यवृत्तिश्चेतिग्रंथावरा।तारणं।नचाग्रेएवतत्तदभिप्रेतमितिसंप्रतं।शंकाअभिप्रेतत्वेप्रतियोग्यवृत्तिश्चे
 त्तिदूषणसमुच्चयानुपपत्तेरित्यतआह॥अथेति।तथाचयोगःसंभवन्नपिशंकितुरविवक्षिताइतिभावः।तर्हीत्यादिमूलंचयस्य
 मानाधिकरणाइतिलक्षणास्याव्यभिचरितत्वपदार्थत्वनिराकरणपरकार्याप्रतिष्ठाभिधानंतर्हीयोगार्थएवव्याप्तिरस्त्वितिशं

कावारणायतल्लक्षणस्य योगतस्तस्य दार्थ्यत्वं नाश्रुतपरिभाषया तु तद्भवत्यवेत्याशयेन हीधितोपरिमितिः मूले घटे वाच्यत्वाभावः प्रसिद्धः
 ३४ वेति योजनात्तेन केवलान्वयिन्यभावादित्यनेनोक्ता प्रसिद्धरुद्धारलाभः ॥ केसाकांक्षायामघट इति जगदुपलक्षणमेतत् ननु अथेसादिग्रंथ
 स्य परिभाषिकाव्यभिचरितत्वतात्पर्यं कल्पयितुमशक्यं तथासतिसमवायित्वेन वाच्यत्वाभावप्रसिद्धावपि इदं वाच्यं हेयत्वादित्यादौ हेय
 त्वस्य घटरवमभिचारात्साध्याभाववदवन्तित्वरुद्धलक्षणव्याप्तिरस्येवेत्यभिप्रायकस्य नचैवं घटरवेत्यादिग्रंथस्यासंगतेः ॥ हेयत्वेन्यभि
 चारसत्वेऽपि अधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावघटिकाव्याप्तिचारस्याव्याप्त्यभावात् नच घटरवेत्यादिग्रंथस्य व्यभिचारसत्वेन तदभावरूपल
 क्षणाव्याप्तिरित्यर्थान्तासंगतिरिति वाच्यं ॥ पूर्वमूलस्य योगार्थभूताव्यभिचारपरताया अननुमतत्वादेतद्ग्रंथस्य तादृशार्थसंभवादित्य
 त आह ॥ तथाचेति ॥ तथैतद्ग्रंथस्य वाच्यत्वे साध्ये हेयत्वादेर्यव्यभिचारित्वेनालक्ष्यत्वात्तत्र लक्षणभावेऽपि क्षुत्तभावेन साध्याभावप्रसिद्धि
 श्रमो निरर्थक इत्येतद्ग्रंथाभिप्रायः पूर्वति ॥ साध्याभावप्रसिद्धिप्रदर्शकेत्यादिः ॥ अभावप्रदर्शन एव तद्द्वैतार्थशुंकोदयादिति भावः ॥ यद्वा सा
 ध्याभाववद्वृत्तित्वेन व्यभिचारिणे हेयत्वादेः अलक्ष्यताया परिभाषिकाव्यभिचरितत्वरूपव्याप्तिसत्वात्तत्रातिव्याप्तिरिति न तल्लक्षणता
 त्पर्यकपूर्वमूलासंगतिरित्यर्थः ॥ एवं पूर्वमूलपदं वाचकत्वे एतन्मूलपरं ॥ अस्यापि साध्यतावच्छेदके साधयेऽप्यपूर्वत्वात्साध्यतेत्यादि उत्त
 रमूलं च साध्यतावच्छेदकधर्मसंबन्धावच्छिन्नसाध्याभावव्यभिचारघटक इति विवक्षितसाध्यव्यभिचाराप्रसिद्धपातस्य सद्धेतुत्वव
 स्थापकं वाच्यत्वेन घटाभावस्यापि तद्घटकत्वासंभवादिति तद्वृत्तिः ॥ हेतौ व्याप्तिरव्यभिचरितत्वपदार्थः नचाथेत्यादेर्यत्समानाधिकरणा इ
 त्येतत्सूत्रं यायोगार्थस्याव्यभिचरितपदार्थत्वाभिधानमनुपयुक्तमिति वाच्यं ॥ योगाभावात्तल्लक्षणस्याव्यभिचारपदार्थत्वं नेति युसादनार्थ

राम०
 ३४

लातुतथाचेति। योगार्थः प्रसिद्धमिधानं च दर्शिताभावस्यानुपयोगी। त्वार्थः। तल्लक्षणस्य योगतस्तत्पदार्थत्वं मा भूत्परिभाषया तु तद्भव
 तेवेत्याशये नदीधितोपारिभाषिकमेवेत्युक्तत्वात् एतेनाव्यभिचारित्वपरिभाषिकत्वेवमिच्छाधीविरोधीविषयस्यैव व्याप्तिरिति नि
 यमभंगस्तत्र नायतर्हीति तादृशत्रियमस्याप्राप्तिश्चाशयेन दीधितोपारिभाषिकमित्यपास्तं प्राकृत्य समाधानाधिकजोरेऽस्य त्रयप्रयो
 जनाभावेपरिभाषिकत्वस्याज्ञानादितिसर्वसंमजस्य च व्याप्तिः। योगार्थी भूतकूटघटितलक्षणमिच्छापिकाधेयादिशंकातत्रयोग
 र्थभूताव्यभिचारघटकोयादृशसाध्याभावस्तादृशसाध्याभावघटितव्यभिचाराभिप्रायिकानचेति शंका। अन्यदृश एव साध्याभावो
 व्यभिचारघटक इत्यभिप्रेत्य तस्माधानायादृशसाध्याभावो व्यभिचारघटकस्तादृशसाध्याभाव एवाव्यभिचारघटकोऽप्ययोगार्थत्व
 व्याघातादित्याशयेन तर्हीति। एवं च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमात्रनिराकरणार्थं प्रतियोग्यवृत्तिश्चेतीति शङ्काः। मूले घटे वाच्यत्वाभा
 वः न तादृश इति योजनोऽस्वरूपधानवच्छिन्नवाच्यत्वात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य नान्यार्थत्वात्। ग्रंथे इत्यनेन तद्वोच्यः। केनापीति।
 नन्वात्मत्वाधिकरणेऽप्यात्मत्वाभावसत्त्वात्कथमव्याप्तिः। सवच्छेदकनिरुक्तौ ग्रंथकृतैव व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नानुयोगिताका
 भावांगीकारात्। नचैवं वन्निमित्तिर्दृशरीत्यावह्यभावसत्त्वेन वह्यादिनिष्ठप्रतियोगितायाः साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वानुपपत्तिः
 साध्यव्यापकतायां प्रतियोगिवैयधिकरण्यप्रवेशेऽपि तत्र प्रतियोग्यनेधिकरणत्वसत्त्वात्तदनुपपत्तिरिति वाच्यं प्रतियोग्यनेधिकर
 णत्वस्य व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नानुयोगितासंबन्धेन वाच्यतया तदनिवेशे साध्यवृत्तितादृशधर्मानवच्छिन्नानुयोगिताकत्वस्या
 भावे निवेशेन च पक्षद्वयेऽपि वह्यादिनिष्ठप्रतियोगितायाः साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वसंपत्तेरिति चेन्न। घटाद्यभावप्रतियोगिताया

६ नचवाच्यत्ववाच्यस्वरूपसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्याप्रसिद्धमिच्छाधेयानुपपत्तिरिति वाच्यं वाच्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्वरूपसंबन्धा
 ६ वच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वोभयाभावस्य

जा-टी-अ-मं-जे
 ३५
 अपि प्रोक्ता रीत्या साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वापत्तेः प्रतियोगितायां व्यासज्पक्षस्थितिधर्मानवच्छिन्नानुयोगितासंबंधेन साध्यव्यापक
 तावच्छेदकनिवेशापत्तेः कूटघटितलक्षणनामपितादृशानुयोगितारूपसंबंधमनिवेशानिव्यासत्वाच्चेति तादृशभावाभंगीकारेण
 तल्लक्षणनामभिधानात् अस्तुवातादृशभावांगीरः अस्तुवाघटाद्येभावप्रतियोगितावारकमुक्तं अग्निमंवातसंबंधावच्छि
 न्नाद्येयतावच्छेदकतापर्याप्तवच्छेदकधर्मावच्छेदेनेति विशेषणं तथापि ज्ञानान्यत्वाभावस्य तात्पर्यस्य वारणाय हेतुसा
 मानाधिकरणपमावश्यकं तदुपात्तमिति न च साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगितायां यत्किंचित् साध्यतावच्छेदकानवच्छिन्नत्वो
 त्तैवेव नाव्याप्तिरिति दंष्ट्रार्थं प्रमेयसाध्यतावच्छेदककेऽव्याप्तिवारणाय यत्किंचित् त्वमिति वाच्यं तथापि तत्रैव द्रव्यत्वाभावमादाया
 व्याप्तेः न च प्रतियोगितायां स ~~साध्य~~ ध्यनिष्ठत्वमप्यस्त्विति वाच्यं तत्रैव घटात्पत्त्यान्यतरत्वावच्छिन्नाभावमादायाव्याप्तेरिति ननु सा
 ध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगितायां स्वयधिकरणधर्मावच्छिन्नत्वनिवेशाच्चायं दोषः प्रमेयत्वात्वाच्यत्वादीत्यादौ हेतुयत्वेन वाच्य
 त्वाभावसुलभ इति चेन्न समनियताभावस्य मते घटत्वेन धर्माभावधर्मत्वेन वद्भावयोरभिन्नतया प्रतिबन्धयोगिसमानाधिकर
 णत्वेनातिव्याप्तेः हेतुसामानाधिकरणस्ववैशिष्ट्ययोर्निवेशमपेक्ष्य सामानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाया प्रतियोगितातावच्छेदक
 टवत्वरूपतन्निवेशो गोरवाज्जानवहेतुसामानाधिकरण्यानुपादानेव नृमाध्मादिसादौ धर्मध्वंसाभावाभावमादायाव्याप्ति
 संभवात्कथं मय मासेत्याद्यनुसरणमिति वाच्यं स्वविशिष्टहेतुधिकरणद्वयनिवेशे एतदव्याप्तिः अवतुतनिवेशे तदनिवेशे चेत्सु
 भयथापीत्यतः तत्परित्यागात् समानकालीनत्वं तदधिकरणकाले कालिकसंबंधेन वृत्तित्वं तत्पदमात्मत्वाभावपरं इच्छं चेति न

राम०
 ३५

नैव मपि हेतुसमानाधिकरण इत्यस्यैवैयर्थ्यं दुर्वारं तस्मात्तावस्यापि प्रतियोग्यधिकरणे समानकालीनत्वादिसंबंधेन संबद्धत्वसंभवादि
 तिमैवं यथासन्निवेशोऽवैयर्थ्यात् वृत्तित्वनिवेशाभिप्रायेण तदुक्तैः वस्तुस्तु समानकालीनत्वादिः संबंधतंगदाधरमतेनास्ती ग्रंथरुन्मते तस्तीये
 तावन्मात्रं न च गदाधरमते प्रतियोग्यधिकरणसंबंधित्वं तद्यवा निवेशं तथा सत्या तस्मात्तावन्नारण्य हेतुसमानाधिकरणमावश्यकं य
 यच्छन्मते तु तदर्थं प्रतियोग्यधिकरणवृत्तित्वानुधावनमिति वाच्यं प्रतियोग्यधिकरणसंबंधित्वं प्रतियोग्यधिकरणानुयोगिकसंबंध
 प्रतियोगित्वं प्रतियोग्यधिकरणानुयोगिकप्रतियोगित्वमिति यावत् तत्र प्रतियोगित्वं प्रतियोगित्वं प्रतियोगित्वं त्वं वाऽखंडोपाधिः प्रति
 योग्यधिकरणवृत्तित्वं प्रतियोग्यधिकरणनिरूपिता धैयत्वं तत्रा धैयत्वं माधैयतात्वं मखंडोपाधिः प्रतिगौरवत्वाच्च वयोरभावाद्द्वयोरेव
 मतं साधीयः प्रसृततर्कालंकाराणां निरूपितत्वसंबंधेन प्रतियोग्यधिकरणविशिष्टवृत्तित्वे शानाचवां केचित्तु हेतुधिकरणसंबंधित्व
 निवेशो हेतुधिकरणावच्छेदेन प्रतियोग्यधिकरणसंबंधित्वमेव निवेशननु स्ववैशिष्ट्यमपि कपिसंयोगाभावादिसाध्यकैकपिसंयोगाद्याम्
 काभावात्संज्ञगत्तैवैकज्ञानविषयत्वादिना संबद्धत्वेनाव्यासभावात् न चेदमेतस्यैपरित्याज्यमेवेति वाच्यं तथापि वाच्यत्वादिसाध्यके स
 मानाधिकरणधर्मावच्छिन्नगगनाभावाभावादिकयाप्यलक्षणासंगतिर्भवति हेतुधिकरणवच्छेदेन येन केनचित्संबंधेन संबद्धत्वस
 त्वात् न चैतदभावस्य साध्यवतिसमानकालीनत्वसंबंधेन सत्वात्कथं लक्षणाघटकत्वं साध्यवृत्तित्वस्यैव निवेशात् असंबद्धत्वादभावाप्रसिद्ध्या
 पातादिति प्रतियोग्यवृत्तिश्चेति ग्रंथावतारानुपपत्तिरिति वृत्तित्वनिवेशनभावश्यकमित्याहुः साध्येति साध्यवति येन येन संबंधेन वृत्तित्वं तेन ते
 न संबंधेन स्ववैशिष्ट्यबोधोपादेन स्पष्टः कालत्वादिसादौ शुद्धकालिकसंबंधेन साध्यसमानाधिकरणस्य स्पष्टत्वाद्यभावस्य स्पष्टानुयोगि

जा-री-अ-म-न-क-ल-विशिष्ट-कालिक-संबंधे-न-स-विशिष्ट-हेतु-धिकरण-प्रकृत-संदावच्छेदे-न-प्रतियोगि-सामानाधिकरण-पि-ना-ति-व्याप्तिः। शुद्ध-कालिक-संबंधे-न
 ३६ स्व-विशिष्ट-महा-का-ने-त-पा-ला-त-॥ द्रव्य-मिति। सा-ध्य-व-ति-स्वरूप-संबंधे-न-स्व-वैशिष्ट्या-सत्वे-न-कालिक-संबंधे-न-द्रव्य-त्व-सा-ध्ये-सं-द-त्वा-दा-व-व्याप्तेः।
 सा-ध्य-व-त-म-पि-सा-ध्य-ता-व-च्छेद-क-संबंधे-न-वा-च्य-मिति-चे-त्स-म-वा-य-का-लिका-न्य-तर-संबंधे-न-द्रव्य-त्व-सा-ध्य-के-त-त्रै-व-वा-व्याप्तेः। व-स्तु-त-स्तु-त-त्रै-व-ए-षि-
 व्य-न्य-त-द्रव्य-त्वा-द्य-भा-व-मा-दा-य-स-र-ता-वा-न्य-त-म-त्वा-दि-त्या-दौ-च-गु-ण-न्य-त-विशिष्ट-स-त्ता-भा-व-मा-दा-या-व्याप्तिः-त-योः-स्वरूप-संबंधे-न-सा-ध्य-स-
 मा-ना-धि-कर-ण-ता-दि-ति-हे-तु-स-मा-ना-धि-कर-ण-त-मु-पा-त्ता-त-था-च-त-योः-हे-तु-म-ति-के-ना-पि-संबंधे-ना-व-र्त-मा-न-त्वा-न्-दो-षः। ए-ते-न-स्वरूप-संबंधे-न-सा-
 ध्य-व-ह-ति-त-प्र-वे-दो-स्व-वै-शि-ष्ट्य-न-प्र-वे-र-प-क-पि-सं-यो-ग-भा-वा-दि-सा-ध्य-के-क-पि-सं-यो-ग-दि-सु-दा-स-त-प्र-यो-ज-ना-भा-वा-दि-ति-क-प-म-व्या-प्ति-ग-त्य-पा-स्त-
 त-त्रै-व-ग-ग-न-त-विशिष्ट-वा-च्य-त्वा-द्य-भा-व-मा-दा-या-व्याप्तेः-स्व-विशिष्ट-त्व-स्प-द-वि-त-त्वा-त्। य-त्वि-त्या-दि। य-द्य-पि-ध-म-वा-न्व-हे-ति-त्या-दौ-ध-म-भा-वा-देः
 कालिक-संबंधे-न-सा-ध्य-स-मा-ना-धि-कर-ण-त-या-ति-व्याप्ति-र-तः-स्व-विशिष्ट-हे-तु-धिकरण-व-च्छेदे-ने-ति-वा-च्यं। त-था-च-या-व-त-य-स-मा-ना-धि-क-
 र-ण-त्व-यो-र्वै-य-र्थ्य-च-॥ त-था-पि-ता-द-श-हे-तु-म-द-त्त-यो-धा-वंतः-त-त्-प्र-त्ये-का-श्र-यी-भू-त-सा-ध्या-धि-कर-ण-व-त्त-य-इ-त्य-र्थः-स्या-त्। त-त्र-ता-द-श-यो-गो-ल-
 क-त्वा-दी-नां-कालिक-संबंधे-न-सा-ध्य-व-ति-स-त्ता-द-ति-व्याप्ति-र-तः-हे-तु-म-ति-ये-न-ये-न-संबंधे-न-व-त्तित्वं-ते-न-ते-न-त-स-त्ये-का-श्र-य-त-वं-वि-व-श-र-णी-या-त-
 द-पे-क्ष-या-हे-तु-म-ति-चे-न-ये-न-संबंधे-न-व-त्तित्वं-सा-ध्य-व-ति-ते-न-ते-न-संबंधे-न-व-त्तित्व-नि-वे-श-न-मे-वो-चि-ता-स्व-विशिष्ट-ति-रा-द्य-नि-वे-श-पि-प्र-ल-या-न्य-
 त्वा-भा-व-मा-दा-य-गो-ना-गो-त्वा-दि-त्या-दौ-अ-दो-ष-ए-ण-ला-घ-वा-त्। ए-ते-न-हे-तु-म-ति-सा-ध्य-व-ति-च-व-त्तित्वं-न-संबंध-सामान्ये-न-य-त्कि-ंचि-त्संबंधे-न-प्र-तियो-
 गि-म-ता-ग्र-ह-वि-रो-धि-ता-नि-याम-क-संबंधे-न-वा-त-भा-वि-य-कालिक-संबंध-मा-दा-य-प्र-सि-द्ध-मि-चा-दि-ण्य-ति-व्याप्तेः। सु-ष-स-त्वा-दि-त्या-दा-व-ति-व्या-

ताम-०
 ३६

१. नच हेतुतावच्छेदकसंबंधे न हेतुमद्वैतित्वं साध्यतावच्छेदकसंबंधे न साध्यवद्वैतित्वं वाच्यमिति वाच्यं। वहिमान्तद्रूपादित्यादौ हेतुसमाना
 धिकरणजात्यादौ साध्यसामानाधिकरण्यासत्वे नाव्याप्तेः। नच साध्यवद्वैतित्वं हेतुतावच्छेदकसंबंधे नैवेति वाच्यं। तथापि तद्रूपाभिन्नगुण
 त्वादित्यादावतिव्याप्तिः। गुणसमवेतानां सर्वेषामेव तद्रूपभिन्नसमयेतत्वात्। नच सामानाधिकरण्यद्वयमपि साध्यतावच्छेदकसंबंधे न
 उक्तत्वादावतिव्याप्तिः। गुणसमवेतानां सर्वेषामिव तद्रूपभिन्नस्यैव हेतुसमानाधिकरण्यस्य तद्रूपत्वप्रकारप्रमाविशेषत्वादेः साध्या
 सामानाधिकरण्यान्नातिव्याप्तिरिति वाच्यं। सत्तावानुपप्रेयत्वादित्यादौ व्यतिव्याप्तेरित्यपास्तं। स्वरूपसंबंधे न वा सामानाधिकरण्यं ह
 यं निवेश्यमेतल्लभार्थं। चात्राप्यपदमिति। यत्तु। एवं सति रूपभिन्नगुणत्वादित्यादावतिव्याप्तिः। रूपमेवात्राप्यनुर्धरत्वात्। नच व्यभिचा
 ररूपकाधिकरणतत्तद्व्यक्तमन्यताभावः। तस्यापि तत्तद्व्यक्तमनुयोगित्वविशिष्टरूपत्वात् सकलादिति मतं तन्न रूपत्वप्रकारकप्रमाविशेष
 त्वादेः रूपभिन्नत्वप्रकारकप्रमाविशेषत्वाभावादेर्वा उत्तरं लक्षणे नतिरिक्तत्वेऽपि एतल्लक्षणवन्मते रूपत्वाद्यतिरिक्तत्वात् त्वस्तत्तत्स्य
 ५ विशिष्टहेतुवधिकरणवच्छेदे नैत्युक्ता वनुक्तौ चज्ञानवातात्माकाशान्यतरत्वादित्यादौ हेतुसमानाधिकरण्यगगनवद्वैतित्वविशिष्टत्वा
 द्वात्ताभावस्य साध्यसामानाधिकरण्यतया। तिव्याप्तेर्यावत्तत्राप्यपकं। हेतुतावच्छेदकसंबंधे न हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नस्य साध्य
 तावच्छेदकसंबंधे न साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्य चाधिकरण्यबोध्यं। तेन वहिमान्धूमात्। इदं विशिष्टसत्त्वादित्यादौ नाव्याप्तिः
 नवाज्ञानवान्द्रव्यत्वात् विशिष्टसत्तावानुपप्रेयत्वादित्यादौ वतिव्याप्तिः। वहेरप्यभावप्रतियोगितर्यातिव्याप्तिरतः स्वपदं। इत्यस्यैवेति। नचत्रया
 वलं किमर्थं वाच्यं तत्राप्यपमादायातिव्याप्तिवारणाय हेतुवधिकरणवच्छेदेन साध्यसामानाधिकरण्यनिवेशात्। स्वविशिष्टत्वं तु नश्ये

ता टी. ञ. म. जू. ३७
 धर्मसंयोगाद्यात्मकाभावस्य स्वविशिष्टहेतुधिकरणवच्छेदेन साध्यसामानाधिकरण्यादतिव्याप्तिः। मैवं। साध्यसामानाधिकरण्ये हेतु-
 त्वधिकरणवच्छिन्नत्वं। हेतुधिकरणताव्यापकनिरूपकता कल्पमपेक्षया वत् एव लाघवात्। तथा सति गोव्याजोत्तादित्यादौ तथा
 विधं सप्रत्ययत्वादेः साध्यासामानाधिकरणतयानातिवह्निमान्धर्मादित्यादौः। तत्सुपडिति मन्वततदा तत्रैव संगच्छेत्त्वधिकरणवच्छेदे-
 त्यस्यैव यथार्थात्त्युत्तु हेतुधिकरणताव्यापकसाध्याधिकरणता कल्लोदानान्नयावत्त्वनिवेशइतितन्न अधिकरणताया अव्याप्यवृत्ति-
 लेनाव्याप्तिः। व्याप्यवृत्तित्वे तस्मिन् साध्यवत्त्वप्रकारकप्रमाविषयत्वं निवेशौ च गौरवात्। वस्तुतो गगनाभावादौ तादृशसाध्याधि-
 करणतासंबन्धित्वं तद्ब्रह्मत्वादि कंमिति उक्तरास्या हेतुधिकरणताव्यापकत्वे यथार्थवतारकत्वेति। ननु व्यावर्तकव्यापकत्वं
 तच्च हेतुसामानाधिकरण्यसामानाधिकरण्याभावप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनावेनेच्छेदकत्वं तथा च व्यधिकरणध-
 र्मावच्छिन्नाभाववांरकसामानाधिकरण्येनेत्युपादानादवतारकैसाध्यसामानाधिकरण्यत्वे करण्यव्यक्तिविशेषाभाववारणानत सामानाधि-
 यसामानाधिकरण्येनेत्युपादानात्। व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावानुपगमपिसुसभावात्। यदपिति न च यमात्माज्ञानादित्यादावा-
 त्मत्वसामान्याभावस्यैव हि कविशेषणतयो मयवृत्तित्वान्नाव्याप्तिरिति। हेतुसमाधिष्यत्वाभावत्वे तन्ननाधिकरणा इत्यस्यैवैय-
 र्थ्यं। न च तेनैवैहो न्यत्वाभावादिवारणार्थत्वात् अग्रिमेषाभावभिन्नत्वेन तद्वारणसंभवात्। तद्ब्रह्मत्वप्रकारकप्रमाविशेषत्वा-
 भावस्यैतन्मते तद्ब्रह्मरूपत्वात्। वेद्विषयोपेक्षे गगनाभावाभावस्य गगनरूपस्य वारणार्थं तच्चेत्येव पिवृत्तिमत्वमात्रस्यैव चित्यमिति चेन्ना-
 तद्ब्रह्मवृत्तिरूपध्वंसदृश्यत्वाद्यभावस्य साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकस्य वह्निमान्धर्मादित्यादौ वारणार्थत्वात्। न चोक्ताभावस्य

राम०
 ३७

कालिकसंबंधेन हेतुसामानाधिकरणतया कथं वारं जन्ममात्रस्य कालोपाधितानुपगमात् न च स्पंदो गतिरिति दिस्यौ कालिकसंबंधेन हेतुसामानाधिकरण्यमुक्ताभावस्यास्य तमिति वाच्यं उपाधीनामवच्छेदकतामात्रमिति मता बलं ब्रूयात् एतल्लक्षणस्पृष्टतया एतद्वृद्धिरानावरूपकताद्वा स्वप्रतियोगिमत्ताग्रहविरोधितानियामकसंबंधेन हेतुसामानाधिकरण्यतुल्यं तद्रूपत्वकाभावमादायाच्चासेः। केचित्तु जन्ममात्रस्य कालोपाधितामतेतद्वृत्तिरूपध्वंसवदन्यत्वाद्यभाववारणार्थं हेतुतावच्छेदकसंबंधेन हेतुधिकरणे दैशिकविशेषणतया च तत्त्वं विवक्षणीयं। तत्तदयोगोलकान्यत्वाभावस्येति ग्रंथश्च तत्तदयोगोलकावृत्तिरूपध्वंसवदन्यत्वाभावपर्युतिना संगः। तिः। अत्र तच्छब्देन तत्तदयोगोलकान्यत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभाव एवोक्तः। तस्य भावप्रतियोगिकत्वेनातिरिक्तत्वादित्यप्यारम्भानं तथा सतितद्दृष्टिभिर्न घटत्वादिस्यादौ साध्यप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावमादायानतिप्रसंगेनाग्रिमग्रंथविरोधात्। न चैवं भावभिन्नत्वं व्यर्थमिति वाच्यं। तस्योक्तसंबंधलाभार्थत्वात्। कालिकदिकृत्तविशेषणतातिरिक्तसंबंधेन वृत्तित्वस्य विवक्षितत्वाद्भावभिन्नत्वमावश्यकं। भावभिन्नत्वस्यापि च कालिकदिकृत्तविशेषणतातिरिक्तसंबंधेन वृत्तित्वस्य साधारणरूपेणापि विशेषणतायाः संबन्धतया तद्दृष्टरूपवृत्तिरूपध्वंसवदन्यत्वाभावादेः। तसंबंधेन हेतुसामानाधिकरणतया व्याप्तिदुर्वारैव स्यादिति दैशिकपदेन तदतिरिक्तत्वं विवक्षणीयं एवं विशेषणतानिवेशात् वृत्तिसंयोगाद्योत्पत्तिकाभावमुदासः स्वरूपसंबन्धः। स्तुनेक्तः तस्य तथात्वेन संबन्धत्वेनाभावात् वृत्तिसंयोगात्मकाभाववारोपिवृत्तिसंयोगाधिकारत्वात्मकसंबन्धसंयोगवत्त्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वात्मकस्य चाभावस्यावारुणतभावभिन्नत्वप्रवेशापत्तेः। एवं च तद्दृष्टिभिर्न घटत्वादित्यत्र तच्च त्मान्यत्वाभावस्य तच्च त्वत्वेन स्वस्वरूपसंबन्धेन तच्च तौल्यस्येवेति तस्योभयवृत्तित्वादनतिप्रसंग इति

जा-टी-अ-मंजु-अ-

३८

अग्निमदूषणमलग्नकं। तदभोगोलकान्यत्वाभावमादायैवातिव्याप्तिवारणं स्वरूपसंबंधस्यां स्वरूपसंबंधनिवेशेऽपि यत्तु एवमिति
तत्सर्वतन्निष्ठतत्संयोगाधिकरणत्वव्यक्त्यात्मकं विषयत्वात्मकं वा तदभावाभावमादायवन्दिमान्ध्रमादित्याव्याप्तिरतः भावभिन्नत्वस्या
दरणीयतया तद्दृष्टमिन्नं घटत्वादित्यादावतिव्याप्तिरिति तन्नातत्सर्वतत्त्वत्तिरूपध्वंसवदन्यत्वाभावादिवारणाय प्रति योगि
वैयर्थ्याधिकरणपक्षे तद्व्यापकताया एवादरणीयतया तादृशभावस्य लक्षणघटकत्वादित्याहुः। केचित्तु। मास्तु भावभिन्नत्वं। अस्तु स्वरूप
संबंधेन हेतुसामानाधिकरण्यं ~~तथापि तद्व्यक्तित्वं तच्च तन्मनुयोगिकत्वं विविष्टसमवायेन वृत्तिमतघटत्वादिकं तत्तद्द्रष्टुं~~
दिकं वेति तद्दृष्टमिन्नं घटत्वादित्यादिग्रंथो नालग्नकः। अन्यथा वन्दिमान्ध्रमादित्यादौ तत्सर्वतान्यत्वविशिष्टगगनाभावाभावं तादृशवो
च्यत्वाभावां चादाया व्याप्तिरित्याहुः। अस्तु प्रति योगि मत्ता ग्रहविरोधिता निया मकसंबंधेन हेतुसामानाधिकरण्यं अस्तु च तद्द्रष्टुं
त्मकाभाववारणाय भावभिन्नत्वमित्यप्याहुः हेतुसामानाधिकरण्यं च हेतुता वच्छेदकसंबंधेन हेतुता वच्छेदकावच्छिन्नवता घटितं
ग्राह्यत्वेन धर्मवति महाकाले महाकालान्यत्वाभावमादाय नान्याप्तिः न वा तद्द्वयमस्तद्द्वयान्यत्वविशिष्टसत्त्वादित्यादौ तद्दृष्टवत्तिरूप
पध्वंसवदन्यत्वाभावस्य सत्तासामानाधिकरण्येऽप्यव्याप्तिः न चैवं मपि तत्सर्वतन्निष्ठरूपध्वंसनिष्ठस्य तदन्यत्वविशिष्टवाच्यत्वाभाव
स्याधिकरण्यत्मात्मकस्य नो भयवृत्तित्वमिति वाच्यं। तादृशभावत्वेन हेतुमद्वृत्तिलोकेः। न च गोत्वाभावे देविकविशेषणतासंबंधेनो
भयवृत्तित्वात्साध्यता वच्छेदकेत्यादि व्यर्थमिति वाच्यं। वन्दिमान्ध्रमादित्यादौ तत्सर्वतान्यत्वप्रकारकप्रमाविशेषत्वाभावादिकं भा
वभिन्नत्वनिवेशोतु तत्सर्वतत्त्वत्तिरूपप्रागभावदन्यत्वाभावतत्सर्वतत्त्वत्तिरूपध्वंसवदन्यत्वाभावादिकमादाया व्याप्तिस्तदावद्रूपक

राम०
३८

त्वात् व न्हि संयोगाद्यात्मकस्येति आदिना तद्रूपाद्यात्मकाभावपरिग्रहः । व ह्यादिसाध्यकैव न्हि संयोगात्मकाभावमादायाव्याप्यसंगतिः । असेम
 वस्यैव व्याप्यत्वात् तत्राहि । इव गुणदिरूपे यथा यथा तत्तदेतुमनितत्तद्विषयता तत्तत्संवेधादिरूपाभावः संभवति । व न्हि संयोगात्
 काभावानुरोधे न साध्यव्यापकतायाः प्रतियोगिवैयर्थ्यधिकरणघटिताया एव निवेशादिति चेन्न । स्वरूपसंबन्धे न साध्यवद्दत्तघटि
 तव्यापकतानिवेशे न विषयतादौ तत्सत्वेन तदभावाव्यापकत्वाच्चासंभवः । एवंमपि व न्हि संयोगाधिकरणत्वात्मकाभाववारणेपि व
 न्हि संयोगात्मकाभावो न वार्यते । इत्यव्याप्तिः । गुणवृत्तिसाध्यकसद्वैतौल्यसुरागमनादिसायात्वात् वस्तुतस्तुजातिर्घटत्वसादिसादौल
 सुरागमनाच्चासंभवः न तत्रापि जातिरित्याकारकयत्किंचिज्ज्ञानाभावस्पदैविकविशेषणतया वृत्तित्वाभावादव्याप्तिरिति वाच्यं ।
 विषयतायावत्संनियामकतया तदभावस्पहेत्वसमानाधिकरणत्वात् । अत्र व न्हि संयोगात्मकाभावलिखनात् प्रतियोगिवै
 यर्थ्यधिकरणघटितैव व्यापकतानिवेश्यते । एवं च व न्हि संयोगाधिकरणत्वात्मकाभावस्याप्युपलक्ष्यसुरातयाभावान्यत्वं तदुभयवार
 कानच तत्रापि व न्हि संयोगध्वंसात्मकाभावमादायाव्याप्तिर्दुर्वारैवेति वाच्यं । तस्य देन भावप्रागभावध्वंसान्यतान्यत्वस्याव्याप्यत्वा
 त् । हेतुसामानाधिकरण्यं च तद्रूपाव्याप्यभाववारणार्थं । तत्सर्वतावत्यभाववारणार्थं साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगितानिवे
 शः । एवं च तदयोगोलकावत्यभावमादायैव नातिव्याप्तिरित्याहुः तदसत् । एवं च तद्वृत्तिभिन्नघटत्वादित्यादावतिव्याप्तेः प्रलम्बकता
 पत्तेः । तद्वृत्तिवत्यभावस्य तद्वृत्तिरूपात्मकत्वे च तदयोगोलकावत्यभावमौदोयैवेति तस्यापि तदयोगोलकवृत्तिरूपस्वरूप
 पतायाः दुर्वारत्वात् । केचित्तु भावान्यत्वं कथं लक्षणघटकाभावप्रतियोगितायां भाववृत्तित्वस्याभाववृत्तित्वस्याव्याप्यत्वात् ।

7

म-
 ती-अ-मंजू-तेन वन्हिसंयोगध्वंसात्मकाभावव्युदासः। वन्हिसंयोगरूपभाववृत्तिप्रतियोगितायाध्वंसीयाया एकव्यक्तिगतत्वेन साध्यव्यापकतान
 ३९ वेदेदकत्वात्नापि स्वरूपसंबंधावच्छिन्नवन्हिसंयोगध्वंसाभावघटान्तराभावमादायाव्याप्तिः। अथैवं तत्तदयोगोलकान्यत्वाभाव
 वारणार्हमाद्यभावमादायातिव्याप्तिर्द्वारैर्वनचतत्तदयोगोलकान्यत्वप्रकारकप्रमाविशेषत्वाभावमादायनातिव्याप्तिरिति वाच्यं। तथा
 सतितद्दृष्टमिन्नमित्यादिग्रंथविरोधात्। तद्दृष्टमिन्नत्वप्रकारकप्रमाविशेषत्वाभावमादायैवानतिप्रसंगात्। यदि च तस्य प्रतियोगिता तद्दृष्टमि
 न्नत्व एवोपेयते तस्य स्वप्रकारकप्रमाविशेषत्वसंबंधे न तद्दृष्टभेदाभावरूपत्वात्तदा तदयोगोलकान्यत्वप्रकारकप्रमाविशेषत्वाभावे
 पितुल्यं। यदि तदयोगोलकभेदविशिष्टप्रमेयत्वाभावमादायानतिप्रसंगस्तदा तद्दृष्टमिन्नमित्यादौ साध्यविशिष्टप्रमेयत्वाभावमादान
 तिप्रसंगात्तद्व्यासंगतिः। तत्रापि प्रमेयत्वादेः प्रतियोगिताकोट्यप्रवेशः योगोलकान्यत्वविशिष्टप्रमेयत्वभावे तदनिविष्टप्रमेये
 ति चेत्संयत्रा योगोलके रूपध्वंसः तदयोगोलकवृत्तिरूपध्वंसवदन्यत्वाभावमादायानतिप्रसंगात्। यद्दृष्टे कदापि न रूपना
 शतद्दृष्टवृत्तिरूपध्वंसवदन्यत्वाभावासत्वे न तद्दृष्टमिन्नत्वप्रकारकप्रमाविशेषत्वाभावस्याभावरूपतया च तद्दृष्टमिन्नमित्यादा
 वतिप्रसंगश्चाभावान्यत्वनिवेशपक्षे प्रतियोगिताविशेषणपक्षेतु तदयोगोलकवृत्तिरूपध्वंसवदन्यत्वप्रकारकप्रमाविशेषत्वाभा
 वादेरभाववृत्तिप्रतियोगिताकतयाऽतिव्याप्तिरेव अन्यथा तद्दृष्टवृत्तिरूपध्वंसाप्रसिद्ध्या तदन्यत्वप्रकारकप्रमाविशेषत्वाभावा
 सत्वेऽपि तद्दृष्टान्यत्वप्रकारकप्रमाविशेषत्वाभावमादायानतिप्रसंगपत्तेरित्याहुः तच्चित्तं। प्रतियोगिवैयधिकरणघटितव्याप
 पकतायानिवेशे न तस्य र्वतीयरूपध्वंसाभावाभाववन्हिसंयोगध्वंसात्मकाभावव्युदासात्। मेवमन्यत्वाभावस्यान्यत्वाभावमेव

राम०
 ३९

उभयवृत्तित्वं च विरुद्धाधिकरणतानिरूपिता धेयता ह्यवत्वं । तदयोगोलका न्यत्वाभावस्य तत्तत्सूत्रावच्छिन्नाधिकरणता ह्यकत्वा
 दतिव्याप्तिरतो विरोधनिवेशः कालिकसंबंधावच्छिन्नाधिकरणतया विरुद्धाधिकरणतांतरमादाय स एव दोष इत्यतोऽधिकरणता ह्ये
 पि दैशिकविशेषणतानिवेशः तदधिकरणवृत्तित्वं विरोधः स्वप्रतियोगिवृत्तित्वं स्वज्ञानानाधिकरणोभयसंबंधेन भेदविशिष्टत्वं बोध्यं
 यद्वृत्तित्वं तेनोभयत्वस्य प्रत्येकं सत्त्वेन प्रत्येकमात्रवत्तेर्नोभयवृत्तित्वापत्तिः । नचैवमपि उभयभेदमादायातिव्याप्तिः स्वनिरूपणत्व
 स्वसामानाधिकरणोभयसंबंधेन प्रतियोगितावदन्यत्वेन भेदविशेषणत्वं साध्यवत्तदन्योभयवृत्तित्वं तु न तत्केवलान्वयिन्यव्या
 प्तेः । तद्वदभिन्नमिति । नचत्रकथमतिव्याप्तिः । तद्वदमात्रवत्तेः तद्वदत्वादतिरिक्तस्य तद्वदोत्पत्तितद्वदभिन्नत्वान्यतराभावस्य
 तद्वदोत्पत्त्याप्यवत्तेः सत्त्वात् । नच गगनभिन्नं द्रव्यत्वादित्यादावतिव्याप्तिः । उक्तीत्यातत्राभावकरणसंभवादिति वाच्यं । तत्रापि तत्सूत्रासं
 बधत्तु गगनभिन्नत्वान्यतराभावकरणसंभवादिति चेन्न ॥ तादृशाभावस्य तद्वदोत्पत्त्यभावविशिष्टतद्वद्वत्स्वरूपलोपागमात् । नचैवं उच्यते
 काले घटे तादृशाभावान्यतरप्रत्ययप्रसंगः । विशिष्टस्य केवलानतिरेकादिति वाच्यं । विशिष्टसत्ताभावाभावो गुणेति वदिष्टत्वात् वस्तुतस्तु
 उक्ताभावस्तद्वदोत्पत्त्यभाव एव स च साध्यसामानाधिकरण इति न किंचिदेतत् । केचित्तु । सृष्टिकां सशब्दस्य प्रामाणिकतया तच्छब्दभि
 न्नगुणत्वादित्यादौ व्यादिपदग्राह्योऽतिव्याप्तिः । तच्छब्दस्य सृष्टिकेतया तत्र तादृशाभावकरणसंभवात् । नच तच्छब्दोत्पत्तेः पूर्वोत्तराज्ञा
 नस्य विषयता तच्छब्दभिन्नत्वान्यतराभावस्य तादृशत्वान्नातिव्याप्तिरिति वाच्यं । ज्ञानासत्त्वेपि विषयतायाः सत्त्वेपि तत्र तस्याव्याप्यवृत्तिः
 त्वात्तादृशान्यतरस्य केवलान्वयित्वेन तदभावोपेक्षा कत्वात् । इत्याहुः । तच्च तद्वद्वत्प्रकारकयत् किंचिज्ञानविशेषत्वतद्वदभेदान्य

अ-टी-अ-मेजू
४०

तराभावस्पप्रमाभावदशायांतद्वृत्तमात्रवत्तत्तुभयावृत्तित्वात्तातिव्याप्तिः। नचयद्वृत्तव्यक्तोतादृशजन्यप्रमानोत्पन्नातद्वृत्तभेदसाध्यकध
र्तव्यमितिवाच्यं। तादृशघटेमानाभावात्। अततः सामान्यलक्षणयाः जागरूकत्वाद्वृत्तत्वप्रकारकप्रमाविशेषत्वतद्वृत्तभेदान्तरा
भावसंभवात्तद्वृत्तवृत्तिवायुसंयोगध्वंसवदन्यत्वाभावमादायनातिप्रसंगाच्चवायुध्वंसोत्तरतादृशध्वंसस्यतद्वृत्तमात्रवृत्तित्वात्।
वन्निमान्ध्रमादित्यादौतत्पर्वतत्वप्रकारकप्रमाविशेषत्वतत्पर्वतभिन्नत्वान्तराभावमादायाव्याप्तेर्विषयतायाः ज्ञानसमानकालीनत्
नियमानुपगमात्। हेतुमतिनिरवच्छिन्नवृत्तित्वनिवेशेनापितद्वेषवारणत्। अथतत्तदयोगोलका न्यत्वाभावोपितत्तदयोगोलकादि
रूपो नभावभिन्नइति। धूमत्वावच्छिन्नाभावमादायधूमवान्वहेरित्यादावेवातिव्याप्तिसंभवात्कुतस्तदुपेक्षा। नचोभयवृत्तित्वंसाध्यव
तिहेतुमतिवृत्तं तथाचधूममाभावस्पतादृशोभयावृत्तित्वात्तातिव्याप्तिरितिवाच्यं। तत्पर्वतवृत्तिरूपध्वंसात्मकाभावा नंगोत्वाद्यभावा
नांचवृत्तित्वंसाध्यवृत्तिहेतुमतिवृत्तं तथाचधूममाभावस्पतादृशोभयावृत्तित्वंसाध्यवृत्तिहेतुसमानाधिकरणा नंगिरुक्तोभयवृत्तित्वात्साध्यव्यापकतावच्छेदकेत्यादि
दलवैयर्थ्यात्तत्तत्परित्यक्प्रतियोग्यवृत्तिश्चेतिग्रंथानवतारकत्वप्रसंगात्। तत्तदयोगोलकीयरूपप्रागभाववदन्यत्वाभावस्प
भावभिन्नस्योभयावृत्तित्वंतुनोपेक्षाबीजं। तथासतितद्वृत्तिरूपप्रागभाववदन्यत्वाभावमादायातिव्याप्त्युद्धारसंभवात्तद्वृत्तिभि
न्नमित्यादेरलग्नकतापत्तेः। प्रागभावानंगीकारेणतत्संगमनेचोक्तोपेक्षाबीजमसंगतमेवेतिचेन्न। धूमवान्वहेरित्यादौघटाभाव
भेदाभावस्पभावभिन्नस्यनिरुक्तप्रतियोगिताकस्यकालिकसंबंधेनहेतुमद्वृत्तेर्देविकविशेषणतयोभयावृत्तित्वादेवा। नतिप्रसं
गेनतदुपेक्षाणात्। नचैवंव्यतिरेकिमात्रेऽव्याप्तिः। ततोप्यतिप्रसंगस्पदुष्टत्वात्। वस्तुतस्तु। अभावाधिकरणाकाभावस्याधिकर

राम०
४०

एरूपतया नाव्याप्तेः। धूमवान्वहेरित्यादौ तु तत्तदयोगोलकवृत्तिरूपध्वं वदन्त्याभावमादायातिव्याप्तिनिराससंभवात्। तदुपेक्षेति।
 नचैवं तद्दृष्टमिन्नं भेद्यत्वादित्यादेरसंगतिः। तद्दृष्टवृत्तिरूपध्वं स वदन्त्याभावमादायातिव्याप्तिनिराससंभवादिति वाच्यं। यद्दृष्टे
 कदापि न रूपनाशस्तस्यैव विपक्षत्वात्। यद्योगोक्तेरूपध्वं सेः तमादायैव धूमवान्वहेरित्यादावतिव्याप्तिनिरासोत्। नन्वेवमपि
 तद्दृष्टनिष्ठक्रियाध्वं स वदन्त्याभावमादायैव नातिव्याप्तिः। अथोसन्नविनष्टघटएव विपक्षः। नचतस्य नोक्ति संभवः। आरंभकसं
 योगजनकैककपालवृत्तिक्रियोत्पत्तितृतीयक्षणे कपालान्तरे नन्नाशजनकविभागजनकक्रियोत्पादेन द्विकपालस्य यत्र कपाल
 योरारंभकसंयोगः ततस्तृतीयकपालक्रिया ततृतीयक्षणे पूर्वारंभाकसंयोगनाशजनकविभागजनक पूर्वसंयुक्तैककपालक्रिया
 तत्र द्वितीयारंभकसंयोगेन जनितस्य त्रिकपालस्य चतुक्रियाधीन पूर्वारंभकसंयोगनाशेन नाना। ततः संभवादिति चेन्नातादृ
 शघटे मानाभावात्। असमवापिकारणस्य कार्यसहभावापेक्षणादिति चेन्ना। तृतीयक्षणे वृत्तिध्वंसप्रतियोगिघटस्यैव विप
 क्षत्वात्। प्रागभावोपगमैपितद्रूपमिन्नं गुणत्वादित्यादावतिव्याप्तिर्विध्या। नचतद्दृष्टत्वादिसमनियतत्वेन तद्रूपत्वात्।
 यत्तु। तयोरतिरिक्तत्वे रूपान्। घटत्वादित्यादावतिव्याप्तिः रूपध्वं सात्मकाभावेऽप्यभावमिन्नस्य भावदंतर्गतत्वेऽपि भयवृत्तिवाभा
 वादितितत्तु छं तस्य प्रतियोगिवैयधिकरणाय घटिसाध्यपक्षकता वच्छेदकप्रतियोगिता कत्वाभावात्। नन्वत्राप्यतिव्याप्ति
 वारणाय साध्यवृत्तिभावात् न्यतं वाच्यं। अत्र केचित्। वन्निर्माद्यत्वादित्यादौ तत्रापि तत्पर्वतात्त्विकविशिष्टवाच्यत्वाभावात्
 तथा विधेः साध्यावृत्तिवाद्यव्याप्तिरिति तत्तु छं। तस्य तत्पर्वतत्वादिरूपत्वात्। मैवं धैर्ये ते ते भेदादिसाध्यके साध्याभावस्याक्त

री. अ. मंजू

४१

मा.

रीसाघटत्वात्कलमतेतस्यसाध्यवद्वृत्तिभावान्नत्वा संभवेनातिव्याप्तेः। तद्रूपभिन्नं गुणत्वादित्यादौ साध्याभावस्य तच्च क्तित्वस्य तद्रूपस्वरूपतया साध्यवद्वृत्तिभावत्वादतिव्याप्तेः। अतु। साध्यवद्वृत्तिभावरूपाभावप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिता कलंभा वभिन्नत्वशब्दलक्ष्यमितितदप्यनेनपरास्ता। एतेनसाध्यवद्वृत्तिभावप्रतियोगिप्रतियोगिकान्यत्वमपि हेयमेवकेचित्तु। साध्यवद्वृत्त्य भावीयसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितान्यत्वंसाध्यव्यापकतावच्छेदकत्वंतत्पर्वतान्यत्वविशिष्टवाच्यत्वाभावव्युदासः वद्वृत्तिसंयोगाद्यात्मकाभाववारण्यभावभिन्नत्वनिवेशः धर्मवान्चनेरित्यादौ तदयोगोलकान्यत्वाभावस्तदयोगोलकान्यत्वविशिष्टवाच्यत्वाभावः तद्वृत्तिभिन्नघटत्वात्तद्रूपभिन्नं गुणत्वादित्यादौ साध्याभावः साध्यविशिष्टाकाशाभावाभावोवाऽतिव्याप्तिवारकइत्याहुः। एताना दीति। नन्वत्रघटान्यत्वाभावमादायवारणसंभवात्संबन्धनिवेशनमसंगतं। नचभावभिन्नत्वाभावान्नलक्षणघटकत्वमितिवाच्यं। घटत्वादिनातादृशभावतथात्वात्। नचसमनियताभावैक्यमतेऽदोषइतिवाच्यं। तस्यक्षेयायाप्रतियोगिताइत्यस्यावश्यकत्वादितिचेन्न। वस्तुतइत्यादिकल्पेऽतिव्याप्तेर्दुर्वारत्वात्। यद्वा। घटत्वादिनाघटान्यत्वाभावप्रतियोगितायाः साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वमातिव्याप्तिसंगतिः। अन्यभानभावभिन्नत्वप्रयोजमासंगतेः। वस्तुतः सप्रतियोगिमत्ताग्रहविरोधितानियामकसंबन्धेनसाध्यवद्वृत्तित्वं ग्रंथकारस्याभिमत एत एव द्वितीयलक्षणलोकपिसंयोगभाववस्त्व्यापकतानवच्छेदकत्वमुक्तं। हेत्विति। एतद्वे घटाभावभिन्नत्वे यत्वादितादवतिव्याप्तेर्ययोवद्वृत्तिमान्ध्रमादित्यादौ तत्पर्वतान्यत्वविशिष्टवाच्यत्वाद्यभावं घटाभावमे। अन्यमानस्यका लोपाधितामतेतद्रुद्वृत्तिरूपध्वंसवदन्यत्वाभावस्वप्रतियोगिमत्ताग्रहविरोधितानियामकसंबन्धेनोभयावद्वृत्तित्वाद्वद्वृत्तिमान्ध्र

राम०
४१

मादिसादौ दोष इत्यतः स्वप्रतियोगिमत्ता ग्रहविरोधितानियामकसंबंधेन हेतुसामानाधिकरण्यबोधः। प्रतियोगिता च साध्यव्यापकताव
 छेदिका प्रवेशनीया। तेन उक्ताभावस्य यः कालिकसंबंधेनाभावः तस्यापि प्रतियोगितायाः कालिकसंबंधसंग्रहेऽपि न स्याति। एवं हि
 तीया स्वप्रतियोगिता च तादृशेव निवेदनीया। अन्यथा तदयोगोलकान्यत्वाभावादेः कालिसंबंधेन योभावस्तस्यापि प्रतियोगि
 तया कालिकसंबंधमादायातिव्याप्तेः। अत्र भावभिन्नत्वेन देयं वहिसंयोगाद्यात्मकाभावस्य तादृशसमवायादिनोभयवृत्तित्वेनाव्या
 प्तिविरहादिति न सत्। तत्सर्वतीयरूपाद्यात्मकाभावस्य तादृशस्य प्रतियोगिमत्ता ग्रहविरोधितानियामकेन समवायेन हेतुमद्भूते स्तादृ
 शेन समवायेनोभयवृत्तित्वा दव्याप्तेर्भावभिन्नत्वस्यावश्यकत्वात्। एवं स्तुतस्तत्तद्रूपाद्यात्मकाभाववारणार्थं हेत्वधिकरणोद्देशिकवि
 शेषणतया वृत्तित्वंतनुभावभिन्नत्वं गौरवात्तद्वृत्तिभिन्नघटत्वादिसादौ तद्वृत्तान्यत्वाभावस्य तद्व्यक्तित्वात्मनोद्देशिकविशेषणतया
 हेतुमद्भूतेरुभयवृत्तित्वान्नातिव्याप्तिः यत्वेन मपि रूपवान् घटत्वादिसादौ हेतुसामानाधिकरण्यस्य सात्मकाभावस्योभयवृत्तित्वा दव्याप्तिरिति तन्तद
 भावस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्या घटितव्यापकतावच्छेदकत्वाभावात् प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्याप्तेः ~~अत्र तत्र~~ व्यापकताप
 क्षेतुवहिमान्ध्रमातृत्वाद्वा नृगगनत्वादिसादौ वहिसंयोगाधिकरणत्वे विशेषवादाधिकरणत्वादिलक्षणाभावस्योभयवृत्ति
 त्वादव्याप्तिरतः हेतुसामानाधिकरण्यभावप्रतियोगितायां भाववृत्तित्वं देयंतद्वृत्तिमेवादिसाध्यके साध्यप्रकारकप्रमाविशेषत्वा
 भावमादायैव नातिप्रसंगः भावभिन्नंतुन उक्तरीत्या तत्रैवातिव्याप्तेः। अथ मिकपंक्तिमारभ्य तृतीयपंक्तिपर्यंतं अत्र बोधः। ननु धर्मनि
 वृत्त्या सत्त्वेन सामान्यलक्षणायाः सकलव्याप्तिरिति संभवात् किमर्थमनुगमरूपैव हि साध्या सति पारमर्त्यग्रंथस्य सिद्धांतलक्षणापरत्वात्।

टी. ज. मंजू

४२

इत्यतः प्रयोजनं तन्माह न वेति। अप्रसिद्धिरिति। न च समवायित्वावच्छिन्नवाच्यत्वादिनिष्ठप्रतियोगितानां साध्यव्यापकतानवच्छेदकत्वेऽपि
 विरुद्धघटत्वपटत्वाभ्यां प्रमेयसामान्याभावप्रतियोगितायास्तथात्वमेवेति नाप्रसिद्धिरिति वाच्यं। अस्पृश्यस्येदृशरीत्यातिव्याप्तौ तासु
 र्यात्। अथवा सामान्यरूपेण विशेषाभावस्वीकारेण प्रमेयाभावप्रतियोगित्वेन घटाभावादेः प्रमेयनिष्ठप्रतियोगित्वेन सामान्यध-
 र्मेण गगनतद्भिन्नो प्रयाभावादेर्वासाध्यनिष्ठत्वाद्यथाश्रुतमेव साधीयः। नस्तु तस्तु। उक्तप्रमेयाभावप्रतियोगिताया सामान्याभावाया
 न्यतया प्रत्याश्रयभिन्नतया तत्प्रतियोगित्वेन तत्प्रमेयाभाव एव साध्यवद्वत्तिरित्येव सारं बोध्यं। ननु प्रतियोगिवैयर्थ्याधिकरणं न प्रतियो-
 ग्यनधिकरणे प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नयत् किंचिदनधिकरणे वावृत्तित्वं। उक्तदोषावारणात्। नापि प्रतियोग्यधिकरणवृत्तित्वं। महा-
 नसीयवन्निर्संयोगाभावस्यातथात्वै न लक्षणाघटकतयाऽप्यपेक्षेः नापि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामान्यानधिकरणत्वं। साध्यवत्
 घटाभावादिमतः तादृशसामान्यावच्छिन्ननधिकरणत्वाप्रसिद्धेः पूर्वक्षणावृत्तित्वविशिष्टस्वाभावादिमत्वात्। न च स्वप्रतियोगिता-
 वच्छेदकयत् किंचिदवच्छिन्ननधिकरणत्वं कपिसंयोगाभावादिसाध्यके यत्किंचित्प्रतियोगितावच्छेदकीभूतगुणसामान्याभावत्वाव-
 च्छिन्नानधिकरणत्वस्य साध्यवतिसत्वात्कपिसंयोगरूपाभावस्पृशान्निष्टाभावप्रतियोगितावच्छेदकप्रतियोगिताकृतया स्वविशि-
 ष्टत्वानिवेरुलाघवात्। इति वाच्यं। वाच्यत्वाभावप्रतियोगित्वेन घटाभावस्य घटत्वेन पटाभावाभिन्नतया घटत्वमादाय तदनेक्यमतेऽपि
 गुणवृत्तित्वविशिष्टस्वाभावत्वमादाय प्रतियोगिवैयर्थ्याधिकरणप्रसंगादित्यत आह। स्वावच्छिन्नानधिकरणेति। स्वप्रतियोगि-
 तावच्छेदकं स्वावच्छिन्नानधिकरणवृत्तित्वस्याभावविशेषणत्वे हेतुवृत्तित्वप्रवेशो घटत्वेन वस्तुभावप्रतियोगित्वेन घटाद्यभा-

राम०
४२

ववारणपतिश्चातः तदुपेक्षासंबंधसामान्येन स्वावच्छिन्नानधिकरणत्वनिवेशकालपरिभारणादिसाध्यकेतादृशसाध्याधिकरणप्रसि
 धिः। यत्किंचित्संबंधेन तन्निवेशेन प्रतियोगितावच्छेदमात्रस्यैव यत्किंचित्संबंधेन स्वावच्छिन्नानधिकरणसाध्यवन्निष्ठाभावप्रतियो
 गितावच्छेदकत्वमित्यतः तत्संबंधेनेति। तत्संबंधेन प्रतियोगितातुन विशेषिता। प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन स्वावच्छिन्नानधिकरण
 त्वनिवेशे गौरवात्। अथ स्वावच्छिन्नानधिकरणसाध्यवत्कृत्यत्वं तदप्यत्वनिवेशेनेवोपपत्तेः प्रपेक्ष्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वम
 देर्गुरुतयाः। आ व प्रतियोगिता न वच्छेदकतया घटाद्यभावमादायासंभव इति गदाधरे आधेयतावदभावप्रतियोगितावच्छेदकम
 धिकं। सत्यां स्वावच्छिन्नाधिकरणसामान्यभेद इत्यस्य स्वावच्छिन्नाधिकरणत्वेतरानवच्छिन्नस्वावच्छिन्नाधिकरणनिष्ठप्रतियोगिताक
 भेदो नार्थः। वत्सादिनिष्ठप्रतियोगितावच्छिन्नाधिकरणेत्यादिग्रंथदर्शितदोषानुद्धारात्। तादृशोभयभेदीयप्रतियोगितायाः तादृशे
 तरावच्छिन्नघटोभयादिभिन्नत्वात् नापि स्वावच्छिन्नाधिकरणत्वपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताकभेदः पर्याप्तिस्वीकारापत्तेः। अ
 तः स्वावच्छिन्नाधिकरणं न भवतीति प्रतीतिविषयाखंडभेदोवाच्यः तथा चोक्तदलं नाधिकं॥ यद्वा। स्वावच्छिन्नाधिकरणत्वावच्छिन्न
 प्रतियोगितासंबंधेन स्वावच्छिन्नाधिकरणवान्भेदः सामान्यभेदः। स्वावच्छिन्नाधिकरणवत्तोपादानात् स्वावच्छिन्नाधिकरण
 निष्ठायाः आश्रयतासंसर्गेणावच्छेदकत्वस्यावच्छेदकत्वमर्थस्तदा तद्वैयर्थ्यं स्यात् तदेव तुन किंतु साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदके
 त्यससाध्यवन्निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकेत्यर्थः। अतः ताभावप्रतियोगितावच्छेदकाणां प्रायशो भेदप्रतियोगितावच्छे
 दकतावच्छेदकत्वात्। स्वावच्छिन्नानधिकरणो यस्य तादृशभेदप्रतियोगितासंबंधावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकेत्यर्थः एवं च साध्यवन्नि

षष्ठे भेदप्रतियोगितायाऽवच्छेदकतावच्छेदकत्वे सति तत्संबंधावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकतावच्छेदकेत्यथा तत्स्वावच्छिन्नाधिकरणत्वेन च
 षष्ठे भेदघटत्वेन स्वावच्छिन्नाधिकरणभेदयोर्निरासः। यद्वा। स्वाधेयप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभिन्नस्वनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदक
 तावच्छेदकत्वोभयसंबंधेन साध्यवद्विशिष्टत्वमर्थः स्वाभिन्नस्वाधिकरणत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्य स्वाधिकरणसामा
 न्यभेदरूपत्वात् तत्र च पूर्वनिष्ठव्यापकतावच्छेदकत्वस्य न हेयने साशयेनेह। तद्धेयत्वे तु वस्तुत इति कल्पांतरमिति। केचित्तु।
 स्वविशिष्टो यो य इत्येव विवक्षितं। वैशिष्ट्यं च स्वावच्छिन्नाधिकरणसामान्यभिन्नसाध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसंब
 धेनेत्याहुः तन्न सामान्यतोऽनधिकरणत्वस्याप्रसिद्धत्वात् स्वाश्रयवत्वसंबंधावच्छिन्नस्य निष्ठावच्छेदकताकभेदवत्वसंबंधेन स्ववि
 शिष्टस्य साध्यवतः संसर्गघटकत्वे तदंशाधिक्यं दुर्वारं स्वाश्रयवत्वसंबंधेन साध्यवन्निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वोक्तिसंभवादि
 ति। अत्र यो य इत्युक्तावपि घटत्वादिकमपेक्षुप्रतियोगित्वादेर्गुरुतयाऽभावप्रतियोगिता नववच्छेदकतया घटाद्यभावमादायासं
 भवइति गदाधरोक्तं दूषणमसत्। प्रतियोगित्वमखंडोपाधिरिति घटत्वापेक्षया गौरवात्। किंचित्प्रतियोगित्वंतवच्छेदकत्वं
 कं किंचित्त्वतिरिक्तमित्युभयविधमप्यवच्छेदकमिति वस्तुगतिः यो य इति। प्रतियोगिताश्च विशिष्टोपादेय इत्यवच्छेदकं त्वनि
 रुक्तिरीत्या परिचायकस्यापिवेशः एकसामान्यभेदनिवेशार्थं वेदं। स्वरूपसंबंधावच्छिन्नावच्छेदकत्वनिवेशात्। तत्संबंधेने
 ति। तत्संबंधप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधयोरग्रे एकीकरणादप्यसंबंधावच्छिन्नद्रव्यत्वाद्यभावत्यागः। न न्वत्र नो संभवः। सं
 योगेन द्रव्यत्वाभावस्य घटत्वेन वद्वाभावाभिन्नतया वद्वात्मकप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात्। न चैवमपि सत्तावानूजाते

रित्यादावव्याप्तिः। संयोगेन द्रव्यत्वाभावस्य संयोगादेरप्युक्तरीत्या लज्जाव्यापकतया व्यापकता घटकी भूतसंयोगसंबंधाव
 छिन्नतदभावावस्थोक्ताभाव रूपत्वेपि हेतुधिकरणवच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावादिति वाच्यं। स्वप्रतियोगितावच्छे
 दकसंबंधेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यवाच्यतयोक्ताभावस्य घटत्वेन सत्ताभावाभिन्नतया तादृशसमवाये न हेतुधिकरण
 वच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यसंभवादिति चेन्न। समनियताभावे क्पे नै क्पे पि च लक्षणद्वयस्योक्तत्वात्तदनेक्ये एवासंभव
 स्योक्तत्वात्। धूमाय भावस्य धूमवद्वत्तिलविशिष्टद्रव्यत्वाद्यभावात्मकतया प्रतियोगितावच्छेदको भूतसमवाये न हेतुसामाना व्य
 धिकरण्यादतिभावे रणाय व्यापकता घटकी भूतप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यस्य वाच्यतया सत्ता
 वान्जाते रित्यादौ तथा विधिसंयोगमादाथोक्तरीत्या व्याप्तेर्दुर्विरत्वाच्च। वस्तुवस्तु। अत्राहु रित्यादिव दृष्टमाणकल्पद्वयमभिप्रेत्यैवाय
 मसंभव इति। तादृशा धेयतानवच्छेदकत्वादिति। ननु तेन संबंधेन नुवृत्तिमन्निष्ठत्वमेवास्त्विति चेदत्राहुः। स्वस्मिन् व्यासज्जवत्ति धर्मा
 वच्छिन्नानुयोगिताकस्वभेदोपगमे घटविष्टप्रतियोगित्वादेरपि स्वघटितगगनादिसमुदायत्वावच्छेदेन स्वभेदसंभवाव्यापकता वच्छेद
 कत्वापत्तिरतो त्रद्वितीये च लक्षणोऽसंभववारणाय तदावश्यकं। न च तन्निवेशोपितदोषो दुर्वार इति वाच्यं। तत्संबंधावच्छिन्ना धेय
 तावच्छेदकतापर्याप्त्यवच्छेदकधर्मावच्छेदेन तद्भेदनिवेशात्। आधेयतायाः पर्याप्त्यभावेन तत्पर्याप्त्यवच्छेदकनिवेशासंभवः। स्वावच्छिन्ने
 ति। प्रागुक्तार्थं। केचित्तु। स्वावच्छिन्नाधिकरणत्वपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताकमेदकूटवत्वमर्थः। कूटांतर्गतस्पतादृशवन्नि
 मद्भेदस्यास्यासत्त्वान्न दोषः। नन्वेवं स्वावच्छिन्नाधिकरणप्रतियोगिताकमेदकूटवत्वमेव निवेशं। दक्षिणोभयभेदादेः साध्यवतिसत्त्वेपि स्वा

वच्छिन्नवाच्यत्वाधिकरणतत्त्वमिति भेदकूटासत्वेनादोषादिति चेन्न। घटादिनिष्ठप्रतियोगितावदधिकरणतत्त्वमिति भेदकूटांतर्गतस्य घटवद्वि-
मदस्यतरादिभेदस्य घटवत्त्वमिति मत्वा न्यतरावच्छिन्नभेदस्य च वद्व्यादिमत्यसत्वे न तादृशधर्माप्रसिद्धापत्तेः। अस्माकं त्वधिकरणत्वादीनां स्य
स्तुतोऽप्यन्यथावाभावे तु प्रतियोगितावच्छेदकता पर्याप्तिः प्रवेशान्न दोषः। इदं वाच्यं यत्वा दित्यादौ स्यावच्छिन्नवाच्यत्वाधिकरणत्वाव-
च्छिन्नभेदस्यालीकत्वेऽपि स्यावच्छिन्नवाच्यत्वाधिकरणत्वे न घटादिभेदकूटस्य साध्यवत्त्वसत्वा लुप्ताण्यस्य च यः। इत्याहुः। तत्तुच्छतरं। दो-
षावारकभेदनिवेशवैषम्यार्थात्। यतु। स्वावच्छिन्नाधिकरणत्वपर्याप्तावच्छेदकता कतद्धतपर्याप्तप्रतियोगिताकभेदवत्त्वतदर्थः। पटत्वस्वा-
वच्छिन्नवाच्यत्वाधिकरणत्वोभयाभ्युच्छिन्नभेदवारणाय प्रथमपर्याप्तिनिवेशः। तादृशाधिकरणत्वे न तादृशाधिकरणगगनोभय-
भेदवारणाय द्वितीयपर्याप्तिनिवेश इति। तन्नाप्रतियोगिताया व्यासज्जवत्तित्वानुपगमात्। अन्यथा भूतत्वमूर्तत्वोभयसाध्यकेति व्या-
स्यभावेन साध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकयावदभावोपेक्षायाः निर्वर्जित्वापत्तेः। व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताया
एव व्यासज्जवत्तित्वोपगमेऽपि मूर्तत्वत्वे न भूतत्वमूर्तत्वोभयाभावमादायातिप्रसंगवारणसंभवाच्च। यदपि स्यावच्छिन्नानधिकरणा-
वत्तित्वावच्छिन्नाधिकरणत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवत्त्वमर्थ इति तदपि न स्वावच्छिन्नवद्व्याधिकरणत्वे न व्यंजनविशेषाधिकरण-
भेदमादाया व्याप्तेः। न चैवं ज्ञानिसामान्याभावादिनिष्ठप्रतियोगितावारणोऽभावा इत्यस्य वैषम्यार्थप्रसंग इत्यत्रेष्टापत्तिमाहा। अत्रेति। अथा-
त्रसंसर्गियप्रतियोगितायाः साध्यव्यापकतावच्छेदकता तत्त्वप्रतियोगिताकस्य हेतुसमानाधिकरणस्य संसर्गस्यावदंतर्गतस्य प्रतियोगि-
समानाधिकरणस्य निवेशनीयतया गौरवं अभावनिवेशे तु प्रतियोगितायामभाव निरूपितत्वलाभेन संसर्गप्रतियोगिताया अपतथात्वे

राम०
४४

नन संसर्ग निवेश प्रसंग इति लाघव संपादकतया सार्धं संप्रसंगवात्स्वरूप कथनं संदर्भ वितर्कमिति चेन्न। संसर्गभावप्रतियोगित्वयोरेकजाती
 यत्वाभावेन विशिष्टाभावीयं प्रतियोगित्वनिवेशस्तत्रकलेषि अभावानिवेशात्संश्रुतेः। इदं चात्रालोचनीयं तादृशप्रतियोगितावच्छे
 दकीयो य इत्यत्र सकलधर्मलाभाय यो य इत्युक्तं। तत्र तादृशप्रतियोगितावच्छेदिकास्वावच्छिन्नाधिकरणसाध्यवत्तावायाप्रतियो
 गिता इत्येव परिचायकमुचितं। अन्यविधधर्मभेदनिवेशस्याप्यावर्तकत्वात्। एवं चेष्टरज्ञानं विषयविषयकत्वादिसादौ विषयितासंब
 धेन साध्यव्यापकत्वमेवाप्रसिद्धं। ईश्वरज्ञानान्यत्वविशिष्टघटाद्यभावप्रतियोगित्वावच्छिन्नाभावस्य साध्यवत्संभवादिति। अग्रे स्वावच्छि
 न्नानधिकरणत्वपर्यंत निवेशोच्यते। एवं नित्यानां दिक्कृतविशेषणताप्रतिशेषः। प्रकृतानुपयुक्तः। मनस्त्ववत्संगिमाणत्वादिसादौ मन
 स्त्वाधिकरणे दिक्कृतविशेषणतासंबंधेन सर्वस्यापि वृत्तिमतः सत्त्वात्तेन रूपेण व्यापकत्वासंभवादिति। अत्र व्यापकतायाः प्रतियोगिवे
 यधिकरणपक्षटितत्वे विनापि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावं ज्ञानविषयत्वाभावमादायै बलस्य संगातिर्वक्ष्यते। इति प्रतियोगि
 अवृत्तिश्चेति ग्रंथो नावतरे द्रियत आह॥ वस्तुवस्त्विति। स्वरूपेति। कालिकान्यसंबंधेनेति तु नोक्तं। एकज्ञानविषयत्वादिसंबंधावारणा
 त्। वृत्तिमत्वनिवेशे च गौरवात्। इच्छा स्वरूपसंबंधेन साध्यवन्निष्ठत्वनिवेशोचाभावभिन्ना इति। एतन्मते मनो न्यत्वाभावलिखनघ
 टत्वेन मनो न्यत्वाभावपरं घटादिवृत्तित्वविशिष्टमनो न्यत्वाभावपरं वा। ननु तथापि जातिरूपाभावस्य साध्यवन्निरूपितस्वरूपसंबंधा
 वच्छिन्नवृत्तित्वविरहेण तेन संबंधेन साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकीभूतघटत्वावच्छिन्नजातिसा

म-टी-मंजु-मान्याभावनिर्णयस्य भावाभिन्नत्वात् प्रतियोगिताकस्य भावभिन्नस्य हेतुधिकरणे पर्वतावच्छेदेन व्यापकता घटकदैशिक विशेषणता
 ४५ संबन्धेनातथात्वादसंभवः। न च तस्य घटत्वेन न दोषः। समनियताभावैक्यं न गीकारात्। अन्यथा तद्धटभिन्नं घटत्वादिसादा
 वतिव्याप्तेः। तद्धटभेदाभावस्य तद्धटत्वरूपतया भावत्वेन घटत्वादिना तद्धटभेदाभावादेर्घटत्वेन वाच्यत्वाभावाद्यभिन्नतया हे
 तुधिकरणवच्छेदेन प्रतियोगितामानाधिकरणत्वात्। यावत्प्रतियोगितानि वेशे वा संभवात्। न च भावभिन्नं तत्तावत्प्रतियोगिकत्वं
 मिति नोक्तदोषः। यदि च पर्वतावृत्तित्वावच्छिन्नाभावपर्वतत्वस्वरूपमादाया व्याप्तिस्तदाभावमात्रप्रतियोगिकत्वं विवक्षितं मिति वाच्यं।
 तथापि समनियताभावैक्ये सर्वेषां अधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावानां भावप्रतियोगितात् तदनेक्येऽपि पर्वतावृत्तिभावाभावं पर्वता
 वृत्तिजातित्वावच्छिन्नाभावपर्वतत्वस्वरूपमादाया व्याप्तेः। पर्वतावृत्तिभावादेरप्रतियोगितत्वात्। यत्तु भावभिन्नत्वज्ञादेन भावप्रति
 योगिको भावत्वाच्छिन्नप्रतियोगिको वा भेदो विवक्षितस्तदाजातिस्वरूपाभावे भावाभावो भेदसत्त्वेन कथं वारणमित्याशङ्क्य हेतुस
 मानाधिकरणभावप्रतियोगितायां भावावृत्तित्वं विवक्षितं मनोऽन्यत्वाभावभावलिखनं च तत्प्रकारकप्रमाविशेषत्वाभावपरमि
 ति मनोऽन्यत्वाधिकरणत्वाभावपरं वा। एतेन मनोऽन्यत्वाभावधारणं प्रतियोगिवैयधिकरण्यकल्प एवेत्यनादैयं प्रतियोगिवैयधि
 करण्यघटितेति तदवतारणसंगतिप्रसंगादितितदेतेन परास्तमिति चेन्न। साध्यवद्धृत्तित्वविशिष्टभावस्वरूपाभावप्रतियोगिप्र
 योगिकान्पत्वस्वभावभिन्नत्ववार्थत्वात्। घटत्वेन जात्यभावाभावस्य साध्यवद्धृत्तियोजातिरूपोभावस्तत्प्रतियोगिप्रतियोगिकत्वे

राम०
 ४५

इदं तु चित्संते

14

नमुदासः। एवं पर्वतावस्थावादेरपि घटभिन्नमेयत्वादिसादौ प्रतिवारणाय साध्यवद्वृत्तित्वं भावविशेषणं। अन्यथा घटभेदाभावस्य घटत्वरूपभावस्य लक्षणघटकत्वापत्तेः। न च घटत्वेन वस्तुभावघटत्वेन वस्तुभावाभावाभिन्नत्वेन साध्यवद्वृत्तिवन्ति रूपभावप्रतियोगिप्रतियोगिकतयाऽसंभवो दुर्वार इति वाच्यं। समनियताभावानां भेदात्। तदैवमेतु साध्यवद्वृत्त्यवृत्तिप्रतियोगिता कत्वं वा तदर्थः। एवं सत्तिकपिसंयोगाभावे साध्ये साध्याभावस्य निरुक्तभावभिन्नत्वेन स्वविशिष्टपदव्यावृत्तिसंभवात् सत्तावान् उच्यते। दिसादिस्थलांतरेन द्वावृत्तिप्रदर्शनासंगतेः। केचित्तु घटत्वेन जातिसामान्याभावाभावघटत्वेन वस्तुभावादेरभिन्नतया नामाप्तिः। परंतु घटभिन्नमेयत्वादिसादौ घटत्वादिरूपसाध्याभावसंग्रहाय साध्यवद्वृत्तिभावात् न्यतं वाच्यमिह। अत्रापि न कपिसंयोगाभावसाध्यके स्वविशिष्टत्वव्यावृत्तिः। कपिसंयोगाभावस्य साध्यवद्वृत्तिभावात् न्यताभावादिति न देशं भावान्यतनात्र पक्षे पितव्यावृत्त्यसंभवात्। केचित्तु दर्शितसमनियताभावैक्यपक्षे दोषवारणाय साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगितायां। साध्यवद्वृत्तिभावप्रतियोगिता न वच्छेदकप्रतियोगिता कत्वं तादृशाप्रभो वेति योग्यवृत्तित्वं भावान्यतपदेन विवक्षितानवतद्वृत्तिभिन्नं घटत्वादिसादौ विशिष्टस्य शुद्धादनतिरिक्ततया तद्वृत्त्यात्मनोऽभावस्य साध्यवद्वृत्तितया तियासिगिति वाच्यं। तच्च क्लृप्तत्वरूपभावस्य हेतुधिकरणवच्छेदेन तच्चक्तिभेदरूपप्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वात्। अत्र तच्च क्लृप्तत्वरूपभावस्य कालिकसंबंधेन साध्यवद्वृत्तितया प्रतियोगिमत्ताग्रहविरोधितानियामकसंबंधेन साध्यवद्वृत्तित्वं निवेशं। ततश्च कालिकविशेषणतासंबंधावच्छिन्नतच्च क्लृप्ताभावस्योर्विशेषणतासंबंधावच्छिन्नाभावस्तस्य तच्च क्लृप्तरूपतया कालिकसंबंधोपि प्रतियोगिमत्ताग्रहविरोधितानियामकः।

म-
 टी-ममजू- ति इत्यतः साध्यवन्निरूपितनिरवच्छिन्नवृत्तित्वं निवेष्टुं। एतदभिप्रेतं वैकल्पिकसंयोगाभावसाध्यके स्वविशिष्टत्वव्यावृत्तिर्दर्शिता। प्रतियोगिम
 ४६ तैसत्रसाध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगित्वोपादानेनतिरवच्छिन्नत्वाप्रवेशान्नकल्पिसंयोगाभावसाध्यके स्वविशिष्टत्वव्यावृत्तिरतः स्पृतात
 नुसरणमिहाहुः। केचित्तु घटत्वेनजात्यभावाभावस्यसमनियताभाववैकल्यात्प्रोक्तरीत्याताव्याप्तिः। घटभिन्नत्वं प्रकारकप्रमाविशेषत्वा
 भावस्यभावप्रतियोगिकत्वेनातिरिक्तत्वं यथाश्रुतमेव + न्नातिव्याप्तिः अतोभावभिन्नत्वं + सम्पत्तिरिहाहुः। वस्तुतस्तु जातिसामान्याभाव
 तावच्छिन्नप्रतियोगितायास्तदवच्छेदकरूपसंबन्धेनसाध्यवन्निरूप्यप्रतियोगितावच्छेदकत्वेनलक्षणाघटकत्वादुक्तपूर्वपक्षएवनावत
 रति। द्वितीयलक्षणेचसाध्यव्यापकतावच्छेदकजात्यभावत्वादिनाघटाद्यभावमादायदोषः। समनियताभाववैक्यमतमालम्ब्यनिर
 सूनीयः। अभावावृत्तित्वं साध्यासमानाधिकरणवृत्तित्वं वास्तु पविशेषणं। एतेनघटभिन्नमेयत्वादित्यादौघटभेदाभावोघटत्वं न
 तदैक्यानुपगमेवह्यभावस्यापिवह्न्यव्यापकत्वापत्तिः अस्माकंचवह्न्यभाववह्न्यमत्ताप्रकारकप्रमाविषयत्वाभावयोरैक्येनतत्प्रतियोगिन
 तादृशविषयत्वस्वरूपसंबन्धेनसाध्यवह्न्यत्वेनादोषात्एवंचजात्यभावस्यापिनसाध्यव्यापकत्वं + भावभिन्नघटभेदत्वेनघ
 टाभावश्चाव्यवृत्तेनहेयत्वाभावः घटवद्विन्नत्वप्रकारकप्रमाविशेषत्वाभावस्यचनातिरिक्तत्वं उभयवृत्तेयइतिलक्षणासंबन्धेनविरो
 धादितिप्रत्युक्ताननुसामान्यरूपेणविशेषाभावोपगमेवह्न्यप्रतियोगित्वेनतद्वह्न्यभावंद्रव्यत्वाभावमहानसीयवह्न्यभावान्य
 तरप्रतियोगित्वेनमहानसीयवह्न्यभावंचादायवह्न्यत्वादिप्रतियोगितादेव्यापकतावच्छेदकतानुपपत्तिरित्यतज्जाह। यथाचेति। सामा
 नाधिकरण्यमभेदः। तथान्वस्वाभिन्नायाः साध्यवह्न्यभावप्रतियोगितायाः अवच्छेदकत्वं सामानाधिकरण्येनावच्छेदकत्वांतार्थः। स्वप्र

राम०
 ४६

तियो गितावच्छेदकं । उक्तस्थले च वस्त्रादिनिष्ठप्रतियोगितायास्तादृशाभावप्रतियोगितातिरिक्तवृत्तित्वेन तदनात्मा कत्वान्न स्वप
 देशोपादानं किंतु घटनिष्ठप्रतियोगिताया एवेति नाप्रसिद्धिः । केचित्तु साध्यवद्वृत्तित्वानवच्छेदकत्वे सति तन्प्रति
 योगितावच्छेदकत्वं तदर्थः । अत्र घटाद्यभावप्रतियोगित्वेन तद्वृत्ताभावमाश्रयतादृशप्रतियोगितादेस्तादृशानवच्छेदकत्वमभूत्
 तद्रूपव्यापकतावच्छेदकतापत्तिरतोऽतंराले प्रतियोगितावच्छेदकत्वनिवेशः । तथा च घटाभावप्रतियोगित्वेन घटाभावस्य संतर्थाविशि
 ष्टतादृशावच्छेदकत्वान्न दोष इत्याहुः । तादृशप्रतियोगितातिरिक्तवृत्तिभिन्नत्वं सत्यवच्छेदकत्वं तादृशप्रतियोगितातिरिक्तवृत्तिधर्माव
 स्यवच्छेदकत्वं स्वाभावसमानाधिकरणधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वं वानार्थः । वन्निष्ठप्रतियोगित्वेन वन्निष्ठघटोऽप्रयाभाव
 द्रव्यत्वनिष्ठप्रतियोगित्वेन द्रव्यत्वघटत्वोऽप्रयाभावादिकमादायासंभवापत्तेः । साध्यतेति । सामान्यरूपेण विशेषाभावसत्तेऽपि दोषवा
 रणा यथावत् निवेशः । साध्यसामानाधिकरण्यव्यापकसामानाधिकरण्यप्रतियोगिनिष्ठप्रतियोगिताकत्वनिवेशेन यावत्त्वनिवेशनिबं
 धनदुर्ज्ञेयत्वोद्धारोऽपि उद्वारत्वमस्वरसो न व्याप्तिरस्य ने न सूचितः । यत्त्विति । घटत्वेन वस्त्रभावीयप्रतियोगित्वेन वस्त्रभावसाध्यवद
 वृत्तिः साध्यवद्वृत्तित्वं च साध्यवद्वृत्तित्वपर्याप्तसामानाधिकरण्येनावच्छेदकताकप्रतियोगिताकत्वाभावः तेन व्यधिकरणधर्माव
 छिन्नाभावमादाय नासंगतिः । एवं प्रतियोगितावच्छेदकत्वं प्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनावच्छेदकत्वं तेन घटाभाववस्त्रभावा
 न्नतरप्रतियोगित्वेन वस्त्रभावस्य साध्यवद्वृत्तित्वेऽपि न दोषः । साध्यवद्वृत्तिप्रतियोगितावच्छेदकेऽयुक्तावाहागनेति न चैवं वाच्यं

मा-टी-अ-मंजू-हेयतादिस्थादोसाध्यवदस्यभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूतगगनाभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यगगनस्वरूपाभावस्यसामानाधिकरण्याभावेपिसाध्यवन्निरूपितवृत्तित्वाभाववान्यः घटत्वावच्छिन्नगगनाभावनिष्ठप्रतियोगितावच्छिन्नाभावो गगनरूपः तस्य प्रतियोगितावच्छेदकीभूत घटत्वावच्छिन्नगगनाभावनिष्ठप्रतियोगिताकस्यसामानाधिकरणस्य हेतुधिकरणवच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यसत्त्वेनाप्याप्त्यभावाद्देतद्व्यासंगतिरिति वाच्यं घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वेन गगनाभावस्याभावांगीकारे प्रयोजनाभावात् न च गगनादेः प्रतियोगित्वसंरक्षणाय गगनाभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकाभावांगीकारेपि गगनाभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वावच्छिन्नाभावस्वीकरी प्रयोजनाभावात्तद्व्यासंगतिर्दुर्वारेवेति वाच्यं गगनाभावत्वावच्छिन्नगगनाभावनिष्ठप्रतियोगित्वस्य गगनाभावत्वरूपत्वेनासंगतेरभावात् गच्छु घटत्वावच्छिन्नगगनाभावनिष्ठप्रतियोगित्वस्वस्य घटत्वाद्यात्मकत्वसंश्रवेपि प्रतियोगिविशेषणीभूतगगनाभावत्वरूपतासंभवात्कथं तदवच्छिन्नाभावो निराक्रियते इति तत्तुच्छं चक्रवर्तिलक्षणे अधिकार्याधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितायाः प्रतियोगिविशेषणातिरिक्तत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् न च वच्छेदकपदस्य बुध्नतत्वात् पुंवद्भावा नुपपत्तिरित्यत आह अत्रेति व्यापकताया इति उक्तीत्यादृशो यो यस्तदन्वत्यस्यार्थः अवच्छेदक इति अप्यनुयोगितेत्यर्थः यत्रेति यन्निष्ठेत्यर्थः तथा च तादृशप्रतियोगितावच्छेदकभेदा तु योगिताग्रयप्रतियोगिते समुदायार्थः तेन सर्वव्यापकतावच्छेदकपदस्य परिभाषिकपरतया वर्णितत्वेनेदानीमेतादृशव्युत्पत्तौ दूषणभूषणयोरनुपयुक्तत्वमिति निरस्तं वस्तु

राम०
 ४७

तस्तु। यथाश्रुतदीधिसृष्टारण्यवर्णनेनकाप्यनुपपत्तिः। तद्धितेति। तद्धितोदाहरणं रसिकाभार्यः अत्र रसिकापदइकादेशीठ नूतद्धितः या
 चिकाभार्य इत्यादौ नुनपत्रनपुंवद्भावः। अवच्छेदकेतिकप्रत्ययेकात्वापकप्रकृतिभिः तद्धितत्वस्वनूतत्वस्यानुपगमात्पुंवद्भावइति
 भावः सकलेतीति। हेत्वधिकरणावच्छेदेनेत्येतद्धितलक्षणपरं तेनगोमानू गोत्वादिस्यादावतिव्याप्तिर्यावत्तेनवार्थते अत्रसकलपदं
 अर्थे एकव्यभिचारवारुनिवेशस्यापिबहुशोदृष्टत्वादिस्यस्वरसः। सकलेति। अपिनासद्धेतावसद्धेतोचेतिपर्णमुच्यमः नन्विति।
 या दृशाभावप्रतियोगितात्वेनसाध्यतावच्छेदकव्यापकत्वंतादृशाभावाइत्यर्थः। तेनप्रमेयवान्वाच्यत्वादिस्यादोविरुद्धघटत्वपटत्वा
 क्त्वांप्रमेयाभावप्रतियोगितायाः सामान्याभावीयान्यतयाप्रत्याश्रयभिन्नतयानाम्भासिः। प्रतियोगितायांचात्यंताभावत्वनिरू
 पितत्वंनिवेशं। तेनवन्निर्भेदप्रतियोगितावच्छेदकतादात्म्येनप्रतियोग्यसामानाधिकरण्येपिनाव्याप्तिः। समवायावच्छिन्नवत्त्वा
 द्यभाववारणार्थंसाध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगितानिवेशेपितुज्यायः। विरुद्धघटत्वपटत्वक्त्वांप्रमेयसामान्याभाव
 वारणार्थंयावत्सदं। यत्किंचिदिति। हेतुसामानाधिकरण्यस्यवैशिष्ट्ययोरनिवेशार्थं। एवमग्रेपिसंदर्भेति। अथसाध्यतावच्छेदकव्याप
 कप्रतियोगिताकयावदभावनिवेशेनसामजस्येच्छंतयावद्गर्भगुस्तल्लक्षणेनेतिस्वीयाभासएव नसंदर्भशुद्धः तथासतियावत्सद
 व्यावृत्तीदानेनिसाध्यतावच्छेदकेत्यादिदलव्यावृत्त्यवसरेतल्लिखितोचिस्यात्। ससंसर्वत्रेसादिनाकेवलयावत्सदव्यावृत्तिप्रदर्श
 णस्तुयावत्परंतुन्यादृशरवन्निवेशंनतुयथोक्ताभावेसाशङ्क्यातरावेसाद्यवतार्यकेवलसाध्यतावच्छेदकेत्यादिदव्यावृत्तिरग्रे
 प्रदर्शयिष्यतेकांतरइतिसंदर्भविरोधपरीहारात्। साध्यप्रतियोगिकत्वंसाध्यमात्रप्रतियोगिकत्वंतत्रप्रमेयसाध्यकेऽप्रसिद्धि

भवेन व्योपता घटकाभावे + रूपाय संदर्भविरोधमुद्धरतां मतमाह। यदपीति। प्रतियोगिता मात्रस्येवेति। अथ संयोगादिरू-
 पाव्याप्यवृत्तिसाध्यतावच्छेदककेऽभावप्रसिद्धिर्यस्या + प्रतियोगिवैयर्थ्याधिकरण्यमावरूपकं मितितदुभयत्वे प्रतियोगिता व्यापकत्वं
 न दुर्घटां षत एव भूतलं मूर्तत्वं लोभयाभावः संगच्छते। न च तथा पितादशो भयत्वा न अधिकरणे घटादौ तदभावस्य प्रतियोग्यसमा-
 नाधिकरणतया तस्यैव प्रतियोगितावृत्तिसत्वात्। न तत्र व्यापकता निर्वाह इति वाच्यं। प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावविशिष्टस्य प्रति-
 योगित्वाधिकरणवृत्तित्वस्य विवक्षणीयत्वात्। न च सामानाधिकरण्यस्य व्याप्यवृत्तितया प्रतियोगिसामानाधिकरण्यवतः संयोग-
 यभावस्य न तदभावत्वमित्यसंयोगावच्छिन्नसाध्यकव्यभिचारिणि वाच्यत्वाभावमादायातिव्याप्तिः। वाच्यत्वमिष्टप्रतियोगितायाः संयो-
 गव्याप्यत्वात्। प्रतियोगित्वाधिकरणे वाच्यत्वे संयोगाभावसत्वेऽपि तस्य प्रतियोगिसामानाधिकरणतया तदसामानाधिकरण्याभावाप्रतियो-
 गित्वात्। एतेन प्रतियोगिसामानाधिकरणमिन्नलोकावपि न निस्तार इति वाच्यं। प्रतियोग्यनधिकरणप्रतियोगित्ववन्निष्ठाभावप्रतियोगि-
 त्वघटितस्य तस्य विवक्षितत्वात्। संयोगावच्छिन्नसाध्यकव्यभिचारिणि वाच्यत्वाभावप्रतियोगितः संयोगनधिकरणतया नतिप्रसंगा-
 दिति चेन्न। उभयत्वस्तु साध्यतावच्छेदके प्रत्येकमुभयभेदसत्वेन प्रतियोग्यनधिकरणप्रतियोगित्ववन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वेन प्रतियो-
 गिता व्यापकत्वासंभवस्थितत्वात्। न च प्रतियोग्यधिकरणयद्यत्तत्तद्व्यक्तिभेदकूटवद्यत्प्रतियोगित्ववदित्याद्युक्तौ नायं दोष इति वाच्यं।
 एकमात्रवृत्तिसाध्यतावच्छेदकके प्रतियोगिता मात्रस्यैव तद्व्याप्यत्वं संभवेन वाच्यत्वाभावमादायातिव्याप्त्यापत्तेः। प्रतियोगितावृत्तिताद-
 रासाध्यतावच्छेदकाभावस्य धर्तुमशक्यत्वात्। साध्यतावच्छेदकरूपप्रतियोग्यधिकरणस्यैकत्वेन यद्यदर्थाप्रसिद्धे परंतु भूतलं मूर्त

लोभयेत्यादिग्रंथस्य पर्याप्तघटितसंबंधे नोभयत्वस्य साध्यतो वच्छेदकत्वे मर्तत्वं स्पष्टं तु पर्याप्तिसंबंधे न तथा त्वेचावर्तस्तिहानिः ।
 इतिरुतंतिस्तरैरा । अथ तात्तनुतदप्यसंगतमित्यादिना तादृश निरुक्तेः शंकितुमशक्यतादित्यदुक्तं तन्मनोरमा प्रतियोगिताधिकरणे
 प्रत्येकमुपयत्नाभावसत्त्वेनपिकेवलस्य रूपादिसंबंधेन प्रतियोगिवैयर्थ्याधिकरणपचटितस्य प्रतियोगिवैयर्थ्यावच्छिन्नावच्छेदकताव
 च्छेदकताकभेदवत्त्वं स्पष्टं वातिवेशो व्यापकत्वात् तात्पर्यात् यद्धर्मावच्छिन्न प्रतियोगिता प्रतियोगितासमानाधिकरणभेदप्रतियोगिताव
 च्छेदिकात्तद्धर्मभिन्नत्वस्यैव व्यापकत्वं निवेशतां । अन्यथा भूतत्वमर्तत्वं लोभयत्वस्यापि तादृशरीत्या व्यापकत्वाभावेनातएवेत्या
 दिग्रंथानुष्ठितप्रसंगात् । एवं च दोषातिमते यथा सामानाधिकरण्यं नाव्याप्यवृत्तिरिति विवक्षा तन्निवेशाया
 सश्रुतिपरास्तसाध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकथावदभावनिवेशेन सामंजस्येच्छतंतं यावद्गर्भगुरुलक्षणेनेति स्वीयाभास एव
 न संदर्भशुद्धः । तथा सति यावत्पदव्यावृत्तेरदानेन साध्यतावच्छेदकेत्यादिदलव्यावृत्त्यवसरे तल्लिखनौचित्यात् । वस्तुतस्तु सर्वत्र
 त्यादिना केवलयावत्पदव्याप्यवृत्तिप्रदर्शनास्तु यावत्परंतु अन्यथा दृष्टादले एव तन्निवेशं न तु साध्यतावच्छेदकेत्यादिदले सांख्य
 तएवेत्याद्यवतार्यकेवलसाध्यतावच्छेदकेत्यादिदलव्यावृत्तिरग्रे प्रदर्शयिष्यते इति । संदर्भविरोधपरीहारात् । किममुपपन्ने । इदं तु बो
 धं । प्रतियोगितावन्निरूपितनिरवच्छिन्नवृत्तिकाभावेत्यादिक्रमेण प्रतियोगिताव्यापकत्वनिवेशादृशितोपयत्नावच्छिन्नसाधकातिव्या
 प्तिरिति एतएवेत्यादिपक्षे रर्थः । न तथा सति यावत्त्वस्य निवेशो भूतत्वाभावमादायातिव्याप्तिवारणेपि महानसीयवद्वाच्यभावमादाया
 व्याप्तिः । यथोक्ताभावेयावलोपादानात्तदुदासश्रुतिचेतर्हि । अन्यथा दृष्टाभावेयावलोपादानेनाभासासंगतिरित्येव दूषणं प्रसूयं । एतएवा

न्यादृशाभावे यावत्तमुपादायेवाभासः स्वयं विरचितः। ततश्चान्नप्रतियोगितावन्निरूपितनिरवच्छिन्नवृत्तिकेत्यादिक्रमेण निवेष्टयति
 व्याप्तिकथनमनुचितं। लाघवेन प्रतियोगितावन्निष्ठाभावाप्रतियोगित्वरूपनिरवच्छिन्नत्वाद्यदितप्रतियोगिताव्यापकत्वोक्तानपित
 दतिव्याप्नुद्धारसंभवादिति चिंतयामि। प्रपूर्यतस्य तदुपसंगतमिति निराकरणं कार्यं तादृशं निरुक्तेरित्यनेन च प्रतिरुक्तेर्बुद्धि
 स्थिता उपादानमिति सर्वैरमणीयं। न चिति। धूमवान्बहेरित्यादौ बहिर्धूमोऽग्न्याभावस्य साध्यप्रतियोगिकत्वविशिष्टसंयोगी
 नप्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावाच्चातिव्याप्तिरिति न संदर्भविरोध इत्याशयः। इदं शरीरासाध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यनिरू
 पितसाध्यतावच्छेदकसंबंधेन विशिष्टसाध्याधिकरणानुयोगिकत्वविशिष्टसाध्यतावच्छेदकसंबंधेन वा प्रतियोगिसामानाधि
 करण्यविवक्षणे भूतत्वमर्तलोभयसाध्यकेनातिव्याप्तिः। बहिर्धूमोऽग्नयवान्धूमादित्यादौ तादृशसंयोगद्वयमेवेति नातिव्याप्तिरित्य
 स्वरसोवदंतीत्यनेन सूचितः। साध्यप्रतियोगिकत्वं परिष्कृतं तामतमाह। न वास्त्विति। ननु ज्ञानव्यधिकरणसंबंधावच्छिन्नवाच्यत्वाभाव
 मादायलक्षणसमन्वयसंभवादवतारकत्वा नुपपत्तिः। अतः साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं निवेष्टुं। अन्य
 था प्रमेयसाध्यके साध्यघटका न्यसंबंधावच्छिन्नप्रमेयाभावमादायस्ववेशिष्टमुपादायलक्षणसमन्वयसंभवादग्रे प्रमेयवा
 निति आदिना व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावसंपादनप्रयासानौचित्यापत्तेः। साध्यनिष्ठपदप्रयोजनावसरे गगनावच्छिन्नवा
 च्यत्वाभावलिखनात् साध्यतावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्ये मंतरेण प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन तन्निवेष्टु
 धौ व्येकालिकादिसंबंधावच्छिन्नधूमाद्यभावस्य तादृशसंबंधेन तस्यात्वादतिव्याप्तेर्वारुणाय प्रतियोगितायां तादृशसंबंधा

वच्छिन्नत्वस्यावश्यकताञ्च। इत्थं च धर्मवत्ता प्रकारकभ्रमाविषयत्वसाध्यके साध्यनिष्ठलोपादानफलप्रतियोगिकत्वात्तौ साध्यमात्र
 प्रमेयसाध्यकेः साध्यभिन्नाप्रसिद्धेः प्रमेयेति। व्यापकं साध्यतावच्छेदकमिति विवक्षान्वदूषितैवेति यादृशवच्छेदकतापर्याप्तधिकर
 णधर्मवत्ता क्वचित्तादृशवच्छेदकत्वा निरूपकत्वं धर्मानवच्छिन्नत्वं यथाश्रुतधर्मत्वमाह साह। गगनेति। वारकत्वादिति। नन्वेवमपि ध
 र्मानवच्छिन्नसाध्यनिष्ठयादृशप्रतियोगिताकाश्रावमात्रनिवेशेपि गगनादेर्धर्मत्वाभावेन गगनाद्यवच्छिन्नवद्वादिप्रतियोगिकाभावसं
 भवादतिरिक्तान्तं व्यर्थं। धर्मवान्वहेरित्यादौ गगनादिनावच्छिन्नधर्मोभयाभावस्य लक्षणघटकत्वेपि सत्यभावात्तत्प्रतियोगितायास्सा
 मान्याभावीयान्यतया धर्मनिष्ठप्रतियोगिताप्रयत्नामोनाधिकरण्यविरहादिति चेन्न धर्मत्वं हि साध्यतावच्छेदकताघटकसंबंधेन व
 तिमत्वं अन्यथा कालिकोदिसंबंधेन महाकाले वस्तुमात्रस्यैव वत्तेत्यदतिरिक्तधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताप्रसिद्धेः। एवं च कालिक
 संबंधेन वद्वित्वादिविशिष्टस्य साध्यतायां निरुक्तधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताप्रसिद्धिः। एवं विषयितासंबंधेन वद्वित्वविशिष्ट
 स्य साध्यत्वे साध्यतावच्छेदकताघटकसंबंधेन वद्वित्वाप्रसिद्धिरित्यतस्तसंबंधेन संबद्धत्वस्य निवेश्यतया तदप्रसिद्धिः गगनादेरपि विषयि
 तासंबंधेन संबद्धत्वादतिरिक्तान्तं। अथैवमपि कालिकसंबंधेन विषयितासंबंधेन वा वद्वित्वविशिष्टज्ञानस्य विषयतासंबंधेन
 साध्यतायामव्याप्तिः। साध्यतावच्छेदकाश्रयस्य सर्वमिति ज्ञानस्येश्वरज्ञानस्य निरुक्तस्य साध्यतावच्छेदकसंबंधेन केवलान्व
 यितया च तत्संबंधावच्छिन्नसाध्याभावस्याप्रसिद्धेः। न च तादृशकालिकसंबंधेन वद्वित्वावच्छिन्नाभावः प्रसिद्धः। आसत्तादिहेतौ त
 स्यप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोग्यसमानाधिकरण्येण त्वात्। अन्यपि व्याधिकरणसंबंधावच्छिन्नवद्वित्वनिष्ठप्रतियो

१-ही-प्र-मं-जू-
५०

गितावच्छेदकताकसाध्याभावः अपेक्षानुद्धिविशेषविषयत्वरूपतदुभयत्वस्यसाध्यतावच्छेदकताघटकसमवायसंबंधेनधर्मत्वाभावादन
वच्छिन्नातोपादानेपितदवच्छिन्नवन्निर्धूमोभयभावावमादायतिव्याप्तेरिति। नचधर्मानवच्छिन्नेसत्रपर्याप्त्यनिवेशेनशान्तत्रवन्निर्वादेः
तादृशधर्मतयातदोषः वन्निर्वातसमवायिधूमोभयभावावदेप्रतियोगितायांसाध्यतावच्छेदकताघटकसंबंधावच्छिन्नावच्छेदकताक
ताकत्वस्पर्शनिवेशनीयतयादर्शिताभावस्यनलक्षणघटकत्वसंभवःमैवंवन्निर्वातेनशान्तसत्त्वोभयभावस्यविषयतासंबंधावच्छिन्न
स्पर्शसंभवात्तत्प्रतियोगितायाःप्रत्याश्रयविभिन्नत्वेपियथानसृतिस्तथावस्थापःपरेतुतादृशाभावमनालोचयतःप्रतियोगिता
वच्छेदकताघटकसंबंधेनवन्तिमत्वसंपंधर्मत्वंनिवेशं। अतएवविषयतात्मकवन्निर्धूमोभयत्वावच्छिन्नावधिकारणसंबंधावच्छिन्न-
तदुभयत्वनिष्ठावच्छेदकताकाभावमादायतिव्याप्तिरितितत्प्रतियोगितायाःसामान्याभावीयान्यतयाप्रत्याश्रयभेदात्। नन्वेवं
सर्वत्रापिअधिकारणसंबंधावच्छिन्नगगनाद्यवच्छिन्नसाध्याभावमादायलक्षणगमादृतिरिक्तातवैयर्थ्यं। यदिचवाच्यत्वंय
थानसमवायीतिलिखनात्प्रतियोगितावच्छेदकताघटकसंबंधेनवन्तिमत्वमप्यवच्छेदकतायांतंत्रं। अन्यथावाच्यत्वस्येष्टारूपत्वे
पिअधिकारणसंबंधावच्छिन्नसमवायित्वावच्छिन्नवाच्यत्वाभावमादायशंकासंभवात्तदसमवायित्वव्यवस्थापनासंगतेः। एवंचअ
धिकारणसंबंधावच्छिन्नगगनविच्छिन्नावस्थालोक्तयैवअसंभवप्रसक्तैरिति। त्रिक्रान्तसार्थक्यं। अतएवावृत्तेःप्रतियोगिता
वच्छेदकतायाअनिराकर्तव्यतयाप्रतियोग्यवन्तिश्रद्धाधर्मइतिरंवउनेधर्मपदमित्युच्यतेतदाविरुद्धघटत्वपटत्वाभ्यांप्रमेयाभावमादा
यैवसर्वत्रापिलक्षणसंगतेरिति। त्रिक्रान्तवैयर्थ्यं। दुर्बारमेववस्तुतस्तु। विरुद्धघटत्वपटत्वेतिपाठः। श्रामादिकाःबहुपुस्तकेनदृश्यतेतस्या

राम०
५०

भावे च तत्संग्रहप्रकारोऽर्थः अवच्छेदकतायां तादृशसंबंधेन वृत्तिगत्वस्यातेन तया गगनेन साध्याभावोदुरपदवाच्य इति सत्यं क्त्वा व
 च्छिन्नाभावलिखनसंगतये परंतु पादानं । अथ या घटत्वपटत्वाभ्यां प्रमेयाभावमूर्तत्वरूपसाध्यनिष्ठप्रतियोगिताकमादाय तत्रातिव्या
 सेतदसंगत्यापत्तेः । साध्यावच्छेदकारिक्तधर्मावच्छित्तं चारुं उमेरेति न वै यथ्यं अत्र दोषावरकग्रंथसंगमनमात्रप्रयोजनकविशेष
 ण निवेशेनावतारणस्य रसबीजनेवेत्याहुः । यत्तु साध्यावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यनिष्ठयादृशप्रतियोगिताकत्वमेव प्रवेशं किं न ज्ञेय
 प्रवेशेन । न च वाच्यत्वसाध्यके वाच्यत्वत्वेन वाच्यत्वघटोभयाभावप्रसिद्धावपि प्रमेयसाध्यके तदप्रसिद्धिः । सामान्यरूपेण विशेषाभावात्
 गीकाराद्वह्निहेनतार्णताणोभयाभाववत्प्रमेयत्वेन घटतद्भिन्नोभयाभावस्याप्यनंगीकारादिति नापि समवायादिना प्रमेयाभावस्य
 वैशिष्ट्यनिवेशापनादिति वाच्यं । सर्वत्रापि अधिकरणासंबंधावच्छिन्नसाध्यावच्छेदकनिष्ठावच्छेदकताकाभावसंभवादिति तत्रा
 वह्निधूमोभयाभाववारुणासंभवात् । तस्य साध्यावच्छेदकीभूतधूमत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वात् । गुरुरूपेण साध्यावच्छेदकतायामव्याप्तेः ।
 ननु तथापि कालिकादिसंबंधेन गुरुरूपविशिष्टस्य विषयिना संबंधेन साध्यत्वे साध्याभावाप्रसिद्धिः । सर्वेषामेव साध्यावच्छेदक
 ताघटकसंबंधेन वृत्तिमत्वप्रतियोगितावच्छेदकताघटकसंबंधेन वृत्तिरूपधर्मत्वसंयोगादिरूपव्यधिकरणासंबंधेन वच्छिन्नद्विधावच्छि
 नाभावमादाय लिखनसंगतेरतिरिक्तांतवैयर्थ्यप्रसन्नः । तस्यार्थव्यायसाध्यावच्छेदकताघटकसंबंधावच्छिन्नावच्छेदकता
 कत्वस्यावरूपकत्वदानेऽभावाप्रसिद्धिः । तादृशकालिकादिसंबंधावच्छिन्नावच्छेदकताकस्य घटत्वपटत्वाभ्यां प्रमेयाभावस्य व्यतिरे
 कित्वात्संबंधांतरावच्छिन्नावच्छेदकताकस्य तस्य लक्षणाघटत्वात् । एवं वदित्वादिप्रतियोगिकत्वविशिष्टसमवायादिसंबंधेन

ता-टी-पं-मज्जु चक्रित्वा हेसाध्यता वच्छेदकत्वेन दतिरिक्तधर्माप्रसिद्धिरिति चेत् ॥ अत्र केचित् साध्यता वच्छेदकत्वरित्कत्वं प्रति योगिता वच्छेदकता घट
 ५१ कसंबंधेन साध्यमात्रावृत्तित्वं तच्च तन्मात्रवृत्तियत किंचिद्धर्मान्पत्वं । यत्किंचित् लोपादानात् सर्वस्य कालेवृत्तित्वेनाप्रसिद्धिः संयोगा
 दि संबंधावच्छिन्नाभावव्यावर्तनाय साध्यता वच्छेदकता घटकसंबंधस्यागः तथाच लघुरूपेण वह्नित्वादिनावह्निसत्वोभयाभावादिरेव
 तत्र प्रसिद्धः । मात्रपदोपादानाद्रव्याभावमादाय नातिव्याप्तिः ननु साध्यता वच्छेदकभूतवृत्तित्वं प्रमेयसाध्यता वच्छेदककेऽप्रसिद्धेऽसा
 ध्यता वच्छेदकता घटकतापर्याप्तनुपादानाच्च द्वितीयेऽपि दोष इत्याहुः । ननु हानवानात्मत्वादित्यौ गगने न हानाद्यभावप्रतियोगितायाः
 स्वरूपसंबंधरूपायाः सामान्याभावीयान्यतया प्रत्याश्रयभिन्नतया हेत्वधिकरणवच्छेदेन तत्प्रतियोगिताश्रयतत्तद्ज्ञानसामाना
 धिकरणभावादव्याप्तिः । अथ तादृशप्रतियोगिते सत्तादृशत्वसाध्यनिष्ठत्वेन मादृशप्रतियोगितासाज्यस्यमिति चेत् साध्यनिष्ठ
 तेन धर्माभावप्रतियोगितासजातीयां द्रव्यसामान्याभावप्रतियोगितामादायातिव्याप्तेः साध्यनिष्ठत्वविशिष्टप्रतियोगिताश्र
 यसामानाधिकरण्योक्तौ यादृशतादृशपदयोरनवच्छिन्नान्तस्पर्शवैयर्थ्यापत्तिः । वह्निधर्मोभयाभावप्रतियोगिताया धर्मव
 त्तित्वविशिष्टाया वहावसत्वेन तदभावमादायातिप्रसंगभावात् । अथ स्वप्रतियोगिताश्रयसामानाधिकरण्यं विवक्षितं । स्वरादेन
 द्रव्याभावो दुर्धर इति चेद् यादृशतादृशे सनयो वैयर्थ्यमेवेति । ससं । यादृशत्वं यद्धर्मावच्छिन्नत्वं तादृशत्वं तद्धर्मावच्छिन्नत्वमिसदोषा
 त् । एतेन तादृशत्वं तस्य प्रतियोगितानवच्छेदकनिवच्छिन्नत्वं । धर्मत्वेन द्रव्याभावप्रतियोगितायास्तु सामान्याभावा यौन्यतया प्रत्या
 प्रत्याश्रयभेदेन न दृष्टातिः ॥ सन्यून्यतिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगितानिवेशादेति प्रत्युक्तं गौरवात् । यत्तु । अतिरिक्तातानुपादाने गग

राम०
 ५१

नेनवन्माद्यभावीयस्वरूपसंबंधरूपप्रतियोगितायाः प्रत्याश्रयविभिन्नतया हेत्वधिकरणावच्छेदेन तत्प्रतियोगिताश्रयतत्तादृक्
 सामानाधिकरण्याभावाद् व्याप्तिरतीतिरिक्तांतं । इच्छन्ववह्निसामान्याभावप्रतियोगितायावह्नित्वासिकायाहेत्वधिकरणा
 वच्छेदेनाश्रयसामानाधिकरण्यान्व्याप्तिः । प्रमेयवान्वाच्यत्वादिसादो गगनेन प्रमेयाभावप्रतियोगितायाः प्रत्याश्रयविभिन्नत्वेपि
 प्रमेयत्वाद्यात्मकारंउप्रतियोगिसामानाधिकरण्यान्वासंगतिरिति तत्र । साध्यनिष्ठया दृशप्रतियोगितात्वेनतिविष्टायाः एव
 तादृशप्रतियोगिताश्रदेनोपादानात् हेत्वधिकरणावच्छेदेन वह्निनिष्ठप्रतियोगितात्वेन प्रतियोगिताश्रयसामानाधिकरण्यस
 लो गगनेन वह्निभावादेरपिलक्षणघटकत्वादतिरिक्तांतवैयर्थ्यात् तादृशार्थमध्ये साध्यनिष्ठत्वप्रवेशेन गगनेन प्रमेयाभा
 वमादाय नातिव्याप्तिः । नन्वेवं गगनेन धूमत्वेन वा वह्निधूमोष्णयाभावप्रतियोगिता प्रत्याश्रयं नानैव वह्निधूमोष्णय सामान्याभा
 ववारणार्थं साध्यनिष्ठत्वविशिष्टप्रतियोगिताश्रयसामानाधिकरण्यमुच्यतां किं मनश्चिन्नात्वांतेनेति चेत्तर्हि । प्रतियोग्यवृत्तिश्चेति ग्रंथा
 नवतारप्रसंगव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावानुपगमेपि सर्वत्रोष्णयाभावसंभवात् प्रमेयसाध्यके च गगनतद्भिन्नोष्णयाभावः गगनप्रमेयो
 ष्णयाभावस्फुल्लभः तस्य गगनाभावरूपत्वात् । अतिव्याप्तापत्तेरिति नन्वत्र साध्यतावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यात्नेन
 गगनेन धूमाद्यभावस्य कालिकादिसंबंधेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्येपि नातिव्याप्तिः । नवागमनं स्पंदत्वादिसादावतिव्याप्तिस्तथा च गग
 नेन वाच्यत्वाभावमादायादोषात्साध्यनिष्ठत्वव्यर्थमिति चेन्न तथापि गगनेन वह्न्याद्यभावमादायातिव्याप्तेः । साध्यप्रतियोगिकः कश्चिदभा
 वः साध्यतावच्छेदकसंबंधेनेति पूर्वनिस्ततावस्वसंदर्शयति । इच्छं चेति । प्रकृतेति । यादृशप्रतियोगिताश्रयवह्निनिष्ठप्रतियोगिव्यधिकरणा

जा-टी-अ-मंजू-^{व्यं} भावप्रतियोगिता न वच्छेदकं साध्यता वच्छेदकं तादृशप्रतियोगिता क इत्यर्थः। भूतत्वेति। उभयाभावप्रतियोगितायाः श्रयप्रतियोगिता व
 ५२ च्छेदकस्वरूपत्वेऽपि प्रत्येकपर्यवसानमावश्यकमन्यागगनमुभयाभावप्रतियोगिमदिति प्रसयानिर्वाहादिति भावः। न च वृथैव वीला
 स्यभावमादाय कथमतिव्याप्तिवारणप्रतियोगितायाः प्रतियोगिरूपतामते वन्निष्पादिसादोतादृशस्पर्शकस्यापि प्रतियोगिनो
 न हेत्वधिकरणवच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यमिति तादृशाभावप्रतियोगितात्वेन प्रतियोगिताश्रयस्य चेत्सामानाधिकरण्यं वि
 वक्ष्यते तदा समनियताभावे कनये स्पर्शाभावादेः भूतत्वमूर्तत्वोभयाभावतयाऽतिव्याप्तिरिति चेन्न। साध्यनिष्ठतादृशप्रतियोगिताश्रय
 सामानाधिकरण्यस्योक्तत्वात्। एवं च स्पर्शवत्प्रकारकप्रमाविषयाभावमादायापि नातिव्याप्तिः। भूतत्वमूर्तत्वोभयवान्स्पर्शादिसादो
 ७ तत्वमिसाराय च घटत्वेन स्पर्शाभावमादाय लक्षणसंगतिः। अत्र च विशिष्टसत्तावान्जातेरिसादोसाध्याभावमादायातिव्याप्तिर्विशिष्टातिरिक्तपक्षेन सं
 भवतीति तदुपेक्षितं। व्यर्थतयेति। भूतत्वमन्यत्वाभावयोर्न लक्षणघटकत्वमित्याशयः। अतएव सादेः पश्चादुक्तव्यस्येदानीं कथनमस्वरसः।
 मन्यो न्यत्वे तीघटत्वादिना मन्यो न्यत्वाभावोभावभिन्नो लक्षणघटकः। कैमुतिकेति। यद्यप्याहो उताहो किमुत विकल्पे किं किं भूतचेतिकोरो वि
 कल्पः किमुतराद्वार्थः तथापि तस्य प्रकृतकोटिरादृशस्पर्शकताऽव्याप्तामनेकार्थत्वादिति बोधः। कैमुतिकन्यायालंबो गतिकगतिव्य
 र्थस्य स्वरसः। साध्यव्यापकता वच्छेदके सादेरनुपादानेऽतिव्याप्तिमात्रं व्याप्यवृत्तितानिरूपकप्रतियोगिताश्रयसामानाधिकरण्यविवक्षयानि
 राकरोति। अभावस्येति। पूर्व्वेति। प्रतियोगिता वच्छेदकसंबंधेन व्यापकत्वप्रतियोगिसामानाधिकरण्ययोर्वक्तव्यत्वेऽपि तादृशस्वाभावो धर्मव्या
 पकः। अभावसाध्यकव्यभिचासीवायास्यः। न चैवं जलादीसादियंथानुत्पत्तिः। गोत्वाभावनिष्ठप्रतियोगितायास्तदन्यत्वासंभवादिति

राम०
 ५२

चेन्नायत्प्रतियोगिताकाभावत्वावच्छिन्नाधिकरणं स्वसमानाधिकरणत्वावच्छेदकाधर्मावच्छिन्नाधिकरणं तदन्यत्वस्य तदर्थतया तद्व्युत्पत्तिः। यत्प्रतियोगिताकाभावेत्वावच्छेदकावच्छिन्नासमानाधिकरणपञ्चाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमिच्छोभयाभावस्तत्त्वमिच्छोभयानुत्पत्तिः। एवं च गोत्वाभावादेर्न पूर्वशरणवृत्तित्वविशिष्टत्वाभावमादाय लक्षणसंगतिरिति अवधेयं। स्वपदप्रतियोगित्वाश्रयपरं। तादृशप्रतियोगियद्यतद्भिन्नेत्यर्थः। गगनादिवारणाय वृत्तिमत्त्वं देयं स्वानधिकरणसाध्यवत्त्वात् न तु कुतो नोक्तं। तावतापि तस्य मेदकूटात्मकत्वेन प्रतियोगिपरिचायविशेषणत्वात् न पायात्। अदुष्टत्वादिति। केचित्तु दीधितिकारोक्तव्याप्तेर्गुरुतयानुमितिहेतुज्ञाननिष्ठकारणतानवच्छेदकतया र्थांतरदोषमाहुः। तच्चावहिषरोभयाभावादिवारणाय स्वानधिकरणत्वनिवेशमपेक्ष्य सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकत्वस्य लघुत्वात्। हेत्वधिकरणत्वं इत्येकदेशान्वयस्तु चेन्न तेन संबंधेन हेत्वधिकरणमिति दीधितावच्छिन्नत्वरूपतया र्थान्वयशंकावारणाय। हेतुसंबंधीति। स्वविशिष्टेसादेदर्थः। प्रमामंडलेति। न च विशिष्टधर्मस्यैव हेतुतयानव्याभिचारशंकेति वाच्यं। जातिरूपधर्मत्वपुरस्कारेणेव हेतुवाक्यता बोधस्य नवीनतार्किकसमंतत्वात्। पूर्वतादीति। उत्पत्त्यवच्छेदकसंयोगेनेत्यर्थः। तेन साध्यवदव्यावृत्तित्वरूपव्याप्तेः। हृदादिनिरूपितपर्वताद्यनुयोगिकत्वविशिष्टसंयोगाप्रसिद्धावपि धर्मेनाव्याप्तिः। आद्यक्षरणावच्छिन्नदेशसंबन्धेऽस्योत्पत्तित्वमतेऽस्य अधिकरणदेशानुयोगिकत्वविशिष्टेनेतरयोऽस्य वच्छेदकी श्रुतदेशानुयोगिकत्वविशिष्टेन संयोगेनेति वार्थः। वह्नियन्त्ररूपितसंयोगेनेत्यर्थः। इत्यन्यो विशिष्टधर्मस्य हेतुतापक्षे महाले विशिष्टधर्मवत्तायाऽसंभवादव्याप्तिरित्यादिकं दिगर्थः। जन्यविशेषस्य साध्यत्वे साध्याभावेऽप्येव प्रलयावच्छेदेनानयात्वात् नान्तिव्याप्तिरित्यतोमहेति। पृथिवीत्वादेः साध्यत्वे तु न देयमेव। यावत्पदवैयर्थ्यापत्तेरिति। न चैवमेतद्रूपवान्मेयत्वादित्यादावतिव्या

29

५३
 १-टी-अ-मंज-
 तिः। तत्राप्येतद्रूपविशिष्टघटपटान्यतरत्वावच्छिन्नानुयोगिताकत्वविशिष्टस्वरूपसंबंधेन पटत्वप्रकारकप्रमाविशेषत्वनिष्ठप्रतियोगि-
 त्वावच्छिन्नानधिकरणसाध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकभिन्नवाच्यत्वादिनिष्ठप्रतियोगिताकाभावस्यस्यविशिष्टतदवच्छेदेन
 तथाविधसंबंधेन प्रतियोगिसामानाधिकरणत्वाभावात्। अन्यथावर्तकत्वात्। अतिप्रसंगाज्जवारकत्वात्। दिगुपाधितया। दिशिअवच्छे-
 दकतया। अन्यथायत्सत्वेयत्सत्वंतस्यतदवच्छेदकत्वमिति नियममुपागम्यनित्यानामप्यवच्छेदकत्वे। तथाचइदानींघटो-
 नतदानीमिति व्यवहारानुरोधेन जन्मानां कालोपाधिकत्वमिवेह घटो नेहेति प्रतीत्यादिगुपाधित्वमपितेवामेवोपेयं। नतुनित्यानामपितेनपर-
 माण्वादीनां कालोपाधित्वोपगमेपि घटादिनाशदृश्यां इदानीं घटइत्यादिनप्रत्ययापत्तिः। घटादेरेवासत्वात् इदानीमात्मत्वं नास्तीति प्रस-
 यश्चालोकइति नशंवपेनित्यव्यवर्ततेमेवदर्शयति। अतएवेति। दिगर्थस्तु किंचिकालावच्छिन्नानां दिगुपाधित्वोपगमेमेवोपपत्तेसार्वकालि-
 केषु तत्कल्पने गौरवमिति केचित्तु। नित्यमूर्तानां दिगुपाद्येतेपि परमाणुरिति मनइत्येवंवायत्किंचिज्ञानव्यक्तेर्बिषयतासंबंधेन साध्यव्याप-
 कतया यावदंतर्गततदंभावस्य व्यापकता घटकविषयतासंबंधेन हेतुधिकरणपरमाण्ववच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावे-
 न नातिव्याप्तिः। न ह्युक्तज्ञानव्यक्तिः दिक्षु तविशेषणतासंबंधेन सर्वत्रैव वर्तते येन तादृशसंबंधेन साध्यव्यापकत्वादतिव्याप्तिः स्यात्।
 प्राच्यामुपपन्नव्यक्तैः प्रतीत्यवस्थितपरमाणोसत्त्वेमानाभावात् अन्यथाप्रतीत्यवस्थितव्यक्तिश्चपितद्यवहारापत्तेरित्याहुः। मद्गो-
 कालत्वमिति। जैन्यविशेषस्य साध्यत्वे महत्पदमावश्यकं अन्यथाप्रत्ययांगीकारेवस्तुतस्त्विति प्रोक्तव्यापकतापक्षे कालिसंबंधेन प्रलया-
 दत्तेः कालिकसंबंधावच्छिन्नाभावस्य तदनंगीकारे तत्संपदादत्तेः कालिकसंबंधेनाभावात्स्यस्वविशिष्टहेतुधिकरणप्रलयातीतसंपदाव-

राम०
 ५३

छेदेन कालिकेन प्रतियोगि सामानाधिकरण्याभावेनानतिप्रसंगात्। स्पंदत्वस्य साध्यत्वे तु तन्न देयं। ननु कालिकसंबंधेन प्राय
 शो वस्तुमात्रस्याप्यवृत्तितया स्पंदत्ववति महाकालभेदरूपप्रतियोग्यनधिकरणमहाकालावच्छेदेन कालिकसंबंधावच्छिन्नमहाकाल
 भेदाभावस्य प्रतियोगित्वावच्छिन्नाभावसत्त्वात्कथं कालिकसंबंधेन साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वं। न च विशेषणतात्वेनै
 त्वेनैव विशेषणगताया अपि व्यापकता घटकसंबंधत्वमिति वाच्यं। तथापि समवायेन स्पंदत्वाभावात्स्येव यावदंतर्गतस्य हेतुधिकरण
 वच्छेदेनातथात्वात्। कालिकविशेषणतायाः अप्यप्यवृत्तितया व्यापकत्वा घटकत्वादिति चेन्न। महाकालान्यो महाकालत्वादिसादा
 वतिव्याप्तेरभिहितत्वात्। कालिकविशेषणता रूपविशेषसंबंधेन व्यतिरेकिवस्तुमात्रस्याप्यवृत्तित्वेऽपि विशेषणतात्वेन रूपेण
 विशेषणतासंबंधेनावच्छेदकाप्रसिद्धाऽप्यवृत्तित्वोभावेन तत्संबंधावच्छिन्नसाध्याभावस्य स्पंदे सत्तायोगात्। प्रतियोगिवैयर्थ्याधिकरणप
 टितव्यापकत्वाभिप्राये गेदमिति तु केचित्तन्नाविषयतायाऽत्युत्तरग्रंथविरोधात् तद्व्यतिरेकस्य दत्तप्रकारकयत्किंचिदुद्धेः साध्यव्यापकत्वा
 संभवस्योक्तत्वात्। केचित्तु स्पंदो महाकालत्वादिसादौ कालिकविशेषणतासमवायान्तरत्वेन संबंधत्वमुपेक्ष्यतिव्याप्त्यभिधानं। तथा च
 साध्यवति निरुक्ता न्यतरसंबंधावच्छिन्नस्पंदत्वाभावप्रतियोग्यभावस्य कालिकविशेषणताऽभावीयविशेषणतान्यतरसंबंधावच्छिन्न
 महाकालभेदाभावप्रतियोग्यभावस्य कालिकविशेषणताऽभावीयविशेषणतान्यतरसंबंधावच्छिन्नमहाकालभेदाभावप्रतियोग्यभावस्य चासत्त्वाद्
 वसतिव्याप्तिरिति साहुः। तन्नामन्यतरत्वेन संबंधत्वा नुपगमात्। स्पंदत्वप्रकारकबोधसामान्याभावस्य विषयतासंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिता
 कस्याप्रसिद्धेऽपि किंचिदस्य स्पंदो महाकालश्चेति तद्व्याधाभावस्य महाकाले प्रतियोगि सामानाधिकरण्यात् साध्यव्यापकतासंभवादि

टी. अ. मे. ज.
५४

नितयाचप्रतियोगिर्वैयधिकरण्याचटितसाध्यव्यापकताकल्पेतत्रसंबंधमात्रनिवेदानंदुष्करमितिभावः॥प्रतियोगिवैयधिकरण्यचटितव्याप
कतायांवक्तव्यायांत्वाह। किंचेति। सामान्येतिव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावानुपगमे। वद्विनिष्टप्रतियोगित्वेनमहानसीयवद्भावावस्थाध्वनि
छतयातादृशप्रतियोगिताद्वैद्याः। तस्यप्रतियोगितावच्छेदकतयाः संभववारणायअभेदार्थकसामानाधिकरण्यविशेषणसार्थक्यमित्यर्थः। ननु
सत्तानिष्ठप्रतियोगितायाः साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वंसंभवतिनहि तस्याः विशिष्टसत्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसंभवः। तस्याविशेषमा
त्रविष्टतयातद्विशिष्टाभावस्वसाध्यवच्छिष्टत्वात्संभवात्। तथाच नासंभववृत्तिवेत्ता। तादृशप्रतियोगित्वेनघटसमत्वोभयाभावस्वघटसत्ता
न्यतरवृत्तिप्रतियोगित्वेनघटाभावस्ववाप्रतियोगितायावच्छेदकतयाः संभवसंभवात्। एवमेतद्रूपवानेतद्रसादिसादोएतद्रूपवृत्तिप्रति
योगित्वेनेतद्रूपघटोभयाभावः एतद्रूपवृत्तिप्रतियोगित्वघटवृत्तिप्रतियोगिसाम्यतरूपेणतौघटाभावः। साध्यवृत्तिर्बोध्यः अथवाप्रतियो
गितायाः सामानाधिकरण्यं प्रतियोगिमात्रवृत्तित्वं। नचैवंप्रतियोग्यवृत्तिश्चाग्रंथावतारोदुर्वारः। प्रतियोगिमात्रावृत्तित्वस्यैवतदर्थतयासा
मान्यरूपेणविशेषाभावद्वषकत्वादित्याचं। सोदुमतेयत्किंचित्प्रतियोग्यवृत्तेरेवावच्छेदकत्वात्तमनिरासस्यअन्यादृशाभावनिराकरणस्या
वित्तेनसाग्रत्याभावस्यानुपपत्त्येविलक्ष्यमनिर्वाहत्वंतस्यप्रतियोगित्वेनचअप्यन्यत्साध्यमात्रवद्विनिष्टकरणवर्तव्यत्वात्। भुक्तंवांतकल्पत्वादिति।
वारणार्थमेवेत्येवकारेणव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावव्यवच्छेदः। इत्यादिकमिति। आदिनाहेतुसामानाधिकरणाभावप्रतियोगितायांव्यधि
करणसंबंधानेवच्छिन्नलोपादानाङ्ग्यावतारेव्यभिचारावारकविशेषणक्षेपापत्तिर्यासः। तथाचेति। यद्यपिप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधैक्यवि
वक्ष्येपिधूमवान्वहेत्यत्रातिव्याप्तिः प्रतियोगितावच्छेदकस्वरूपसंबंधेनसाध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकपूर्वक्षणवृत्तित्ववि

राम०
५४

शिष्टस्वाभावभावस्वरूपधर्माभावस्वतेन संबंधेन स्वाभावस्वरूपप्रतियोगिसामानाधिकरणत्वात् न चाभावेन धर्माभावस्वतादृशप्रतियोगिताश्रय
 सामानाधिकरण्यनिवेशोतादृशस्वाभावनिष्ठप्रतियोगिसंभोगोधिकरेणोत्थोताया निरुक्तव्याप्यवृत्तित्वाभावेन धर्माभावस्वतादृशप्रति
 योगिताश्रयसामानाधिकरण्यविरहादेव नातिव्याप्तिरिति वाच्यं जलादीत्यादिग्रंथासंगतेः तादृशगोत्वाभावनिष्ठप्रतियोगितायानिरुक्तव्याप्य
 वृत्तित्वा नाक्रान्ततया धर्माभावस्वतादृशप्रतियोगिताश्रयसामानाधिकरण्यविरहादेव नतिव्याप्तिरिति संभवात् कपिसंयोगाभाववान्मेयत्वादृ
 साद्युत्तरग्रंथासंगतेश्च एतेन व्याप्यवृत्तितानिरूपत्वनिवेशो कपिसंयोगे तत्त्वादित्यादावव्याप्तिः प्रतियोगिवैयधिकरणघटितव्यापकतैव
 निवेशाकपिसंयोगाभाववानिति ग्रंथे चादियदा स्थलान्तरमनुसर्तव्यमिति न तदसंगतिरित्यपास्तं कपिसंयोगाभावोत्कीर्तनवैयर्थ्यात्
 एतेन व्याप्यवृत्तितानिरूपकप्रतियोगिताकाभावाद्युक्तौ न जलादीत्यादिग्रंथासंगतिरित्यपास्तं धर्मवान्वहेरित्यादित्यादावुक्तमित्याऽति
 व्याप्तेश्चातथापि यावत्स्वफलं तप्रतियोगिताविशेषणत्वस्याग्रे विवक्षणीयतया निरुक्तव्यापकतावच्छेदिकायाया प्रतियोगिता तत्काभा
 वाः प्रतियोगिसामानाधिकरणा इत्यर्थे न दोष इत्यवधेयं वस्तुतस्तु निरुक्तव्याप्यवृत्तितानिरूपकत्वविशेषणं न ब्रूमः येनोक्तानु
 पपत्तिः स्यात् किंतु किंचिद्विशिष्टस्वाभावत्वानवच्छिन्नेति वदामः साधनेत्याद्यवतारणं ग्रंथस्याप्यत्रैव तात्पर्यं तावदेतादृशविवक्षयाऽति
 व्याप्तेर्नावकाशः एतेन कपिसंयोगे तत्त्वादित्यादावव्याप्ताव्याप्यवृत्तित्वे सादिप्रकारस्पर्शकिंतुमत्राप्यतया प्रतियोगितायामेव फलतोपावत्
 विवक्षयाऽतिव्याप्तिवारणे वस्तुतस्त्वित्याद्यग्रिमग्रंथविरोधस्तत्कल्पेऽतिव्याप्तेः सत्तादिति निरस्तं कल्पद्वयेपि किं तिसादिप्रकारेणैव सर्व
 सामंजस्यादिति व्यापकताघटकसंबंधेतरसंबंधानवच्छिन्नाभावनिवेशोऽधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्वप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधा

उपगमेपि अधिकरणसंबंधावच्छिन्नवाच्यत्वाभावावरणसंभवेपि च स्पंदो महाकालत्वादिसादौ स्वरूपसंबंधावच्छिन्नमहाकालान्यत्वाभावस्य व्या-
पकताघटककालिकसंबंधेन प्रतियोगिसामानाधिकरणत्वादित्याश्रितः प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यनिवेश-
नमावरणकं। एवं च विशिष्टवाच्यत्वाभावाघटत्ववाच्यत्वोभयाभावादेर्विशिष्टलोभयत्वाद्यभावरूपतांगीकारेण प्रतियोगिपृच्छति श्रेतिग्रंथा-
वतारसिद्धरुक्तसंबंधानवच्छिन्नप्रतियोगितानिवेशीगौरवमिति बोध्यं। ननु भूतत्वमूर्तत्वोभयस्य समवायेन साध्यत्वे स्पर्शसामान्याभाव-
एवातिव्याप्तिवारयिष्यति। भूतत्वं विशेषगुणत्वे सति जात्मभिन्नत्वं पृथिव्यादिपंचान्यतमत्वं वा। मूर्तत्वं च पृथिवीजलतेजोवायुमनोन्यतमत्वं इत्ये-
तद्विभुभेदो वातदुभयसाध्यकमनोन्यत्वाभावलिखनसंगतिरित्यत आह। नृसेति। अधिकरणत्वस्येति। पथाग्रयं प्रतियोगिवैयधिकरण्यघ-
टिताघटितव्यापकतानिवेशो धर्मीचैत्रत्वादिसादौ स्वामित्वसंबंधेन सिद्धांतसिद्धसाध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकत्वघटि-
तव्याप्त्यनंगीकारादेतद्व्याप्त्यनंगीकारेकासतिरित्यत आह। तद्रूपान्यरूपमितिसाध्यतावच्छेदकसंबंधेन स्वावच्छिन्नानधिकरणसाध्यवद्विसादि-
क्रमेण व्यापकतानिवेशाज्जथासंयोगेन साध्यतायां सदप्रसिद्धैः तथा चोघासंभव इत्यवतारणमिति केचित्। नन्वेतत्कल्पे जलादि-
वृत्तित्वविशिष्टगोत्वाभावाभावस्य धर्माभाव रूपत्वेपि साध्यसातावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यान्नातिव्याप्तिरिति जलादी-
त्यादिग्रंथानुष्ठितिरपि दोषः स्यादिति चेन्नाध्वमवत्वप्रकारकप्रमाविशेषत्वादिसाध्यके साध्याभावस्य तुल्यन्यायेन विशिष्टगोत्वाभावरू-
पतयाऽतिव्याप्तिस्तद्रथो ह्यनात। स्वमते तु प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधे यावत्वा सत्वाद्यथाश्रुतैव तदुत्थितिरिति। यत्तिति। साध्यवत्वप्रका-
रकप्रमाविषयत्वमेव साध्यव्यापकं। तेनैव च प्रतियोगित्वमिति। प्रतियोग्यवृत्तिश्रेतिग्रंथावतारणार्थंगिवाद्यभावस्येति गोमत्वप्रकारक

प्रमाविशेष्यत्वाद्यभावस्येत्यर्थे तु गानधिकरणधर्मवच्छेदेनेत्यस्यासंगतिः न व्यासस्वरससूचनायस्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेनेत्येव
 प्यारत्तेः पश्चाद्देवतसंबन्धनिवेशो विद्येनेदंतीतन्निवेशनायासोनुचितइति न्यूनताभंगायाभिप्रायांतरमत्रैव सूचयति । यदेति वस्तुतस्त्वे
 तादृशोत्पादरेपि जलस्वाद्यभावप्रतियोगितायाः कालिकादिसंबन्धेन साध्यव्यापकतावच्छेदकत्ववारणाय स्वरूपसंबन्धेनैव तन्निवेशः ।
 एवं च प्रतियोगिपदतः । प्रतियोगित्वेन रूपेण निवेशनैशक्तिनिरूपकसंबन्धलाभादेवोपपत्तेः किं व्यापकतावच्छेदकताघटकसंबन्धेन प्रतियो
 गित्वाश्रये सादृशीत्या निवेशनेति । संबन्धेकाविवक्ष्यामिति । दिक्कृतविशेषणता तु न साध्यव्यापकताघटिकेतितदैक्यविवक्ष्यानातिव्या
 प्तिः गदाधरभट्टाचार्यैः साध्यातावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकथावदभावनिवेशो भूतत्वमूर्तत्वोभयवान्मूर्तत्वादिसादौ एव दोषहानं ननु
 रूपसामान्याभावसाध्यके विरुद्धे इत्यतस्तत्त्वमेषा हेत्ववतारितं । न च तत्त्वविरुद्धतामते रूपसामान्याभावासामान्याभावस्वरूपाद्यात्म
 कस्वरूपध्यासादिरूपप्रतियोगितामानाधिकरण्येपि घटत्वेन रूपसामान्याभावाभावस्य हेत्वधिकरणावच्छेदेन न साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन प्र
 तियोगितामानाधिकरण्यमिति नातिव्याप्तिप्रसक्तिरिति वाच्यं । तादृशाभावस्य घटत्वेन वाच्यत्वाभावाभिन्नतया समनियताभावैक्यमने
 नैवातिव्याप्तेस्तदभिप्रेतत्वात् । न चैवमपि पृथिव्यवृत्तित्वावच्छिन्नाभावाभावातिव्याप्तिवारयिष्यति यावदंतर्गतत्वादिति वाच्यं । तस्यपि सा
 मानाधिकरण्यसंबन्धेन पृथिवीभेदविशिष्टाभावरूपत्वात्परं त्वेतादृशीत्याऽतिव्याप्तिवारणः । तदावेत्यादिग्रथानंतरं मेवैतद्ग्रंथस्योचि
 तनयासंदर्भविरोधइति स्वयंसंबन्धाविवक्ष्यामेवावतारितः तथा च दिक्कृतविशेषणतायाः दोधिकदभिप्रेतत्वमात्रेति बोध्यं । मूर्तमा
 त्रस्पदिगुणाधित्वेन परमाणुमादाय दिग्विभागपत्तिभिर्माहेतुं तदनुसरणं प्रतिव्याप्तिरिति । रूपसामान्याभावाभावात्मनोरूप

टी. अ. मंजु.
५६

पस्पध्वं सात्मकप्रतियोगिसमाताधिकरणत्वादित्याशयः। अवयवकत्वादिति। एतत्कल्पे पृथिव्यन्यत्वाधिकरणत्वाभावस्पष्टत्वेन पृथिव्यन्यत्वाभावस्वाभावभिन्नस्पष्टत्वाद्यवयवकत्वादिति भावः। महाप्रयत्न इति। परमाणोचरमक्रियाततो विभागः ततः। परमाणुद्वयसंयोगनाशः ततो ह्यणुकनाशश्चणुकपरमाणुसंयोगो ततो ह्यणुकनाशाधीनपणुकनाशः संयोगधीनक्रियानाशश्चातत आश्रयनाशापरमाणुअणुकसंयोगनाशरूपो महाप्रलयः। पीत्विति। परमाण्वित्यर्थः। तदसंभवात्। अवयविनिष्कासंभवात्। एकदेति। यद्यपिरूपादेः प्रतियोगिनः स्वात्यंताभावविरोधिता निर्वाहायैकदेसावयवकं स्वभावमिति चेत्। ध्वंसादौ तु एकदेशवृत्तित्वस्यैव निराकर्तव्यतया तदसंगतं तथापि दार्ष्टं। केति तेद निवेद्योतात्यर्थः। अनुमानादिकमेवेति। परमाणुः रूपसामान्याभाववान्नित्यरूपवद्विन्नत्वादित्यनुमानेलाघवेन साध्ये प्रलयकालावच्छेद्यत्वं प्राप्तं ते एवं प्रलये परमाणोरूपं नास्तीति शब्दोपि प्रमाणमित्यर्थः। चक्षुःसंयुक्तेति। द्रव्यान्पद्रव्यसमवेतवृत्त्यभावचाक्षुषत्वावच्छिन्नप्रतिचक्षुःसंयुक्तयोग्यसमवेतविशेषणता हेतुः ह्यणुकांतर्भावेण रूपाभावचाक्षुषवारणाय संयुक्ते योग्यपदस्पदे हलीदीपन्यायेनोपयान्वयः चक्षुःसंयुक्तसमवेततद्योग्यविशेषणतया त्रसरेणो स्नेहपृथक्काद्यभावस्य परमाणुवृत्तिद्रव्यत्ववृत्तिमहत्वाद्यभावस्य च चाक्षुषवारणाय चक्षुःसंयुक्ते योग्यतोपादानं एतेन चक्षुःसंयुक्तसमवेत एव योग्यत्वं देयमिति। द्रव्यान्पत्वं न कार्यतावच्छेदके देयमित्यपास्तं। अत एव वक्ष्यमाणव्यभिचारेण रोपिसंगच्छते चक्षुःसंयुक्तत्रसरेण समवेतगुरुतास्पर्शादिविशेषणतया घटाद्वृत्तिगुरुत्वविशिषणतया च रूपाद्यभावचाक्षुषवारणाय समवेतयोग्यत्वेनोपादानं तथा च घटादौ रूपाद्यभावप्रत्यक्षमसंभवीति भावः। नन्वेवमपि वायुनिष्ठस्पर्शविशेषणतया रूपाभावचाक्षुषे उक्तकार्यतावच्छेदकांतांते व्यभिचारः वायोर

राम०
५६

युक्त

योग्यत्वात्। अतः योग्यद्रव्यसमवेतवृत्त्यभावचाक्षुषत्वं चक्षुःसंयुक्तयोग्यसमवेतविशेषणतायाः कार्यतावच्छेदकं वाच्यं तथा च न
तसरेणुवृत्त्यभावचाक्षुषेयमभिचारइतिद्रव्यान्मत्वनिवेशोऽनर्थकः तथा चोत्तिकाले घटे योग्यद्रव्यसमवेतवृत्तित्वेन रूपसामान्याभा
वप्रत्यक्षं चक्षुःसंयोग्यसमवेतविशेषणतया दुर्वारमेव न च समवेतेऽपि योग्यत्वं विशेषतया विशेषणं तादृशप्रत्यक्षोपत्यर्थमेव तस्यागा
त् उपलक्ष्यते तथा तद्विशेषणत्वेनैव तस्य स्याच्चेत्यत आह वस्तुत इति। केचित्तु चक्षुःसंयुक्तसमवेतविशेषणतयानद्यणुकेरूपाभा
वचाक्षुषापत्तिः इत्यवृत्त्यभावचाक्षुषकारणचक्षुःसंयुक्तविशेषणताया असत्वात् अतः कारणव्यवहितोत्तरत्वं निवेश्यतावत्तेन च सरे
णुवृत्तिरूपसामान्याभावचाक्षुषमभिचाराणां द्रव्यान्मत्वदेयमित्याहुः। रक्तमिति। न च रक्तं नास्तीत्येव न कुत उक्तं। अंतरारण्यमेगुण्य
ह्यंताभावपरतादृशप्रतीतेरनुपपत्त्यभावात्। अंतरारक्तं च तस्यादृष्टापत्तिरस्तत्वात्। तस्या रक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्यान
न्तरारण्यमेरक्तत्वावच्छिन्नाज्ञानसंबंधनकल्पनमपेक्षध्वंसादोरक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्यैवैवैतरे कल्पनमेव सम्पूत
यासतिरक्ताहंताभावाद्रक्तध्वंसप्रागुभावयोरतिरिक्ताहंताभावाकल्पनेन लाघवादित्यत उक्तं। तत्तदनंतेति। लघुत्वादिति। संबंधांशसा
मेपिरक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वरूपसंबंधिनः तदव्याप्यवृत्तित्वस्य च कल्पनाया अपाधिव्यादिति भावः। रक्तं रूपं नास्तीति प्रत्ययस्य
यावत्तत्तद्रक्तरूपव्यक्तीप्रतियोगिकाभावविषयकत्वं शंकते। न चेति। अंतरारण्यमेरक्तरूपध्वंसप्रागभावावेव तदवृत्तिरक्तरूपाहंताभावा
श्चातत्र ध्वंसप्रागभावयोः प्रतियोगिनयोः धर्मानवच्छिन्नत्वान्न ज्ञेयोपादानं। अंतरारक्तैरक्तं रूपं नास्तीति प्रत्ययवारणाय प्रतियोगि
नियावलोपादानं। अभावे यावलोपादाने तु कुराप्रसिद्धिः। यस्तत्तत्सु। अभावे मावत्तमुपादेयं परंतु एककालावच्छेदेन संभवदैकाधि

कारण्यापन्नता दृशाभावाभावप्रत्ययहेतुतया न दोषः अंतराश्रया मे रक्तं रूपं गतीति निर्णयै रक्तं रूपं मस्तीति प्रसयापत्तिं दीधिति
 कारोक्तदूषणं च निराकुर्वाणानां मतमाह। प्राञ्चस्त्विति। रूपत्वेति। रक्तं रूपत्वेत्यर्थः। तेतरणा मता दृशाया मिसस्य ना संगतिः। मात्रपदं
 चोभयाभावादिज्ञानवारणाया रूपत्वपर्याप्तप्रकारतावच्छेदकताकर्यार्थः। प्रतिबंधग्रहप्रकारकतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रकारतो
 पादान्नविशेषाभावसूक्ष्मत्तानिर्णयस्य प्रतिबंधकतायुक्तिः। संसर्गेति। ध्वंसादिग्रहाय अंतरशरत्ते च रक्तं रूपप्रकारकबुद्धेर्विरोधि
 तयानतथाविधसंसर्गाभावप्रत्ययइति बोध्यं रूपत्वमिति। केवलप्रतियोगिताया एव प्रकारकतावच्छेदकसंसर्गत्वाद् वच्छेदक
 त्वानुपगमेष्पष्टतेः। एतन्मतदूषयति। अंतरेति। स्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकत्वविवेशाभिर्प्रयुक्ता शक्यते। ननु व्याप्पवृत्ति। व
 प्यवच्छेदकत्वं स्वीकार्यमिति तज्जोह। कथ्यतेति। स्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकत्वे तौ कालो गोमान् गोत्वादित्यादौ गवाभावनिष्ठगोसामाना
 धिकरणस्य सृष्टिका लावच्छेदकत्वादिति भावः। एतेन स्वविशिष्टहेतुधिकरणानिष्ठनिरूपकताकस्वप्रतियोगिसामानाधिकरणप्रसिद्धे
 निरस्तः वैधर्म्येति। तदनुपादानेकपि संयोगाभावसाध्यकै संयोगरूपसाध्याभावप्रतियोग्यधिकरणताया हेतुधिकरणताव्यापकत्वेना
 व्याप्पप्रसक्तैः च हेतुधिकरणताव्यापकप्रतियोग्यधिकरणताकत्वमित्येव सम्भूतथासति हेतुसामानाधिकरण्यवैयर्थ्यात्। द्रव्यमि
 ति। यद्यपि वह्निमाध्मादित्यादावपि तद्रूपतन्प्रागभावादिकमादायाव्याप्तिः संभवति। तथापि प्रतियोगिवैयर्थ्यधिकरण्याघटितव्यापक
 ताकल्पेतन्न दोषइत्येतावदूरानुधावनं यावन्त इति। अत्र विशेषणता विशेषसंबंधावच्छिन्नहेतुमद्वृत्तित्वव्यापकस्वनिष्ठप्रतियोगिसामा
 नाधिकरणघटकप्रतियोगिमनिरूपिततादृशसंबंधवच्छिन्नवृत्तित्वकत्ववैशान्न्यदुर्ज्ञेयता। प्रलयत्वं प्रमाविशेष्यत्वाद्यंतर्भावेण

व्यापकताभंगान्नातिव्याप्तिः। एतेन ये भयेन संबन्धेन हेतुमद्वृत्तित्वेन तेन संबन्धेन तस्यैकाश्रयत्वं वाच्यं तेन प्रलत्तादेः कालिकत
 या सृष्टिकालादौ सत्तेपि नातिव्याप्तिरिति निर्कोनादेयः लाघवाद्वा ह। हेतु अधिकरणत्वा निवेति। तत्तत्क्षणेति। न च द्वयं विशिष्टसत्तादि
 स्यादावव्याप्तिवारणार्थं हेतुतावच्छेदकपर्याप्तावच्छेदकताकाधिकरणपर्यंत निवेशो घटः एतत्तादिसादावव्याप्तिः। हेतुनिष्ठाधेयता
 या हेतुनावच्छेदकी भूते तत्त्वत्वेनैव तत्तत्क्षणावृत्तित्वविशिष्टत्वेनाप्यवच्छेदकतया तत्पर्याप्तावच्छेदकत्वाभावादिति वाच्यं। हेतु
 तावच्छेदकव्यापकावच्छेदकताकाधिकरणत्वस्य तदर्थत्वात्। तत्तत्क्षणावच्छिन्नाधिकरणत्वानीति वार्थः। वस्तुतस्तु निरुक्ते हे
 तुमद्वृत्तित्वव्यापकत्वात्प्राप्तियोजनकतया स्वविशिष्टहेतु अधिकरणताव्यापकत्वनिष्ठस्वप्रतियोगिसामानाधिकरण्यनिरु
 पकताकत्वं तदर्थः। तेन हेतु अधिकरणत्वानियावंतितस्यैकाश्रयस्वप्रतियोग्यधिकरणकत्वमात्रनिवेशेनैव सामंजस्ये स्वविशि
 ष्टपदवैयर्थ्यमिति न शङ्क्यं। अत्र स्वविशिष्टहेतु अधिकरणताव्यापकप्रतियोगिसामानाधिकरण्यकत्वं विवक्षयानोक्तदोषवृत्तिन
 सत्। सामानाधिकरण्यस्य हेतु अधिकरणत्वाव्यापकत्वात्। परंपरासंबन्धस्य वस्य नियामकतया व्यापकता घटकप्रतियोगिता न व
 छेदकत्वात् केचित्तु। यावत्संन्यायकत्वादप्यस्य उर्वाचकतया स्वविशिष्टसामानाधिकरण्यविशिष्टतया विधाभावत्वव्यापक
 तावच्छेदकत्वविशिष्टहेतु अधिकरणवच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यत्वधर्मवत्वं वाच्यं तदपेक्ष्य च तादृशाभावतावच्छेदकत्वप्रति
 योगिसामानाधिकरण्यकसकलतादृशाभावकधर्मनिवेशानमुचितं स्ववैशिष्ट्याद्यनिवेशेन लाघवात्। तथा सत्यपि गोमानूगो
 तादिसादौ गवाभावाधिकरणे प्रलये गोस्वामानाधिकरण्यावच्छिन्नाभावसत्त्वेन कपि संयोगाभावसाध्यैकपि संयोगरूपसा

टी-अ-मज्झिमा निपादधिकरणे कपिसंयोगाभावसामानाधिकरण्यावच्छिन्नाभावासत्त्वात्सत्तावाजातेरित्यादौ सत्ताभाववतिकाले सत्तासामानाधिकरण्या
 ५८ वच्छिन्नाभावासत्त्वाच्च। सामंजस्यात्। गोमान्गोत्वादिसादौ णतिव्याप्तिवारणाय व्यापकता निवेशः। तादृशाभावाः ये ये प्रत्येकतत्तद्व्यापकता
 वच्छेदकस्वप्रतियोगिसामानाधिकरण्यकत्वेनोपादानान्न धूमवान्वहेरित्यादावतिव्याप्तिः। अन्यथाप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधादिभे
 दात्तवापि कूटनिवेशं विना गतेरित्याहुः। अर्थवत्। दोषवारकतया सार्थकं इदमिति। जन्ममात्रस्य कालोपाधित्वा न स्पृगमेधमवत्व
 प्रकारप्रमाविषयत्वाभावमादाय नातिव्याप्तिरिति तु केचित्।। दैशिकसंबंधेनापीति। अन्यथा दैशिकविशेषणतया वृत्तिरिति निवे
 शादेव दोषोद्धारशंका स्यादिति भावः। यदि ब्रूयादित्यनेन कालोपाधीनां नाधिकरणत्वं किं त्ववच्छेदकत्वमिति मतेऽस्वरसः सूचि
 तः। यदि क्रियेव काल इति मंतं तदा प्रलयप्राक्कालीनक्रियायां व्यभिचारी द्रष्टव्यः। उक्तविवक्षानादरेखविशिष्टहेतुधिकरणावच्छेदे
 नेत्येतदनिवेशो। घटादीति। अपिरुक्तरूपानादरार्थः। तेन गोत्वघटत्वादिना विशेषरूपेणोक्तसामान्यरूपेण वा साध्यत्वेऽतिव्या
 प्तिरिति र्थवत्सन्नाकार्ये। चरमध्वंसपक्षकतादात्म्येन प्रलयसाध्यकानुमानेनेत्यर्थः। द्रव्यवत्त्वेनैवेत्यस्य धर्मिण्येवान्वयात्।
 तत्र ब्रह्मणो नर्षरातं खंडप्रलय इत्यागमोपि प्रमाणं यद्यपि कार्यद्रव्यध्वंसः खंडप्रलयः सर्वकार्यध्वंसो महाप्रलय इत्यन्यत्रो
 क्तं तथापि खंडप्रलयस्य कार्यद्रव्यवत्ताया अनुपदंवत्त्वतया महाप्रलयस्य स्यात्प्रककार्याधिकरणत्वाच्च द्रव्यपदध्वसा
 न्यत्वस्य कार्यविशेषणस्य लाभाय। खंडप्रपावृत्तिरिति। एतद्वत् खंडप्रलयावृत्तिरित्यर्थः। तत्प्रलयावृत्तिरित्यावत्। तेन खं
 डप्रलयसामान्यावृत्तेः वृत्तिमतोऽप्रसिद्धत्वेपि न ह्यतिः। रसभिन्नत्वप्रकारप्रमाविशेष्यत्वाभावस्य प्रावप्रतियोगिकतयाऽतिर

राम०
 ५८

27

१-अ. मंजू.
५९

तिवाच्यत्वाभावमादायदोषो बोध्यः। नन्वेतदोषवारणाय प्रथमलक्षणैवेति स्थानवच्छिन्नप्रतियोगित्वं निवेश्यं द्वितीयलक्षणोचतत्र विविष्टावृत्तिप्रतियोगि-
त्वमित्यत आह। दिगिति। तथापि वाच्यत्वघटत्वयोरेकदोषमादायमावमादायाव्याप्तिर्लक्षणान्तरत्वं वादिगर्थः। यथा सन्निवेश इति। ननु घटत्वाभाववा-
न्येयत्वादिसादोषघटत्वात्मनः अधिकरणाधर्मावच्छिन्नसाध्याभावस्य वा पूर्वक्षणावृत्तित्वविशिष्टत्वाभावरूपप्रतियोगिनः घटत्वाभावप्रकारकत्ववि-
शिष्टज्ञानाभावस्य चेश्वरज्ञानादिरूपप्रतियोगिनः सामानाधिकरण्यादतिव्याप्तिरतो व्यापकताघटकाभावेप्रतियोगिभेदेष्वधिकरण्यमावश्यकं। तथा च
घटत्वाभावप्रकारकयत्किञ्चिज्ज्ञानप्रमाभावमादायनातिव्याप्तिः। न च घटत्वाभावप्रकारकज्ञानस्य घटत्वाभावप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासं-
बंधेनापि व्यापकतया ताभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकीभूतेन तेन संबन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावादतिव्याप्तिवारणे प्रतियोगिभेदेष्व-
धिकरण्यफलमिति वाच्यं। तथा सति धूमवानुयोगिकत्वविशिष्टस्वरूपसंबंधस्य व्यापकताघटकतया तेन संबन्धेन घटत्वाभावस्य प्रतियोग्य-
सामानाधिकरणत्वात् एवं धूमवान् हेरिस्यादावतिव्याप्तिवारणसंभवेन यावत् निवेशवैयर्थ्यापत्तेः। तथा च यथासंनिवेशोत्कीर्तनमसंगतमिति
चेन्मार्गं यत्तेन तद्व्याप्यवृत्तितानिरूपकप्रतियोगिताया रावलक्षणघटकत्वात् किञ्चिद्विशिष्टत्वाभावेतरप्रतियोगिसामानाधिकरण्यस्य वादरणी-
यत्वात्। अ. मंजू. जलादीसदिग्रंथासंगतैस्तद्वारकप्रकारा रेचगौरवस्पदुर्वारत्वात् वाच्यत्वस्य पदार्थांतरत्वपक्षैः। आवं प्रदुर्गविषयतात्मकत्वेपि
तमाह। गगनं चेति। अभावस्य स्वसमाधिकरणस्वकीययत्प्रतियोगिताश्रयवृत्तिप्रतियोगिमत्ताग्रहविरोधितानियामकसंबन्धेन वृत्तित्वंतदन्व-
त्वरूपव्याप्यवृत्तेतानिरूपकप्रवेशपक्षे उक्ताभावद्वयवारणादाह। वस्तुत इति। दिगितिदिगर्थस्तु द्वैतविकविशेषणतया हेतुसामानाधिकर-
ण्योपादाने निष्पत्तिव्यवस्थविशिष्टसत्तायभावमादायदोषस्वनिरुक्तव्याप्यवृत्तित्वसत्त्वेन वारणेपि गौरवमिति स्वैवेति। अभावप्रकारकमिति गोत्वा-

राम०
५९

28

६०
 श्री-अ-मे-जु-य-

धिकरणधर्मावच्छिन्नाभावानुपगमपिलक्षणसंगतिरस्याभिरुच्यते इति वाच्यं ॥ यादृशं नूनं नृत्तित्वप्रवेशेन विशिष्टत्वाच्चत्वाभावस्य लक्षणघटकताम
 भिषेयितादृशतत्त्वप्रवेशेनातिव्याप्तेरावश्यकत्वात् न च धर्मवान्वहेरित्यादौ घटत्वेन धर्माभावं जलं गोभिन्नद्रव्यत्वादित्यादौ घटत्वेन जलत्वाभावं चा
 दायनातिव्याप्तिरिति वाच्यं ॥ समनियताभावैव एवेतदात्रांकनीयतया तादृशाभावस्य घटत्वे गोत्वाभावस्य योऽभावस्तत्त्वरूपतया मोत्वाभावरू
 पप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात्तदुद्धारासंभवादत्तएव समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाव एवैकीकृतः करिष्यते चात्राहुरित्यादिना परिष्कारांत
 रार्थसमनियताभावैरिति ॥ यत्तु समनियताभावभेदात् जलं गोभिन्नद्रव्यत्वादित्यादौ व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नजलत्वाभावमादायेव नातिव्याप्तिः
 न हितस्योक्तरीत्या गोत्वाभावस्य प्रतियोगिसमानाधिकरण्यं संभवति तादृशजलत्वाभावे विशिष्टगोत्वाभावाभावस्यातिरिक्तत्वात् ॥ अन्य
 यातस्य प्रतियोगितावच्छेदकप्रतियोगिप्रसिद्धाकेवलान्वयितानुपपत्तेरिति तन्नातया सति धर्मस्याभावाभावे तादृशाभावस्यैकत्वेऽपि व्यधिकर
 णधर्मावच्छिन्नधर्माभावे तादृशाभावस्यातिरिक्तत्वे नातिव्याप्तिवारणसंभवाज्जलं दीयादिग्रंथानुष्ठित्यापत्तेः ॥ तत्तु व्यधिकरणधर्मावच्छि
 न्नाभावस्य सर्वस्य नृत्तित्वविशिष्टत्वाभावरूपप्रतियोगिसमानाधिकरण्यमक्षतमेव तादृशप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिना सार्ध
 मभावस्यावेगैः धादिति जलं गोभिन्नद्रव्यत्वादित्यादावतिव्याप्तिदुर्बारेवति ॥ तन्न ॥ एवं सति धर्मवान्वहेरित्यादावपि धर्माभावस्य तथा वि
 धत्वाभावस्य प्रतियोगिसमानाधिकरण्यादतिव्याप्तिः ॥ व्याप्यवृत्तितानिरूपकत्वस्य प्रतियोगिताविशेषणत्वे तु जलादीयादिग्रंथानुष्ति
 तिरतः किंचिद्विशिष्टत्वाभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वनिवेशमिति न कापि तत्र नातिव्याप्तिः स्यादिति ॥ केचित्तु ननु जलादिवृत्तिस्वविशिष्ट
 गोत्वाभाववान्जलत्वादित्यादौ व्याप्तिः ॥ साधनसमानाधिकरणस्य धर्माभावस्य साध्यव्यापकतावच्छेदकगोत्वाभावनिरूपप्रतियोगिताक

राम०
 ६०

लेनयावदं तर्गतस्वविशिष्टहेतुधिकरणवच्छेदेन वैशिष्ट्याद्यनवच्छिन्नप्रतियोगिताश्रयसामानाधिकरण्याभावात्। आवृत्तकश्चप्रतियो
 गिसामानाधिकरणघटकप्रतियोगितायां स्ववैशिष्ट्याव्यासज्पवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वनिवेशः॥ अन्यथा धूमाभावादेऽधूमा ~~वद्वत्ति~~
 त्वविशिष्टव ~~वद्वत्ति~~ स्थायभाववद्विधूमाभ्यामव्यवहाररूपतयाऽतिव्याप्तिः। नचैवं पूर्वक्षणावृत्तित्वविशिष्टवद्व्यायभावस्ववद्विधूमाभ्यामा
 वस्य च यावदं तर्गतस्ववैशिष्ट्याद्यनवच्छिन्नप्रतियोगितापसिद्ध्याऽसंभवइतिवाच्यं। वैशिष्ट्याद्यनवच्छिन्नत्वेन हेतुमद्व्यवहारप्रतियोगिता
 याविशेषणीयत्वात्। एवं च अधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावानुपगमेपि वैशिष्ट्यव्यासज्पवृत्तिधर्मावच्छिन्नाभावभावादेव लक्षणगमनसं
 भवात्। प्रतियोग्यवृत्तिश्चेति ग्रंथावतारानुपपत्तिरित्यपि समाहितमतज्ज्ञाहजलादीति। तथा च तादृशाभावस्य हेतुसमानाधिकरण्यान्वाया
 पिरितिभावः। नचप्रतियोगितावच्छेदकमेदस्याभावभेदविशेषकत्वात्कथं तादृशगोत्वाभावस्य जलत्वाभावरूपत्वमिति वाच्यं। समनि
 यताभावान्नामभेदादिसाहुः। परंतु वह्निमान्नदयोगोलकत्वादिसाहावव्याप्तिः। वह्निव्यापकतावच्छेदकगोत्वाभावनिरुपप्रतियोगिताक
 धूमाभावस्य धूमासामानाधिकरण्यात्। नचगोत्वाभावरूपप्रतियोगिसामानाधिकरणसंभवातीति वाच्यं। स्वप्रतियोगिसामानाधि
 करणघटकप्रतियोगित्वस्वसमानाधिकरणवृत्तिर्यः समानाधिकरणधर्मस्तदनवच्छिन्नत्वेन विशेषणीयत्वादप्यथा धूमवद्वत्तित्ववि
 शिष्टगोत्वाभावाभावस्य धूमाभावस्यत्वेनातिव्याप्तेरित्यतज्ज्ञाहजलादीति। तथा च श्रेतिचेत्पूर्वापरद्वयोः प्रतियोगितावविशेषणनिवेशान्ना
 व्याप्तिव्याप्तीति प्राहुः। यत्तु स्वविशिष्टत्वानुक्तौ वह्निमान्धूमादिसाहो महानसीयधूमाभावे जलवृत्तित्वविशिष्टगोत्वाभावाभावाधिक
 रणरूपतया तस्य हेतुधिकरणमहानसावच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावादव्याप्तिः कथं नोक्तइत्यतो जलादीति तन्नास्ववैशिष्ट्यो

अ. मंजू
६९

क्तिकल्पेतस्यस्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेनगोत्वाभावरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यसंभवत्वेनाप्यस्यसत्त्वात्प्रतिक्षेपवैयर्थ्यात्। केचित्तुस्य
विशिष्टत्वानुपादानेभोभिन्नद्रव्यत्ववान्वहेरित्यादौ हेतुसामानाधिकरण्यसाध्यव्यापकतावच्छेदकतादशगोत्वाभावनिष्ठप्रतियोगिताकस्यध
माभावस्यसाध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वाभावादेवनाप्याप्तिरितिसानोक्तेतिभाववृत्तिवदंतितन्ना। धर्माभावस्यतादशगोत्वाभावा
प्रतियोगित्वेपिधर्मवद्वृत्तित्वविशिष्टगोत्वाभावाभावमादायाव्याप्तेस्तद्वारणस्यैवतत्पदप्रयोजनत्वसंभवात्। ननुतादशगोत्वाभावाभाव
स्यधर्माभावरूपत्वेपिव्यापकताघटकयावदंतर्गतसंयोगेनप्रतियोगिसामानाधिकरण्यभावात्नातिव्याप्तिरितिचेन्ना। व्यधिकरणसंबंधेनचा
न्यत्वाभावमादायसर्वत्रापिलक्षणसमन्वयसंभवान्प्रतियोग्यवृत्तिश्चेतिग्रंथावतारानुपपत्त्याप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेनैवप्रतियोगिसामा
नाधिकरण्यस्योक्तत्वादिति। अत्राप्यतिवारकत्वादिति। स्वाश्रयनिरूपितत्वसंबंधेनहेतुसामानाधिकरण्यप्रतियोगिताविशेषणं। हेतुसामानाधि
करणाभावीयत्वमितिपालितार्थः। नन्वेवंजलादिवृत्तित्वविशिष्टगोत्वाभावाभावस्यधर्माभावरूपत्वेऽप्यदोषात्तत्प्रतिक्षेपासंगतिरित्यतप्या
ह। जलादीनां वस्तुगतिमिति। जलादिवृत्तित्वविशिष्टगोत्वाभावाभावो धर्माभावरूप इत्यतिव्याप्तेः। वीक्षयावारणेपिप्रतिपत्त्यर्थमेवता
दशाभावो नुद्धर्माभावः किंतुजलत्वाद्यभावरूपवृत्तित्ववस्तुस्थितिकथनमित्यर्थः। अप्रतीकारवृत्तिः। नचायोगोलकभेदेनधर्माद्य
भावमाहायेवनातिव्याप्तिः। अयोगोलकभिन्नत्वेनप्रमेयसामान्याभावस्यकुचिदप्यवृत्तेः संयोगसंबंधावच्छिन्नतदभावस्यतदनात्मकत्वाच्चेतिवाच्यं।
अयोगोलकात्मत्वेनवह्निधर्मोभयाभावमादायातिव्याप्तेः संभवादिति। भिन्नत्वादिति। अत्रान्वयसामान्याभावस्तुलेप्रतियोगिताभेदेपिधर्मभिन्न
त्वेनधर्माद्यभावीयप्रतियोगितायाअयोगोलकवृत्तितानवच्छेदकत्वात्प्रसंगः। धर्मभिन्नत्वेनवह्निधर्मोभयाभावप्रतियोगितातुभिन्नैव।

राम०
६९

तदभावस्य वन्निमदवृत्तित्वापत्त्याप्रतियोगितावच्छेदकभेदात्। एकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताया एवेकत्वादिसापिदृष्ट्याभिन्नत्वादिति। तत्र
धूमनिष्ठप्रतियोगितानां साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वेऽपि अयःपि उभेदाभावमादायैव नातिप्रसंगः प्रतियोगिभेदेन प्रतियोगिता
भेदानंगीकारे तु उक्तास्वरसादेव द्वितीयलक्षणा रंभइति भावः। एतच्च युक्तिमनुरूपं। अन्यथा पुनः प्रमेयमात्रवृत्तिप्रतियोगित्वा
धूममात्रवृत्तिप्रतियोगितारांतरांगीकारेण समाधानं बोध्यं। नन्वेवं साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकयद्यप्यप्रतियो
गिताकोभावयदधिकरणावच्छेदेन यत्र कुत्रचित्प्रतियोगिताश्रयसामानाधिकरण्यं। यदधिकरणावच्छेदेन तत्प्रतियोगिता
श्रयवत्त्वात् तत्त्वमेवाव्यभिचरितत्वमित्यस्यैव सम्पत्त्यसामानाधिकरणत्वादिविशेषणानां वैयर्थ्यमित्यतः। तादृशप्रतियोगि
ताद्वयमालम्ब्य प्रतियोगितायां यावत्परिसत्पञ्चभावरावतस्यैव यथाश्रुतानुसारेणाह। वस्तुतस्तुति। वन्निमान्धूमादिसादौघट
त्वेन प्रमेयाभावस्यावदंतर्गतस्वस्वभूतवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्धिरतः साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगितायां अपन
वच्छिन्नत्वात् निवेशः। अत्र च जलादीत्यादिग्रथोनासंगतः साध्यव्यापकतावच्छेदकीभूतस्वस्वभूतवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिता
कधूमाभावस्य तादृशप्रतियोगिताश्रयगोत्वाभावसामानाधिकरण्यादिति। यद्यपि साध्यव्यापकतावच्छेदकीभूततादृशप्रतियोगि
ताकवन्निधूमोभयाभावाभिन्नसधूमाभावस्य तादृशप्रतियोगिताश्रयसामानाधिकरण्यमादायातिव्याप्तिः। तथापि वन्निधूमोभयत्वे
न प्रमेयाभाववत्तस्यापि वन्निस्वरूपभूतवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वान्न दोषः। परान्यत्तद्विशिष्टसंयोगवाद्भवत्वादिसादौघरा
न्यत्वे वैशिष्ट्यस्य भूतवृत्तितया साध्यसामान्याभावस्य लक्षणाघटकत्वेऽपि अत्रिगानान्यत्वाभावमादायानतिप्रसंगे धर्मा

घटत्वेन धर्माभावधर्मत्वेन वस्त्रभावयोः

टी. अ. मंजु. ६२

वच्छिन्नेत्यत्र पर्याप्तेरनिवेशात्। यद्यपि चैवं यादृशपदं व्यर्थं धर्माभावस्य वच्छिन्ने धर्मोऽप्यभावाभिन्नत्वेऽपि तस्य योगितायाः उक्तरीत्या दुर्द्धर
 त्वात्। तथापि धर्ममात्रवृत्तिप्रमेययात्र वृत्तिप्रतियोगितादूयानंगीकारपक्षे घटत्वेन धर्माभावस्य घटत्वेन वस्त्रभावतया वस्त्रात्मकप्र
 योगिसमानाधिकरणतयाऽतिरतो यादृशेति। वस्तुतस्तु धर्मासामान्याभावादे उक्तरीत्या प्रतियोगितादूयांगीकारेऽपि धर्मवद्वृत्तित्वविशिष्टा
 भावाद्यभेदो नोपगंतव्यः। अन्यथा साध्यव्यापकतावच्छेदकतादृशविशिष्टनिष्ठप्रतियोगिताकस्य तस्य तादृशप्रतियोगिताश्रयसमानाधिकर
 णतया प्रतियोगितायां यावत्ता सत्वेन यादृशपदोपादानेऽपि प्रसंगात् धर्माभावस्य घटत्वेन वस्त्रभावादप्रतियोगिसमानाधिकरणतया तिव्या
 तेर्यादृशेति। स्वस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्यनिवेशे गौरवात्। अथवा प्रतियोगिभेदेन प्रतियोगिताभेदपक्षे धर्माद्यभावस्य लक्षणघट
 कत्वायं यद्रूपावच्छिन्नार्थकं यादृशेति। एवं चात्रापि प्रतियोगिताया अपि रिक्ततां मते तुल्य युक्त्या तथापि विद्यप्रतियोगितादूयांगीकारेऽपि नि
 त्तररूपनादेयां उदंतुर्विसर्तैर्धर्मभिन्नत्वेन धर्माभाववच्छिन्ने धर्मभिन्नत्वेन वस्त्रभावाद्योश्लेकत्वेऽपि यद्यदर्थगतधर्मनिष्ठप्रतियोगितामादा
 याति व्याप्तिप्रसक्तिः। न चेसादिशंकाया रावानतारात्समाधानद्वयमप्यसंगतमिति। स्वभूतवृत्तित्वं च स्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगि
 तावच्छेदकत्वेऽपि तस्य समानाधिकरणत्वं। तेन अधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावसंग्रहः। न च लाघवात्साध्यतावच्छेदव्यापकस्य नूतनवृत्तिधर्मा
 नवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावावनिवेशः। न तु यथोक्त इति वाच्यं। भूतत्वमूर्तत्वोभयसदिसाध्यकैतिव्याप्तेः। प्रतियोगिभेदेऽपि प्रतियोगिता
 यारकत्वात्। न च मूर्ततादिरूपनूतनवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकतयाऽभावाऽप्रसिद्धेनातिव्याप्तिरिति वाच्यं। घटाभ्यत्वविशिष्टसंयो
 गवान्घटत्वादिसादिसादो घटाभ्यत्वविशिष्टस्य नूतनवृत्तितया घटत्वादिसासंयोगाभावमादायाति ~~वस्तुतस्तु~~ व्याप्तेर्न वृत्ति

राम०
६२

धर्मावच्छिन्नेत्यत्र तव पर्याप्तिप्रवेशावश्यकत्वात् ॥ स्वात्मकेति ॥ प्रतियोगिवैयर्थ्याधिकारैर्ण्वाचरितव्यापकत्वे ॥ तद्दृष्टितत्कल्पे तु धूमवदनुयोगिकत्वविशिष्टस्वरूपसंबंधः ॥ न चैवमपि तद्धूमवान्वहेरित्यादौ उक्तसंबंधेन तद्दृष्टितव्यापकत्वाप्रसिद्धिरिति वाच्यं ॥ तत्रायोगीलकाभ्यानुयोगिकत्वविशिष्टस्वरूपसंबंधेन तत्प्रसिद्धेरिति दिक् ॥ यावन्तदस्य सत्येति ॥ न चैवमपि धूमवान्वहेरित्यादौ घटत्वादिना वाच्यत्वाभावस्य धूमवदनुयोगिकत्वविशिष्टस्वरूपसंबंधेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावादतिव्याप्तिविरहेऽपि तद्दृष्टिमान्ध्रमादिसाक्षावतिव्याप्तिः ॥ घटत्वादिना वाच्यत्वाभावस्य घटत्वादिना महानसत्त्वप्रकारकप्रमाविशेषत्वाभावाभावरूपतया तस्य व्यापकता घटकीभूतधूमवद

ननु व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावासत्वेऽपि सर्वत्र सहेतौ घटत्वादिविशिष्टवाच्यत्वाभावांगत्ववाच्यत्वौ भयाभविवासमादाय प्रोक्तलक्षणासमन्वयसंभवात्यति योग्यवृत्तिश्चेति मूलावतारानुपपत्तिः ॥

नुयोगिकत्वविशिष्टस्वरूपसंबंधेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यसत्त्वादौ तावत्सदमावश्यकं ॥ न च तद्दृष्टिरूपसाध्यवद्यक्तियभिचारनिरूपकाधिकरणयत्किंचिद्यक्तिरात-दन्ततानुयोगिकत्वविशिष्टस्वरूपसंबंधस्यापि व्यभिचारनिरूपकतत्तद्यक्तित्वाद्यभावनिष्ठव्यापकता घटकत्वात्तेन संबंधेन व्यभिचारनिरूपकव्यक्त्यन्तरावच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावात्तदतिव्याप्तिरिति तत्पदं वैयर्थ्यं उर्वारमेवेति वाच्यं ॥ तद्धूमवान् तद्धूमवदेतद्यत्तमन्तरत्वादिसादौ व्यतिव्याप्तिः ॥ घटत्वप्रकारकप्रमाविशेषत्वाभावनिरुपपत्तिः ॥

मं. घट केन तदव्यतरानुयोगिकस्वरूपसंबंधेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यसवादिति यावत्पदावच्छेदकत्वात्तथासत्तिसाध्याभावादिकमादा
 ६३ यातिव्याप्यकारादिति चेन्न। व्यभिचारनिरूपकान्याधिकरणवृत्तित्वविशिष्टस्वरूपसंबंधेन वाच्यत्वस्यैव व्यापकत्वात्तै न संबंधेन हेतुधि
 करणावच्छेदेनातथात्वान्नातिव्याभिगृति। तस्य देवैव्यथ्यादिति। अत्र विशिष्टाभावादीनां वैशिष्ट्यादिप्रतियोगिकत्वे प्रथमं विशिष्टादिप्रति
 योगिकत्वे द्वितीयमिति नव्याऽव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावविशिष्टाभावादियदित्यावत्तेन प्रथमं तत्र व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावा
 नुपगमे स्ववैशिष्ट्यनिवेशे विशिष्टाभावावसंभवस्य अनुशये न द्वितीयमिति ग्रंथे न्यतः। घटत्वादिविशिष्टवाच्यत्वाभावमिति। न चेतद्
 संगतं। साध्यव्यापकतावच्छेदरूपावच्छिन्ने स च प्रयोजनाभावेन पर्याप्तनिवेशात्तादृशाभावस्य वाच्यत्वत्वरूपव्यापकतावच्छेदक
 प्रतियोगितावच्छेदकतया वाच्यत्वत्वरूपतदवच्छिन्नसामानाधिकरण्यसंभवेन लक्षणासमन्वयसंभवात्तन्मूलावतरानुपपत्तिना
 द्रवस्थित्यादिति चेन्न। स्वरूपसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वलाभायैव वाच्यत्वनिवेशननुष्णव्यावर्तकवाच्यत्वेन निवेशस्य संग
 त्यभावात् ॥ ५९ ॥ ॥ ६३ ॥

(१ वद्विधेऽप्यभावाववत् घटवृत्तित्वविशिष्टवाच्यत्वाभावस्तदाप्याहुः १)

राम०

६३

(वह्निधूमोष्णमाभावादिक) =

॥ वस्तुतस्तु धूमवान्वहेरित्यादौ धूमवद्वत्तित्वविशिष्टगोत्वाभावाभावस्योक्तरीत्या धूमाभावतया गोत्वाभावरूपप्रतियोगिरामानाधिकर
ण्यादतिव्याप्तिरित्यवतारणं सम्पक्ववस्तुतस्तु समनियताभावेऽप्यपक्षेऽयोगोलकान्यवृत्तित्वविशिष्टाकाशाभावाभावं धूमवद्वत्तित्व
विशिष्टव्याप्याभावं चादायातिव्याप्तिरतः प्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसामानाधिकरण्यविविष्टाणामावृत्तकं इच्छं च
प्रतियोगिताव्यापकतावच्छेदकरूपमात्रावच्छिन्नानिवेश्या। तेन विशिष्टाभावो मयाभावादिकमादाय नासंभवः। एवं च घटवृत्तित्वविशि
ष्टवाच्यत्वाभावे वाच्यत्वगगनत्वो मयाभावादेर्न लक्षणाघटकतादृशविशिष्टत्वस्पतादृशो मयत्वस्य च व्यापकतावच्छेदकत्वादित्यं
यसंगतिः। यदि चायोगोलकान्यवृत्तित्वविशिष्टाकाशाभावाभावादेः प्रतियोगितावच्छेदकं लाघवाद्देहिष्टमेव न त्वाकानूपाभावत्वा
दिकमपीत्यतिव्याप्त्यप्रसक्त्यानप्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्त्यर्थतन्निवेश इत्यव्याप्त्यभावाच्चतादृशरूपमात्रावच्छिन्नतन्निवेश इत्युच्यते
तदो मयाभावमादायासंगतिः सुधीभिः परिहरणीयावह्निमानिति। यद्यपि सर्वत्र घटादिवृत्तित्वविशिष्टगगनाभावस्य भावमादाय लक्षणागमवा
दसंभवस्तथापि गगनाभावत्वं प्रकारकप्रमाविशेषतावानागनाभावत्वात्तद्व्यक्तित्वद्विसादौ लक्षणगमनादसंभवाभावादव्याप्तिरित्युक्तं।
न च तत्राश्रुतविशिष्टाभावमादायासंभवः। तादृशाभावस्य प्रकृतेऽभावप्रतियोगिकत्वेनाभावाधिकरणत्वेनाधिकरणरूपतया
हेत्वधिकरणगगनाभावे तस्य वाच्यत्वेन घटाघभावेन सह भेदेन तत्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नेन सामानाधिकरण्यादसं
भवानवकाशात् न च घटादिवृत्तित्वविशिष्टवाच्यत्वाभावमादायासंभवः ईरेछाविषयतारूपवाच्यत्वस्य विषयभेदेन भिन्नत

यासाध्यव्यापकत्वाभावादितिप्रतियोग्यवृत्तिश्चेतिग्रंथेति। नचान्वयमभिचारवारकत्वेनप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नत्वमर्थमित्तिवा
च्यं। स्पंदः कालत्वादिसादोसमवायेनस्पंदत्वाद्यभावस्यव्यापकघटककालिकसंबंधेनमहाकालेप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधि
करण्यादितिव्याप्तिवारणार्थंतदावरूपकत्वात्। एवंनित्यज्ञानमीश्वरसविषकत्वादिसादोसमवायसंबंधावच्छिन्ननित्यज्ञानत्वाभावादेर्वापकता
घटकविषयितासंबंधेनतथात्वादितिव्याप्तिवारणमपितत्फलंबोधं। साध्यवदिति। यत्तुबन्दिमान्ध्रमादिसादौतथाविधानवच्छेदकप्रसि
द्धिः सर्वेषामेवसाध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितीयसंबंधांतरावच्छिन्नावच्छेदकत्वात्। यत्किंचिदवच्छेदकमेद निवेत्रोप्यव्याप्तिरिति। तन्न। प्रतियो
गितावच्छेदकताघटकसंबंधेनसाध्यव्यापकतावच्छेदकतायावाच्यत्वात्। ननुपूर्वकल्पइवअधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यव्यापकताघट
कत्वेनदोषवारणायप्रतियोगिवैयर्थ्यधिकरणमेवकुतो नोक्तमित्यतआह॥ नत्विति। प्रतियोगिव्यधिकरणत्वाघटितव्यापकताकल्पेपिघट
त्वादिविशिष्टवाच्यत्वाद्यभावमादायअधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावंविनालक्षणसंगतेरिदंचिसमिप्तयेदीदृशाभावानां द्वितीयलक्षणाव
तारबीजत्वेनप्रथमतोऽस्फूर्तेः। जनेति॥ ईश्वरीयतादशबुध्यभावस्यासत्वात्तत्रनहेतुसामानाधिकरण्यमित्याद्यायेन। तच्चब्दत्वादेहेतुत्वे
तच्छब्दोसंज्ञिककालोत्तिकतरादशबुद्धिमादायबुद्धिविषयत्वसामान्याभावस्यनहेतुसामानाधिकरण्यमित्यतः यत्किंचिदिति। तत्रापिपूर्वो
क्तस्तिकतात्तत्तत्तुम्हिमस्तत्तुम्हिनिवत्तरकालीनबुद्ध्युपाहार्यं। एवंवतस्थाः प्रमेयत्वाकारकत्वेपिनष्टतिः। तस्यातंत्रत्वात्। उक्तेति। स्वरूपसंबंधे
नसाध्यवन्निष्ठलोकेः कपिसंयोगात्मकाभावस्यतद्गर्भसाध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकलेपिभावभिन्नत्वाभावादि

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सार्थः। नन्वेवं चेत्साध्यभिधानमसंगतप्रतियोगिवैयर्थ्याधिकरण्यघटितव्यापकताकल्पेपि गगनत्वविशिष्टवाच्यत्वतत्त्वव्यापकतानवच्छेदक
 त्वात्तदवच्छिन्नाभावस्य लक्षणाघटकत्वाप्रसक्तेः। न च स्वावच्छिन्नानधिकरणे तस्य स्वस्यानधिकरणोत्पत्त्यर्थः एवं च गगनत्वविशिष्टवा
 च्यत्वतत्त्वव्यापकतावच्छेदकत्वनिर्वाह इति वाच्यं। तथापि स्वविशिष्टपददानेपि तादृशाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकतापर्याय्यधिकर
 णपर्यायत्वावच्छेदकतानिरूपकाधिकरणतापवद्भूयधिकरणतानिरूपिताधेयत्वस्य तत्त्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्य
 स्याभावेनाप्यान्तेतादवस्थ्यादिति चेन्न। प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यमिदं प्रतियोगितावच्छेदकताश्रयवत्स्यवच्छे
 दकतानिरूपके साध्यार्थकतया गगनत्वविशिष्टवाच्यत्वत्वावच्छिन्नाभावस्य तादृशावच्छेदकताश्रयवाच्यत्वत्वावच्छिन्नसामानाधिकरण
 तयाऽसंगत्यभावात्॥ अत एव सत्तावान्जातेरित्यादौ विशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नाभावस्यापि यावदंतर्गतत्वेन तस्य विशिष्टहेत्वधिकरणावच्छे
 देन प्रतियोगितावच्छेदकतापर्याय्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसामानाधिकरण्यासत्त्वेपि नाप्याप्तिरिति। प्रमेयत्वेन गगनाभावो गमेताहागु
 र्विति। गुरुधर्मावच्छिन्ने पक्षवृत्तित्वानुमितिरेवोपेयते इत्युक्तावाहावसेति। दिगर्थस्तु धर्मवान्वहेरित्यादौ धर्मत्वेन घटाभाववह्नित्वेन घटा
 भावयोरैक्यादतिव्याप्तिः। प्रतियोगिते कपविवक्षयामपि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नयत्प्रतियोगिताकोभावो यदेतदधिकरणावच्छेदेन सा
 ध्यतावच्छेदकसंबंधेन तत्प्रतियोगितावच्छेदकाश्रयसामानाधिकरणा इत्यस्यैव सम्बन्धादधिकस्यैवैयर्थ्यादिति। वह्नित्वेनेति। न चैत
 द्दरभावस्य कथं धर्माभावरूपत्वं धर्माभाववन्तिवह्नित्वेन धर्मकालिनतादृशवह्निसंभवादिति वाच्यं। धर्मवद्वृत्तित्वविशिष्टसाधेयता
 संबन्धेन धर्मवद्विशिष्टस्यैव वा विशेषणत्वात्। तद्विशिष्टाधिकरणतायास्तत्रैवोपगमेन विरोधसंभवात्। न च प्रतियोगितायाः व्या

टी-अ-मंजू-
६५

वृत्तिता निरूपकत्वे। तैः वृत्तित्वेन धर्मवद्भूतभावस्वरूपमिति वाच्यं। सत्तावानुद्भवत्वादिसादौ सत्ता निष्ठप्रति योगिताया व्याप्यवृत्ति
 त्वानिरूपकतया सत्ताभावस्य लक्षणघटकत्वे नाव्याप्तभावेन स्वविशिष्टत्ववैयर्थ्यापत्तिरिति। तद्विशेषणस्य स्याज्यत्वात्। तत्र वृद्धि
 मवद्भवयोरवच्छेदकत्वमते पर्याप्तिनिवेशे नानतिप्रसंगादाह। धर्मीयेति यावत्त्वस्येति। एतस्य साध्यव्यापकतावच्छेदकविशिष्टतात्वे तु
 यावन्ति व्यापकतावच्छेदकानीत्यर्थः स्यात्। एवं च पूर्वातिव्याप्तिवारणेऽपि स्वरूपसंबन्धेन प्रमेयभावात् प्रमेयवत्त्वादिसाध्यके तादृ
 शव्यापकतावच्छेदकप्रमेयवृत्तिरूपगुरुधर्मावच्छिन्नाभावस्य चाप्रतिस्थापनसंभवः स्यादतः तथा नोक्तं। स्वप्ननेति। न च धर्मवान्वहे
 रित्यादौ धर्मीयसंयोगेन द्वयसामान्याभावमयोगोलवान्पत्तस्वरूपसंबन्धेन भेदसामान्याभावाच्चाद्यातिव्याप्तिरिति वाच्यं।
 स्वप्नवृत्तिधर्मेत्यत्र धर्मत्वाविवक्षयाऽनतिप्रसंगात्। तादृशप्रतियोगितायाः स्वप्नवृत्तितादृशसंबन्धावच्छिन्नत्वेन स्वपदेनो
 पादात्तुमशक्यत्वादिति। हृदयमत्र विचार्यते। यस्य सामानाधिकरण इति लक्षणयोर्ज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वोपागमो न संभवति। विशि
 ष्टाभावे धर्माभावनिष्ठप्रतियोगिसामानाधिकरण्यविषयतायाः कारणता न वच्छेदकत्वे धर्मवान्वहे रित्यादौ परामर्शस्य प्रमा
 त्वापातात्। तत्र धर्माभावे प्रतियोगिसामानाधिकरण्यभावेऽपि कारणतावच्छेदकविषयस्य वास्तवत्वात्। न च तस्याः कारणतावच्छे
 दकत्वमंगीकृत्य तादृशपरा मर्शस्य कत्रमत्तमुपपादनीयमिति वाच्यं। तथा सति धर्माभावो वत्स्य सामानाधिकरण इति ग्रहदृष्ट्या
 हेतुसामानाधिकरण्यावदभावेऽप्युप्रतियोगिसामानाधिकरण्यावगाहिपरा मर्शानुमित्यनुपपत्तेः। तत्र हेतुसामानाधिकरणत्वेन
 धर्माभावमाना संभवात्। न च हेतुसामानाधिकरणत्वेन ज्ञायमानयावदभावेऽप्युप्रतियोगिसामानाधिकरण्यप्रकारिताया जनक

राम०
६५

तावच्छेदकलोपगमानानुपर्यतिरिति वाच्यं। अतस्तत्कार्यकारणभावप्रसंगादिति चेन्न। यदित्तत्तावेप्रतियोगिसामानाधिकरण्यावगाहितानां
 हेतुतावच्छेदकत्वमुच्येत तदा विनिगमनाविरहेण एको के वेगाहिता विशिष्टा परावगाहितानां प्रत्येकं तथा त्वप्रसंगेन स्यादप्येतादृश
 नुपपत्तिस्तदैवतुनसामानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावे हेतुसामानाधिकरणग्रहदशायां तदप्यथावदभावेषु प्रतियोगिसामानाधिकरण
 प्रकारकस्यामर्शादनुमित्यनुपपत्तेरुक्तत्वात्। किंतु प्रतियोगिसामानाधिकरण्यादिविशिष्टाभावतावच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्या
 दिप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुत्वं। एवं च धर्माभावो व ह्यसामानाधिकरण इति ज्ञानेऽप्युक्तकारणनिर्वाहान्नानुमित्यनुपपत्तिः। न चैवमपि सामा
 न्यतः प्रतियोगिसामानाधिकरणघटकप्रतियोगित्वस्वरूपमन्यावृत्तिर्यास्वस्वप्रतियोगिसामानाधिकरणं निवेश्यमिसननुगमो
 दुर्वाव इति वाच्यं। प्रतियोगिसामानाधिकरणेत्यनेन स्वनिरूपकत्वत्वात् श्रयसामानाधिकरण्योभयसंबंधेन प्रतियोगितावत्वस्य वाच्यत्वा
 त्। प्रतियोगितात्वेन न निवेशेऽपि अभावांतरस्य प्रतियोगित्वांतरनिरूपकत्वविरहेणैवा दोषात्। न चैवमपि स्वविशिष्टेऽत्र स्वपदार्थ
 तया तत्तभावप्रवेशः। तदा त्वस्य विशिष्टाधिकरणात्तासामानाधिकरण्योभयसंबंधेनाभाववत्वस्योक्तत्वात्। स्वैविष्ट्यं च स्वनिरू
 पितप्रतियोगिता ~~अथ~~ निरूपितत्वस्वविशिष्टहेतुव्यापकत्वोभयसंबंधेनेति। अत्र वदन्ति। एवं दलान्तरेऽपीत्युक्तदिशाधिकरण
 तायां तत्तभावप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधो वच्छिन्नत्वनिवेशादननुगमो दुर्वाव इति अत्राहुः। उक्तसंबंधेऽनिरूपितप्रतियोगिता
~~अथ~~ निरूपितत्वं परित्यज्य स्वनिरूपितप्रतियोगितावत्वं निवेशं। तच्च स्वावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नत्वस्याश्रयनिरू
 पितत्वोभयसंबंधेनेति। नाननुगमः। एवं स्वविशिष्टहेतुव्यापकत्वमपि स्वविशिष्टहेतुसामानाधिकरणाभावप्रतियोगिताव

टी-अ-मंज- ६६ छेदकत्वसंबंधेन स्वाभावयत्वमतो नानुगमः॥ नचेवमपि साध्यवन्निष्ठाभा नीयतत्तत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिता नवच्छेदकेत्य
 तत्तत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिते सत्रचानुगममिति वाच्यं॥ स्वावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नत्वस्यावच्छेदकत्वस्वसमानाधिकरणत्वे
 तदुभयाभाववत्त्वेन तदुभयसंबंधेन साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगिता विविष्टप्रतियोगिताया एव साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिता
 रूपत्वात्॥ साध्यवन्निष्ठाभावे प्रतियोगित्वेऽप्यधिकरण्यप्रवेशकल्पे तु तदनुगमश्चिंतनीय इति निगर्वः॥ ६६॥ इत्यनुमानमंजूषायां
 स्वलक्षणा युगले॥ ६६॥ ॥ श्री ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ सामान्यरूपेण विशेषाभावानुपगमे घटत्वपटत्वाभावाघटत्वादिनावाप्रमेयसामान्याभावमादाय प्रमेयवान्
वाच्यत्वादित्यादौ लक्षणसंगते रूक्तमव्याप्तिरिति। संबंधांतरावच्छिन्नप्रमेयाभावस्य साध्यतावच्छेदकसंबंधाच्छिन्नप्रतियोगिता
कत्वाभावात् साध्यनिष्ठप्रतियोगिता च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकत्वेन साध्यतावच्छेदकव्यापकत्वेन वा विशेषे
व्याप्तेन महानसीयवद्भावाभावमादायेव लक्षणगमनेऽपि न प्रतियोग्यवृत्तिश्चेति ग्रंथावतारानुपपत्तिः। वस्तुतस्तु साध्यपदमेव तदवता
रकं। अधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावानुपगमे साध्यपदघटितलक्षणसंगतेः। एवं च एतल्लुप्तत्वेऽपि विशिष्टवन्नितावच्छिन्नाभावमादाय पर्याप्ति
व्याप्तिव्यावृत्तिसंगतिः। विशिष्टाभावोभयाभावयोर्वैशिष्ट्योऽयत्नप्रतियोगिकत्वमतेरुदलक्षणांसिद्धांतमते चाग्रिममितितु नव्याः। प्रति
योग्यसामानाधिकरण्यविशिष्टसाध्याभावः प्रसिद्धानुमानेऽप्यप्रसिद्धेऽतः प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वाप्रसिद्ध्या विशिष्टाप्रसिद्धिवक्तुं वा
च्यत साध्यकानुधावनं। यद्यपि अव्याप्यवृत्तिसाध्यकाव्याप्तिवारणाय प्रतियोग्यनधिकरणहेत्वधिकरणवृत्तित्वावरणं। एवं च प्रसिद्धानु
मानेऽप्यव्याप्तिः। घटत्वेन वद्व्यभावप्रतियोगिता च व्यतिरिक्ता। न तु स्वरूपसंबंधेन तस्या महानसीयवद्भावादि रूपतया तत्र तदनधिकर
णहेत्वधिकरणं प्रसिद्धे। घटत्वेन तत्त्वद्भावाभावमादाय लक्षणसमन्वयो भवतीति चेदेवमपि एतद्रूपादि साध्यके व्याप्तिदुर्विधेति केवलान्च
यिसाध्यकानुधावनमफलं। तथापि केवलान्चयिसाध्यके प्रतियोग्यनधिकरणस्यैवाप्रसिद्धिः। अन्यत्र पूर्वोक्तविशिष्टस्येति विशेषमभिप्रे
त्यैव तदनुधावनं परंतु एतदाशंका मात्रमित्यग्रे व्यक्तीभविष्यति। निरवच्छिन्नेति किंचिन्निष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वसामान्याभावः। तेन कपि
संयोगाभावनिष्ठवृत्तित्वायामवच्छिन्नत्वघटोभयाद्यभावस्य घटत्वेनावच्छिन्नत्वाभावस्य च सत्वेऽपि नाव्याप्तिः। यत्तु कपिसंयोगाद्यभावस्य

टी-अ-मंजू
६७
(असंभवः) ३

प्रमेयत्वाद्यवच्छिन्नवृत्तित्वस्य निरवच्छिन्नत्वाच्चाव्याप्तिवारणमिति तदसत्त्वं निरवच्छिन्नवृत्तित्वावच्छेदकप्रतियोगिताया उक्तत्वात् । वह्नित्वेन तार्णितार्णदहनोभयाभावादिवारणार्थमाह । हेत्वधिकरणेति । घटत्वेन वाच्यत्वाच्चाव्याप्तिनिष्ठतद्यत्तित्वस्यैव अधिकरणेन हेत्वधिकरणनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाद्व्योप्तिरतः सामानाधिकरण्येनेति । साध्याभावत्वादेः अधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावसाधारण्येन तदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्धेरव्यावर्तकत्वं स्यादतो यदभावव्यक्तित्वमिति । अव्याप्तिरिति । सामान्यरूपेण विशेषाभावानुपगमे विरुद्धघटत्वपटत्वोभयेन रूपेण प्रमेयसामान्याभावस्य प्रमेयसाध्यके सत्त्वाच्चासंभवः । विषयितासंबंधेन यत्किंचित्प्रतियोगिकसंयोगादिना वा प्रमेयाभावं केचिदाहुः । यद्यपि व्याप्यवृत्तिहेतुसामानाधिकरण्याच्चाव्याप्तिनिष्ठप्रतियोगितानवच्छेदके सुक्तौ समनियताभावैव प्रमेयतेपि नाव्याप्तिस्तथापि तस्य लक्षणंतरत्वात् । उर्वारएव प्रकृतलक्षणो दोषः । प्रतियोगिताया सज्यवृत्तित्वमतेऽभावं प्रदर्शयत द्रव्यसज्यवृत्तित्वमतेतं प्रदर्शयति । वह्नित्वेन पर्वतावृत्तेरभावस्येति । तदव्यासज्यवृत्तित्वमते पूर्वाभावस्य केवलान्वयितानिर्वाहार्थमुभयत्वस्यापि प्रतियोगितावच्छेदकत्वमावश्यकं । न तत्र पर्वतावृत्तित्वस्यापि तत्प्रयोजनाभावात् । अतः अवच्छेदकतापर्याप्त्युपादानेपिनैतदभावव्यावृत्तिः । यद्वा । प्रतियोगितापर्याप्तिमंजीकुर्वतां वह्नित्वेन वह्नित्वमोभयाभावादेर्लोपएव वह्नित्वेन तार्णितार्णोभयाभाववदिति भावः । वह्नित्वेन पर्वतावृत्तेरभावस्य वह्नित्वेन तार्णितार्णदहनोभयाभावस्य च यत्किंचित्त्वघटितव्याप्यवृत्तित्वसत्त्वेपि तत्पक्षे वक्ष्यमाणवतारणंतरसत्त्वात्तदनिवेशपक्षे इदं अव्याप्तिरिति । एतद्रूपवानेतद्रसादिसादौ लक्षणगमनात् । एतद्रूपत्वेन तद्रूपैतद्रूपतदुभयाभावमादाय दोषस्य प्रति यो गितापर्याप्त्यधिकरणवृत्तित्वरूपसामानाधिकरण्यनिवेशाद्वारणात्सामानाधिकरण्यधर्मावच्छिन्नसाध्याभावासत्त्वाच्च । अ

राम०
६७

७ एतन्मते प्रतियोगिविशेषस्याप्यवच्छेदकत्वादितुना । उत्तराभावेपि तस्यावच्छेदकत्वात् ७

न्यूनवृत्तित्वं तत्समानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकं यद्यत्तद न्यूनं घटत्वेन बहू भावमादाया व्याप्तिवारणायावच्छेदकमिति धर्म
 स्यात्तन्मात्रस्य प्रतियोगि विशेषणस्यावच्छेदकत्वस्याप्राप्ताधिकत्वमत एव तस्य तृतीयोक्तेन नो ह्येव इति। व्यंजनाय सस्याप्रति संतां सार्ध
 मिति। अभावस्य न तां याविधेन विरोधः। गगनाभावे व्यभिचारात्। किंतु तथाविधेऽभावे सत्र तास्यं। न च विशिष्टसत्ताया विरोधित्वं उर्वचं।
 प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्ननिष्ठता दशधर्मावच्छिन्नाधेयता निरूपिताधिकरणता निवेद्यो घटत्वेन प्रमेयाभावाद्दोतत् उर्वचं। तत्र ता
 दृशधर्मावच्छिन्ननिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधेयता निरूपिताधिकरणत्वे विरोधित्वं तरोक्तो विरोधभेदादनुनेगम इति वाच्यं। त
 छदारीरेता दशधर्मप्रतियोगितावच्छेदको भयावच्छिन्नाधिकरणता या एव निवेद्यात्। अत एव। उक्तविरोधस्य सुखदुःखारकत्वादेवा तादृशानि
 र्णयसत्त्वेपि तादृशप्रत्ययो सत्तो बीजं दर्शयन्नेव सामान्य धर्मस्यावच्छेदकत्वं साधयति। अन्यथेति। इव्याभावादि बुद्धेरप्रतिबध्यत्वाद्दृष्टि
 ति। वह्नित्वेन वह्निविशिष्टनिश्चयोत्तरवह्नित्वेन घटाभावप्रत्ययो दया दृष्टिहेति। धर्मविशेषणतापन्नवह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक
 त्वेन गुंजाया वह्निर्नास्तीति भावेपि प्रतियोगिताया वह्निनिष्ठत्वमेवेति स्मर्तव्यं। प्रकारः संसर्गः। इव्यवत्ता निश्चयादेः प्रतिबंधकता वार
 णाय वह्नित्वेनेति। अवच्छिन्नप्रकारता कत्वं तृतीयार्थः। अथ वह्निमानित्वाकारस्य वह्नित्वेन घटादिमत्तानिश्चयस्यापि विरोधितयाव
 ह्निविशिष्टसंसातं। न च वह्नित्वावच्छिन्नवह्निनिष्ठप्रतियोगिताकत्वेनाभावबुद्धौ वह्नित्वावच्छिन्नवह्निरतिप्रकारता शालिनिश्चयत्वेन
 वह्नित्वावच्छिन्नघटनिष्ठप्रतियोगिताकत्वेनाभावबुद्धौ वह्नित्वावच्छिन्नघटवृत्तिप्रकारता शालिनिश्चयत्वेनेत्यादि क्रमेण पृथगेव प्रतिबंधकत्वां प्रति
 योगितायां बहूादिनिष्ठत्वं वैशानिकमेवेति सांप्रतं वह्नित्वादिना घटादिश्रमे सति वह्नित्वावच्छिन्नवह्निनिष्ठप्रतियोगिताकत्वेनाभावबुद्धि

६८
 टी. ष. मंजु

प्रसंगात्मेवं प्रकाशतावच्छेदकताघटकोयः संबंधः स्वप्रसंगे विशेषणतापन्नवह्नित्वनिष्ठतत्संबंधावच्छिन्नावच्छेदकताकप्रतियोगिकेतो
 लेनाभावबुद्धिप्रतितत्संबंधावच्छिन्नवह्नित्वनिष्ठावच्छेदकताप्रकाशताघटितनिर्णयत्वेन प्रतिबंधकत्वमित्यर्थः तद्वद्वितनिर्णयत्वं च तन्नि
 रूपिततत्संबंधावच्छिन्नवह्नित्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकत्वावच्छिन्नप्रकाशत्वानिरूपितविशेष्यताशालिज्ञानत्वावह्निनिष्ठपदं दृश
 विशेषणत्वस्य वह्निपदं च संबंधस्पलाभार्थमिति न विरोधः । घटत्वं विशिष्टवह्निमानिति भ्रमसाधारणं चेदं प्रतिबंधकत्वं तथा विधिरूपेण
 वक्ष्यमाणवनिश्चयस्य तथा विधबुद्धौ प्रतिबंधकत्वं तु नोक्तं । इदं तेन वह्निविशिष्टबुद्धौ वह्नित्वेन वक्ष्यमाणवबुद्धेरपि विरोधितया प्रकृत्या सि
 द्धिप्रसंगात् । अधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्थले तु वह्नित्वावच्छिन्नघटवृत्तिप्रतियोगिताकत्वेनाभावज्ञानं प्रति वह्नित्वघटत्वोभयावच्छिन्न
 प्रकारतानिर्णयत्वेनेति क्रमेण । वह्निमानित्याकारकवह्नित्वेन घटभ्रमस्याविरोधित्वा यद्यद्वृत्तित्वमुपेक्ष्य घटत्वावच्छिन्नत्वविवेशः । न च
 वह्नित्वेन घटवानिति निर्णयोत्तरं वह्नित्वावच्छिन्नघटवृत्तिप्रतियोगितासंसर्गकस्य वह्नित्वेन पटोनास्तीति ज्ञानस्यानुपपत्तिरिति वाच्यं संसर्गघट
 कप्रतियोगिताश्रयस्यैव प्रतियोगित्वेन भावात् सामान्यरूपेण विशेषाभावस्थले ताह । अस्माकमिति । वह्निविशिष्टेति वह्नित्वावच्छिन्नप्रकारताके
 त्यर्थः । प्रकारतान्वयवच्छिन्नत्वं तृतीयार्थः । एवं च वह्निमान्द्रव्यानिति ज्ञानस्य न विरोधित्वं । इदं तेन वह्निमानिति निर्णयस्य उक्तरीत्या वह्नि
 नास्तीति धीविरोधित्वमिष्टमेव । नव्यास्तासामान्यरूपेण विशेषाभावः वह्नित्वेन तार्णार्णदहनोभायाभावश्च नोपगंतुमर्हः । सौंदर्येरेवानुपग
 मात् मणिच्छद्भिश्चानिराकरणात् विशेषरूपेण सामान्याभावादिश्रव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रभेदरहितदंतीकारेन विरोधः हंत न हंत
 कीलंकारावजल्पं कुतश्चिरेति चेत् बहुविचययायाससाध्यादुःत्वा संभिन्नानंदात् । श्रवणादि क्रमेण निदिध्यासनसंस्कृतात्तत्तज्ज्ञाना

राम०
 ६८

तदधीनान्निश्रेयसाद्वा सत्पण्डितमंडलीमध्योपजाततत्त्वानंदस्पवरीयस्त्वात् ~~एवं च वहिमानिति निर्णयसत्वे~~
 द्रव्यत्वेन वहिर्नास्तीति प्रत्ययो नैव भवतीत्याहुः। वहित्वेन पर्वतावृत्तेरभावमादाय दोषवारणाय ह। सामानाधिकरण्यमभेद इति। त्वम
 वच्छेदकं। अतिव्याप्तिवारणाय भेदकूटं निवेशयति। यद्यदिति। ननु घटाभावादिप्रतियोगितायाः प्रतियोगिरूपत्वेनासंभव इत्यत आह।
 प्रतियोगित्वं हीति। अभेदेनेति। आधारत्वाधेयत्वयोरन्योन्यविरुद्धत्वात् वहित्वेन तद्वत्त्वभावप्रतियोगितायाः वहित्वाभिन्नत्वेऽसं
 भवमाशङ्क्याह। सामान्यधर्मेणेति। वहित्वेन घटाभावप्रतियोगितायाः प्रतियोगितावच्छेदकाभिन्नत्वे तमाशङ्क्याह। यधीति। आ
 दिना प्रतियोगिविशेषणरूपत्वसंग्रहः। तथा सति आत्मत्वे साध्ये तत्र कालिकसंबंधेनात्मत्वस्यावर्तमानतया तैः संबंधोनात्म
 त्वाभावस्य प्रतियोगिविशेषणमेव प्रतियोगितावच्छेदकमित्यव्याप्तिरिति तु नवाच्यासाध्यतावच्छेदकताघटकसंबंधावच्छिन्नावच्छे
 दकतायानिवेशनीयत्वात्। किंतु घटत्वेन पटाभावयोः प्रतियोगिविशेषणयोः पटत्वघटपटत्वेन घटाभावत्वयोः परस्परवच्छेद्यत्व
 प्रसंगः। आभाभावश्चेत्यभिप्रायः। प्रतियोगितावच्छेदकरूपत्वे प्रतियोग्यवृत्तिस्वरूपदोषस्य हत्वेत्यादाव्यथेति। प्रतियोगिविशेषण
 रूपत्वसाधारण्येनाह। विवादोपीति अतिरिक्ततायामिति। यथा मणिछतामभावेन विवादस्तथा प्रतियोगिताया अवच्छेदकादिरूप
 त्वे विवादो न स्यात्। तदंशोऽविवादादिति भावः। न च प्रतियोगिताया व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नत्वे विवादः। न तु प्रतियोगितावच्छेदकादि
 भिन्नत्वे इति वाच्यं। गगनाभावप्रतियोगिता गगनवृत्तिधर्माभिन्नानवेति विवादः सामानाधिकरण्येन विधिकोटिः। सोदलानामव
 छेदकावच्छेदेन निषेधकोटिः। परेषांततः विलक्षणाप्रतियोगितासिद्धौ प्रतियोगियाः किंचिदवच्छेद्यत्वनिमित्ततया व्यधिकरणधर्मा

वच्छिन्नत्वसिद्धिः। तेनैतत्सामानाधिकरण्यविशिष्टतदवच्छेद्यत्वस्य तदात्मकत्वनियतलोपागमात्। यद्वा गगनाभावप्रतियोगिता गगनत्वे
 तर्धर्मावच्छिन्नानवेत्येव विवादे गगनत्वभिन्नत्वं सोऽदलानां हेतुः। तस्याः प्रतियोगिविशेषणीभूतगगनत्वरूपत्वे हेतुसिद्धेरतिरिक्तत्वविवा
 दे वे ए। यद्वा तद्धर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिता तद्धर्मन्यधर्मावच्छिन्नानवेति विवादः। तद्धर्मानवच्छिन्नत्वं च सामानाधिकरण्यगर्भे। ते
 नन्यधिकरणतद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगितायाः पक्षत्वनिर्वाहः। निषेधकोटिः सोऽदलानामवच्छेदकावच्छेदेन विधिकोटिश्चिन्तामणिकाराणां
 धर्मभिन्नत्वं सोऽदलानां हेतुः। शेषं पूर्ववत्। एवकारः सामानाधिकरण्यधर्मावच्छिन्नाभावन्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावभिन्नोवेति विवादव्यव
 छेदार्थः। उभयत्वत्वेन न्यासस्य वृत्तेः प्रतियोगितात्वेनातथात्वेन न्यासस्य सभयादाह। अतिगिक्तं वेति। आहुः। स्यनेन साध्यतावच्छेदकसंबंधे
 न स्वप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिमत्ताग्रहप्रतियेन संबंधेन स्वप्रकारकनिश्चयः प्रतिबंधकत्वेन संबंधेन हेतुधिकरणवृत्ति
 त्वनिवेशेनैवोपपत्तेर्लक्षणंतरारंभोऽनुचित इत्यस्वरसः सूचितः। आहुः। रिति। स्वाधिकरणयत्किंचिद्वृत्तिवृत्तित्वसंबंधेन हेतुविशिष्टाभावनि
 वेष्टाननुर्वचत्वमित्यस्वरसः। केचित्तु। कालिकसंबंधावच्छिन्नाकाशाभावाभावेसाध्ये आत्मत्वादावव्याप्तिः। तत्र साध्यतावच्छेदकी प्रसूतता
 दृशाभावत्वस्य हेतुसमानाधिकरणव्याप्यवृत्तिष्वाकाशाभावरूपाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादतयाहा प्रतियोगिन्यधिकरणस्येति आहुः।
 तन्ना हेतुमन्निरूपितनिरवच्छिन्नवृत्तितावच्छेदकं यदभावत्वं तन्निरूपकतानवच्छेदकत्वनिवेशेनादोषात्। घटवद्वृत्तेरिति। घटकाल्नावच्छि
 न्ताननिवेशः पूर्ववत्। यत्प्रतियोगिताकाभावे स्वावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यतद्व्यप्रतियोगिताकत्वरूपमपि तन्निरस्पति। यस्य
 नित्ययोगिताकाभावे स्वावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यप्रतियोगिताश्रयसामानाधिकरण्योभयाभावस्तत्तद्व्यप्रतियोगिताकत्वेना

सर्वातेन न पूर्वोक्तदोषः। अधीति। साध्यतेति। समवायेन बहिर्भाववारणाय। समनियताभावेऽप्यमते वृत्तिवत्त्वेन घटाभावस्य घटत्वेन व
 ह्यभावतया हेतुमतः प्रतियोग्यधिकरणत्वाद्यादौति। वृत्तिवत्त्वेन तत्त्वह्यभावमादायाव्याप्तेः। सामानाधिकरण्यमनतिरिक्तवृत्ति
 त्वेन व्यावच्छेदकत्वेनानतिरिक्तवृत्तिवृत्तिप्रतियोगिताकभेदः। सामान्यरूपेण विशेषाभावानुपगमेन वेदं। विविष्टे। तित्यादौ प्रतियोगि
 तावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वनिवेदोतु सामानाधिकरण्येनेत्येतद्वैयर्थ्यात् नवतारकत्वं। स्वाश्रयेति। स्वसाध्यसामान्याभावस्य
 प्रतियोगिताकेवलान्वयिनिचसाध्यभेदादेः साध्यतावच्छेदकसंबंधेनेति प्राग्वत्तै। धूमवान्च नैरिसादावतिव्याप्तिवारणाय हेतुधि
 करणेत्यावत्। इव्यत्वाद्यवच्छिन्नद्रव्यनिष्ठप्रतियोगिता न्यवृत्तिनिष्ठप्रतियोगितामादायाव्याप्तिवारणाय प्रतियोगितायांतत्।
 अयोगोलके वृत्तिधूमान्तरत्वरूपधर्मावच्छिन्नत्वसमत्वात्स्वपदेन धूमभावप्रतियोगितोपादानापत्तिरतः स्वावच्छेदकधर्मैति।
 स्वाश्रयवृत्तित्वनिवेशसामानाधिकरण्येनेत्येतत्सार्थक्यार्थः। स्वाश्रयवृत्तिस्वावच्छेदकधर्मावच्छिन्नाधिकरणयावच्छेदत्वधिकरण
 कयत्किंचिदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदकविशेषणत्वेन अधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावोपगमेऽपि स्वाश्रयवृत्तित्वसामानाधि
 करण्योवैयर्थ्यं अन्वभिन्नासंबंधरूपतानुपपत्तिश्चेति न जूद्योपादानं। साध्याभावघटितलक्षणोपादानादौ प्रतियोगिवैयर्थ्यधि
 करण्यनिवेशः संभवत्येव पूर्वग्रथस्तु यथाश्रुताभिप्रायेणेत्यवधेयं। ननु स्वाश्रयवृत्तित्वस्य दोषावारकत्वात् सामानाधिकरण्येनेत्ये
 तद्वैयर्थ्यं किंच स्वरूपसंबंधेन गगनादेर्महाकालान्यत्वविशिष्टघटादेश्ववृत्तिमत्वपक्षे घटवान् महाकालत्वदिसादावव्याप्तिरि
 त्यत आह। वस्तुतस्त्विति।। यादौ प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नायत्वेनेति। यादौ प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टावच्छिन्नप्रतियो

१ (स्वाश्रये स स्पष्टरवन्ताभावघटकतया सार्थक्यपतदाप्याह किंचे) २

राम०

५ (तर्कालंकारेण यादृशभेदोद्विनिःतादृशभेदस्य तादृशोपपत्त्यर्थकतेन लक्षणाद्यतकत्वमितिवस्तुनस्त्विति) ५

ज्ञेयानां वारणायावच्छिन्नोत्तद्वयवसंतनिवेशः। सामान्यरूपेण विशेषाभावात् नगीकाराद्वह्निमा-
 न्ध्रमादिसादौ वन्हित्वेन तद्वह्नेरभावमि-
 ववह्नित्वेन तार्णतार्णदहनोभयाभावमादाय नाव्याप्तिः। सामान्यरूपेण विशेषवद्भेदस्याप्यनगीकारात्। केचित्तु अवच्छेदकत्वाभाववद्वत्स-
 वच्छेदकवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वमवच्छेदकतायां विशेषणं तेन तदंगीकारेऽपि न क्षतिरित्याहुः। तादृशेति। सामानाधिकरणत्वावच्छिन्नतादृशप्रति-
 योगितावच्छेदकत्वाभावनिवेशे तु प्रतियोगितावच्छेदकताघटकसंबंधः सामानाधिकरण्यं। तेन धर्मवान्वह्नेरित्यादौ नातिव्याप्तिः। वन्हि-
 मा-
 न्ध्रमादिसादावव्याप्तिवारणायावच्छेदकतानिष्ठत्वनिवेशः। तादृशेति। तादृशप्रतियोगितासमानाधिकरणत्वेन रूपेण सादिः। केचित्तु प्र-
 तियोगिताकांतमनुवर्तते। न च तादृशप्रतियोगितासमानाधिकरणवृत्तित्वेनावच्छेदकभेदनिवेशे धर्मसाध्यकवह्निमादावतिव्याप्तिरवच्छेद-
 कत्वनिष्ठादृशरूपेणावच्छेदकभेदस्य केवलान्वयित्वेन धर्मत्वे सत्त्वादिति वाच्यं। प्रतियोगितासमानाधिकरणवृत्तित्वशब्दे वृत्तिपदस्य
 लक्षप्रतियोगितासमानाधिकरणमात्रस्यानुपर्वनादित्याहुः। एवं सति स्वावच्छेदकविशिष्टवच्छिन्नस्वाश्रयवन्निष्ठप्रतियोगिताकभेदवद्व-
 त्तिवत्त्वरूपप्रतियोगिनिवेद्यधिकरण्यनिवेशनं भवत्येव बोध्यं। यादृशेति। अत्रेदं चित्यं। वन्हिसामान्याभावप्रतियोगिताया एव ता-
 दृशप्रतियोगिसनेनोपादानसंभवात्तद्वृत्तिरुक्तवृत्तित्वसमानाधिकरणमिन्नेन महानसीयवन्हित्वेन वन्हिमद्भेदं दनुषगमे महान-
 सीयवन्हित्वेन महानसीयवन्हिमद्भेदमादाय वन्हिमा-
 न्ध्रमादिसाराव्याप्तिः। अथ वा तादृशविवक्षाः शुद्धैव सामानाधिकरणवृत्तित्वेनेत्य-
 स्थानतिरिक्तवृत्तिवृत्तित्वेनेत्यत्र तात्पर्यं। तेन वन्हित्वेन तद्वह्नेरभावमादाय न दोषः। अत्रेदं समाधानं। अनतिरिक्तवृत्तित्वमित्यनंतरं वंसायित्वो-
 तेन यादृशप्रतियोगिताव्यापकत्वं समुच्चयेयं। तच्च यादृशप्रतियोगित्वाव्यापकतद्वृत्तिभिन्नत्वं। अवच्छेदकशब्देन स्वरूपसंबंधरूपावच्छेदक-

श्री-अ-मंजु
७१

लं दिवस्मणीयं। वस्तुतस्तु। वन्हितेन तार्णतार्णदहोभयाभाववन्हितेन वन्हिधूमोभयाभावादिवारणाय या दृशप्रतियोगिताश्रयनिष्ठावच्छेद
कृतायां स्वाभाववद्वृत्तिस्ते सति स्वसमानाधिकरणो यो धर्मस्तदनवच्छिन्नत्वं विशेषणं देयं स्वमवच्छेदकतातदभावश्च प्रत्येकं सुलभः। न
चैवं वन्हितेन तदस्य भावस्यापि वारणदनतिरिक्तवृत्तित्वविवक्षणं व्यर्थं तस्योक्तार्थलाभार्थत्वात्। प्रतियोगिविशेषणे पितादृशभाव
प्रतियोगितावच्छेदकत्वमनेतस्यार्थवत्तादिति। अत्र चानतिरिक्तवृत्तित्वशरीरे सामानाधिकरण्यप्रवेशादेव सामानाधिकरण्येनेत्यतस्मा
र्थव्यमित्युक्तं। एकविशेषणसार्थक्याय विशेषणान्तरदानस्यानोचित्यादिसस्वरसो गुरुत्वरणस्येव सूचितः। एवं वस्तुतस्तु कल्पेपि
सामानाधिकरण्येनेत्यस्य न सार्थक्यं। स्वाभाववद्वृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वमात्रस्यावच्छेदकताविशेषणत्वेपि सामान्यरूपेण विशेषाभावमादाय
दोषवारणात् रुदमत्रावधेयं कालस्य जगदाधारत्वपक्षे घटवान्ममो ह्यल्पपरिमाणो दिसाद्वाव्याप्तिः। हेतुमतिकालान्यत्वविशिष्टघटादेर
पिसत्तात् न च गगनादिना घटाद्यभावः सुलभः। गगनादिना घटवद्भेदप्रतियोगितावच्छेदकतायाः। गगनादेरवृत्तित्वेन स्वाभाववद्वृत्तिधर्मा
नवच्छिन्नत्वादिति वाच्यं घटवद्भेदप्रतियोगितावच्छेदकतायाः स्वाभाववतिका लिकादिसंबंधेन वृत्तिना घटत्वादिनाऽवच्छिन्नत्वादिसंभ
वोक्तः स्वाभाववद्वृत्तित्वं साध्यतावच्छेदकताघटकेन प्रतियोगितावच्छेदकताघटकेन वा संबंधेन विवक्षणीयं। रूपवान्यथिवीत्वादिसादौ
विषयितयारूपत्वविशिष्टज्ञानाभाववारणाय साध्यतावच्छेदकताघटकसंबंधेन प्रतियोगितावच्छेदकताविवक्षणीया। एवं च कालिकसं
बंधेन घटत्वविशिष्टस्य तेन संबंधेन साध्यतायामुक्तं हेताव्याप्तिः। गगनादेरपि कालिकसंबंधेन वृत्तेऽतः भेदप्रतियोगितावच्छेदकतां प्रति
योगिताघटकसंबंधावच्छिन्नत्वेन विशेष्यप्रतियोगिताधर्मिकोभयाभावनिवेशमवलंब्यैवलक्षणकार्यं तत्र गुरुत्वरणे कृतस्य तत्स्थानि

राम०
७१

यदि प्रतियोगितावच्छेदकताघटकसंबंधेन स्वाभाववद्वृत्तित्वं तस्यैव रूपमाह। रूपवानिति।

कस्य वा सामानाधिकरण्याप्यदितस्मापि विशेषणस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावानुपगमेपि सामान्यरूपेण विशेषाभाववारकतया च लितार्थ
 त्वात्पतियोग्यवृत्तिश्चेति ग्रंथावतारानुपपत्तिरिति लोच्यस्य यं साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नत्वेन भेदप्रतियोगितावच्छेदकतां विशिष्टा
 नवच्छेदकत्वघटितलक्षणमादृतं । तत्र सामान्यरूपेण विशेषाभावोपगमेपि कालो घटवान्महाकालत्वादित्यादौ कालिकसंबंधेन परत्वेन त
 त्पदानधिकरणतायामहाकाले दुर्लभतयाऽनायत्याव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमादायैवलक्षणसमन्वयो वाच्य इति सामानाधिकर
 ण्ये नेत्येतदावश्यकं । तदर्थं स्वयमुपवर्णित एव । एतेन प्रोक्तव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावादिनिवेशनं व्यर्थं ।
 तादृशप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येन वक्तृत्वेन घटाद्यभावादिकमादाय दोषादिति नव्याभिमतमना देयं । तथा सति उक्तस्थले एवाग
 तेः । एतेन विशिष्टसत्तावान्जातेरित्यादौ व्यतिवृत्तिवारणाय यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवत्भेद एव निवेशः तत एव वक्तृत्वेन घट
 वद्धेदादिवारणात्साध्य सामान्याभावप्रतियोगितामादायादोषात् । सामानाधिकरण्ये नेत्येतत्सार्थवराय यादृशप्रतियोगिताश्रयनिष्ठत्व
 निवेशास्यानौचित्यादिति प्रत्युक्तं । एवं च गुरुचरणानां सामानाधिकरण्ये नेत्येतत्सार्थवराय स्वोक्तविशेषणेन दुपादानमित्युक्तिरसंगते वा । सा
 मानाधिकरण्याद्यघटितप्रतियोगितानतिरिक्तवृत्तिधर्मावच्छिन्नावच्छेदकतत्कभेदनिवेशः । भावाऽप्रसिद्धे रक्तस्थलेऽव्याप्य
 तेः एतदेवाभिधेयस्वयमपि कालो घटवान्महाकालत्वादिति स्थले विशिष्टाभिधायलक्षणसमन्वयः प्रवंचितः । वस्तुतस्तु वक्तृत्वेन ता
 र्णता र्णदहनाभाववारणाय यादृशप्रतियोगितावच्छेदकस्य यादृशप्रतियोगितासंबंधावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकावच्छिन्नभिन्नवृत्तित्वे स
 तियादृशप्रतियोगितासामानाधिकरण्यात्तद्व्यतिरेकविशेषणं । ननु गुरुचरणोक्तमिति । यदि च वक्तृत्वेन घटाभाववक्तृत्वेन वक्तृधर्मो

प्रत्याभावयोःप्रतियोगितैवंपातदपिभेदप्रतियोगितावच्छेदकतायाएकधर्मावच्छिन्नत्वेपिभेदाद्वृत्तित्वेनघटवज्रेरादिकमादायलक्षणसंगतिः।ता
याःसामानाधिकरण्येनावच्छेदकत्वंतादृशप्रतियोगितायाअन्यनवृत्तित्वेसत्यवच्छेदकत्वंतेनप्रतियोगितायावन्निर्धूमोअयसाधारण्येपिनष्ट
तिरिति वक्ष्यमाणदोषानवकाशरुतिनिगर्वः।अधिकरणधर्मावच्छिन्नावच्छेदकताकभेदानंगीकृतणामतमुल्लापयति।यत्तिति॥यदिति।
यत्प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टाधिकरणत्वयत्प्रतियोगिताश्रयाधिकरणत्वोभयाभाववत्वमर्थः।तेत्रेतद्रूपवामेयत्वादिसादोसाध्या
भावप्रतियोगिताश्रयतदवच्छेदकविशिष्टयोरेकत्वेपिनातिव्याप्तिः।थादृशप्रतियोगितावच्छेदकयादृशप्रतियोगितोभयत्वविशिष्टावच्छिन्नानधिकरण
त्वंतुनार्थः।नचकालोघटवानित्यादिशंकायाएवानुल्लानापातात्।घटत्वेनपटाभावादेःअधिकरणाज्ज्यामवच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकाभ्यांवि
रुद्धप्रतियोगितावच्छेदकताकभेदस्येतन्मतेऽसत्ताञ्च।यदिचाप्याप्यवत्सधिकरणतायाअव्याप्यवृत्तित्वेनाव्याप्यवृत्तिसाध्यकेऽव्याप्तिरित्युच्य
तेतदातथाविधाधिकरणताद्वयावच्छिन्नभेदःयत्प्रतियोगिताश्रयाधिकरणनिष्ठयत्प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टावच्छिन्नप्रतियोगितक
भेदोवानिवेशः।अधिकरणधर्मावच्छिन्नभेदस्यसिद्धांतसिद्धतादिति।घटवान्महाकालत्वादिसादोलक्षणागमनादव्याप्तिरिति।प्राशुक्तार्थक
मिति।नातःसामानाधिकरण्येवंप्रेक्षेपिवन्तित्वेनघटाभावादिप्रतियोगितायायादृशातीदृशशब्दाज्ज्याग्रहणात्तदीयसामानाधिकरण्येनाव
च्छेदकाप्रसिद्धेरव्याप्तिःसामान्यरूपेणविशेषाभावोगमेपिएकव्यक्तिकसाध्यकसद्धेतौलक्षणागमनादव्याप्तिरिति।अव्याप्तिरितिद्वयत्वादिसा
ध्यकसद्धेतौलक्षणागमनात्।अव्याप्तिरितिघटत्वेनपटाभावप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टघटादेःप्रतियोगिताश्रयपटादेशोअयस्यकालेस
त्वात्घटत्वादिनागवानाभावंनिरूपति॥गगनादीति।महाकालान्यत्वविशिष्टघटादेर्महाकालेवृत्तित्वमतेषाह।यदिति।यद्वाघटवानीश्वरज्ञा

३ (स्वपक्षद्वयं कपिसंयोगपरं) ३ (स्वाधिकरणत्वविषयितासंबंधेन ज्ञानेन सत्तेषु उत्तमस्थलेषु न सतिः। एवंप्रकारतायां बोध्यं) ३
 ४ (यस्य प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टे एव प्रतियोगितापरं) ४

नत्वादिसाक्षव्याप्तिः। तद्धर्मवृत्तित्वविशिष्टविषयितासंबंधावच्छिन्नाधिकरणताया एव तद्धर्मत्वनियततया विषयितासंबंधेन भगवद्भूतानाम्यत्वविशिष्टघटवत्तायाः सर्वमते ईश्वरज्ञानवृत्तित्वादिसवतारणीयं। यत्किंचित्त्वमतं त्वं। स्वाधिकरणप्रतियोगिकत्वविशिष्टतादात्म्यसंबंधेन सैनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वसंबंधेन वाभावप्रतियोगितायाः विशेषणीयत्वान्नाप्यवृत्तिसाध्यकव्याप्तिः। गगनघटयोस्तथाविधमधिकरणसंबंधावच्छिन्नाभावएव प्रसिद्धः। अवचस्वौ वच्छेदकसंबंधावच्छिन्नत्वेन संबंधघटकाधिकरणसांतादृशप्रकारतावानिवेश्यतादृशप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनावच्छेदकत्वं च तस्याप्यद्वयसमानाधिकरणवृत्तित्वेन साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नत्वविशिष्टयद्वयवच्छेद्यत्वाभाववत्वं यद्वयसमानाधिकरणत्वसाध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नत्वाभ्यां यद्वयवच्छेद्यमिन्नत्वं वाप्यतो घटवानीश्वरज्ञानत्वादिसारौलक्ष्यसंगतिरिति द्रष्टव्यं। न च तद्रूपसाध्यकमभिरुगि साध्येतुं भयत्वाप्रसिद्धेरुत्पत्तिरिति वाच्यं। विरोधस्येव तदुभयत्वेप्यदार्थत्वात्। तस्यैकचापि पर्यासेः। यादृशप्रतियोगितदवच्छेदको भयावच्छिन्नावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदो यत्किंचिद्वैतधिकरणवृत्तिर्वाच्य इति तु संप्रदायः। तदेति। वदित्वेन घटाभावस्य प्रतियोगितायाः वदित्वसामान्याभावप्रतियोगितैक्यनाभिप्रोतमिति वदित्वेन वदित्वप्रसंगो भयाभावानुधावनं। तथा च प्रतियोगिविशेषणेन सार्द्धं एकधर्मावच्छिन्नापर्याप्तत्वरूपविरोधश्लेषकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितायारोकांतेन प्रतियोगिविशेषणविशिष्टयत्प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टतद्वत्ताया एवाभावविरोधित्वात्। नैकेवलान्वयित्वभंगः। वदित्वसामान्याभावप्रतियोगितैक्ये तत्तु भंगपत्तेः। अभावात्मकत्वं प्रतियोगित्वस्येति सर्वमतेऽधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावानामेकैक्ये विरुद्धत्वमनुपादेयां वदित्वसामान्याभावप्रतियोगिताया एव ततो न्यत्वात्। एकधर्मानधिकरणवृत्तितदवच्छिन्नप्रतियोगितानामेव नियमेष्वेव इति तु कुजुः पंथाः। ननु वदित्वेन व

त

५१

७३

नृधर्मोभयाभावप्रतियोगितायासज्यवृत्तिभिर्नैव। नचैवमपि नृधर्मेन नृधर्माभाववन्नृधर्मेन घटाभावप्रतियोगितयोरैक्यात्सामानाधिकरण्येनैतत्सम्भवे
यथ्युर्वारमितिवाच्यं। नृधर्मिन्नवान्घटादिसादौवृद्धिभिर्नृधर्मेन नवत्नभावप्रतियोगितायाः वृद्धिभिर्नृधर्मसंभविततयाप्रतियोगिव्यधिकरणांतदभा
वमादयेवाव्याप्तेस्तत्सार्थवादित्यत आह। द्विगिति। उक्तरीत्येवोपपत्तौतत्रप्रतियोगितायास्यासज्यवृत्तित्वानुपगमाद्वृद्धिभिर्नवान्घटादिसादौवृद्धि
भिर्नृधर्मेन वृद्धिघटोभयाभावप्रतियोगिताया उक्तप्रतियोगितैक्यात्तद्वैयर्थ्यदिगर्थः। वस्तुतस्तु। एकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितायाः ऐक्यनियमदूष
णमात्रमिदं। यद्यभेदइतिदर्शनात्। एवंचस्यासज्यवृत्तिप्रतियोगितायाप्यप्यस्यासज्यवृत्तिप्रतियोगितैक्यस्यात्। इष्टापत्तौचसामानाधिकरण्येनेत
द्वैयर्थ्यात्तथाविधसजातीयप्रतियोगिताया ऐक्यनियमालंभ्यतुस्वरूपसंबंधात्मकप्रतियोगिताया इतिशङ्कानसमाधानंतुशक्या। व्यधिकरणी
भूतवृद्धित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगित्वस्यसामानाधिकरणीभूततत्तदवच्छिन्नप्रतियोगित्वाभेदप्रसंगवारणाय एकधर्मेव्यधिकरणात्त्विविशेषांनि
वेशनियमस्यपरिष्कारणीयतयासामानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितायास्तदविषयत्वात्। अथमेवंचदिगर्थः। यदिचसामानाधिकरणाध
र्मावच्छिन्नाप्रतियोगिताप्रतियोगितावच्छेदकरूपाव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नातुल्यतिरिक्तेतिशिद्धान्तोपादीयतेतदानिरुक्तिर्निर्दुष्टेव। नचसाध्यनिष्ठप्रति
योगिताश्रयस्येत्यादिक्रमेणसाध्याभावघटितलक्षणेप्रतियोगिवैयर्थ्यधिकरण्यनिवेशापत्तिरितिवाच्यं। नचालंकारोपांतत्रतथाविधलक्षणास्वा
मिमत्वात्। यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकताकभेदघटितलक्षणास्येषामिष्टत्वात्। अथभिचारस्पेति।
अथभिचारिसंबंधरादेन्नयभिचारिरितिसंबंधइतिव्युत्पत्त्यासाध्याभाववदवृत्तिहेतुनिष्ठसाध्यसामानाधिकरणांप्रतीयते। अथभिचा
रिणःसंबंधइतिव्युत्पत्त्याचहेतुमन्निष्ठसाध्याभावप्रतियोगिता नवच्छेदकसाध्यतावच्छेदकाश्रयसामानाधिकरण्ये। यद्यपिनयैरव्य

भिचारपदार्थान्वयिता वच्छेदकं यदुपतदवच्छिन्नसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिता न वच्छेदकत्वमेवाव्यभिचारशब्दाद्बुध्यते न त्वेतदित्यभिहितं
 तथापि न जर्थोऽपेताभावः व्यभिचारपदस्य हेतुः सामानाधिकरण्यस्याध्याभावः प्रतियोगित्वमवच्छेदकत्वं साध्यतावच्छेदकं चार्थः । तत्रा
 कांक्षाबलादुद्देशः क्रमशः तिलोम्येन पदार्थान्वये प्रथमार्थलाभः साध्याभावः साध्यमभावः तत्र प्रतियोगित्वस्य प्रकारकत्वमेव । सोद
 लानां मणिकाराणां च प्रतियोगित्ववित्तिता विशेषितसमानाधिकरणधर्मवच्छिन्नप्रतियोगिताया एव संसर्गतात् । उद्देशक्रमेणान्वये हि
 तीयार्थलाभः । उभयत्राप्यंतरानजर्थप्रवेशोलक्षणाकर्तृसंमतः संबंधपदार्थस्य साध्यसामानाधिकरण्यस्योभयत्रापि विशेष्यत्वमे
 व । एवं च किंस्वित्तास्य न कुर्व्यदिति न्याया उपक्रांतलक्षणा नुरोधेनैवं चेत्यस्य संगमनीयतया विशेष्यविशेषणभावभेदभिन्ना नामपि
 व्यभिचारपदार्थत्वेन तुल्यानामेवाव्यभिचारशब्दगोचरत्वप्रदर्शनाय दृष्टान्ताभिधानेन च प्रकृताव्यभिचारिपदादाश्रयत्वलाक्षणि
 कै न वशा उपक्रांतलक्षणाप्रत्ययेन किंचिद्वाधकमित्यभिप्रायः । साध्याभावेतीति । द्वितीयव्यभिचारपदार्थघटकं प्रथमव्यभिचारघट
 के तु व्याप्पवृत्तित्वमर्थसिद्धं । सामान्यरूपेण विशेषाभावानुपगमे इदं अन्यथा तु वन्हित्वेन ताणीताणीदह नोभयाभावादिवारणा
 यप्रतियोगिवैष्यधिकरण्यस्याभिन्नप्रतियोगितैव बोधादेय एतैर्नैव हित्वेन महानसीयवद्वाद्यभाववारणाय साध्यतावच्छेदक -
 व्यापकप्रतियोगिताकत्वं निवेशो नोपादेयः । कपिसंयोगी एतत्तादावव्याप्तिं निरस्यति । अत्रेति । व्याप्पवृत्तित्वेनैकाशक्तिरिति भावः । सा
 ध्यवत्ताग्रहविरोधिता घटकसंबंधेन साध्याभाववत्त्वं निवेश्यमितितु केचित् । परत्रापि परलक्षणादप्येव सामानाधिकरण्यप्रवेशव्यभिचार
 परिष्कारेण वन्हित्वेन घटाद्यभाववारणमित्यर्थः ननु महानसीयत्वस्य प्रतियोगिविशेषणत्वे ह दवस्तुमयाभावकथनमकिंचित्कारं प्र

७४ श्री-मंजु-भा

तियोगितावच्छेदकतायां विरुद्धविरुद्धोभयनिष्ठरूपविशेषस्पर्शगुत्वादिपक्षमाह॥ महानसीयत्वादितितथाचप्रथमाभावेविशेषविशेषराभावाप
 न्नेवच्छेदकतापर्याप्तिः द्वितीयेतत्तथाभूतेसेतिपर्याप्तिप्रकारप्रपञ्चनार्थमुक्तयोपपादानमितिभावः। यद्वामहानसीयत्वादिविशिष्टेतिपक्षं तस्यो
 पलक्षणत्वमवर्तनाय-तथाचमहानसीयवद्भावएवोक्तः। रुदवद्भुभयाभावस्तुनोक्तः। तादृशाभावानुपगमादिति मल्लेऽभिधानात्किं
 तु रुदत्ववन्निष्ठाभ्यां वद्भावइतिदिक्पक्षविविशिष्टवन्निष्ठावच्छिन्नप्रतियोगितायानसाध्यपक्षतावच्छेदकत्वादितथापिबलुतस्तद्विरी
 षणां नास्तेवतत्सत्वेसत्तोदिसाध्यकेविशिष्टसत्ताद्यवच्छिन्नप्रतियोगितायाःस्तथात्वमस्यतमेवेतिबोधः। अततिरिक्तत्वपक्षेवन्निष्ठस्वप्र
 तियोगितावच्छेदकत्वाद्व्याप्तेराह॥ महानसीयत्वेति। तथाचहेतुमदिति। वन्निष्ठेनघटाभावादेर्वारणायप्रथमंसामानाधिकरण्येनेति। अ
 वच्छेदकाप्रसिद्धिवारणायद्वितीयसामानाधिकरण्येनेति। अयंचनप्रथमलक्षणार्थः। साध्यपदवैयर्थ्यात्। ध्वंसप्रागभावयोरसंताभा
 वाविरोधित्वमनुरूपमाह। उस्तीति। अनुहेतुमानाधिकरणभावस्यव्याप्यवृत्तित्वोत्कीर्तनमसंगतं। एतत्कल्पितत्रतदसत्त्वादित्यतमाहउत्तेति।
 नचपारिभाषिकावच्छेदकत्वघटकाभावेगिव्याप्यवृत्तित्वस्यस्यागात्संयोगेनद्रव्यस्याव्याप्यवृत्तितापक्षेतादृशावच्छेदकाप्रसिद्धिः। तदुपादा-
 नेकसंयोगीएतत्त्वादित्यादावव्याप्तिवारणान्हेतुसमानाधिकरणभावोपितदुपादानापत्तेरितिवाच्यं। प्रतियोगितयोरेकसंबंधावच्छि
 न्नस्योक्तत्वात्। ननुप्रथमलक्षणो गुरुधर्मैरासाध्यतायामतिव्याप्तिवारणायहेतुमन्निष्ठसाध्याभावीयवत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेद
 कंयद्धर्मविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावीयतत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगितायाःसामानाधिकरण्येनानवच्छेदकीभूतेधनत्वस्ववन्निष्ठविविशिष्ट
 संबंधिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकतद्व्यत्यंसाध्यतावच्छेदकेवाच्यं। तथाचवन्निष्ठाभावादि सादाव्याप्तिः। इंधनत्वेनवद्भावस्यहेतुसमाना
 धिकरणास्पप्रतियोगितावच्छेदकतायाःसामानाधिकरण्येनानवच्छेदकतयावन्निष्ठत्वस्यपारिभाषिकावच्छेदकत्वात्। नचताद

राम०
७४

शप्रतियोगितावच्छेदके यद्धर्मसामानाधिकरण्यविवेकान्नायंदोषः तथापि वृत्तित्वेन वन्ही धनोभयाभावमादाय वृत्तित्वपाणिभाषिकावच्छेदता
 पत्तेः मिति चेत् अप्यत्र केचित् साध्याभावप्रतियोगितायां स्वव्याप्यत्वस्यापि निवेदान्नायंदोषः। त्वं पाणिभाषिकावच्छेदकं। स्वव्याप्यत्वं च स्यान्नधिक
 रणवृत्तिस्वसामानाधिकरण्यभिन्नत्वं। तेन घटत्वेन वदन्नाभावप्रतियोगितायाः घटत्वव्याप्यत्वं। वृत्तित्वेन महानसीयवद्भावाद्यभाववारणायत
 त्रसाध्यनिष्ठत्वं साध्याभावच्छेदकव्यापकत्वरूपं वाच्यं मित्याहुः। वस्तुतस्तु। साध्याभावः। साध्यमात्रप्रतियोगिकभावः यद्धर्मसामानाधिकरण्यं
 च पूर्वोक्तवक्तव्यं। वृत्तित्वेन तद्वत्त्वं न तद्वत्त्वं भावदिर्गोस्तीत्याशयः। अतएवोत्तरलक्षणे हेतुसामानाधिकरण्यद्रव्यत्वेन तद्वत्त्वं भावप्रतियोगिता
 याः सामानाधिकरण्येनावच्छेदकं द्रव्यत्वं वृत्तित्वविशिष्टसंबन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनावच्छेदकमित्यव्याप्तिर्ना
 न्न वृत्तित्वेन तार्णतार्णदहनाभावमुपेत्य न तीयलक्षणस्यावतारितत्वात्तत्रोक्तरीत्या पाणिभाषिकावच्छेदकत्वनिवेशे प्रतियोगिवैयधिकरण्यावस्था -
 नापत्तिः। यदि च सामानाधिकरण्यतव्यासतिवृत्तित्वेन ननु भयवद्भेदासत्त्वेनादोषादिति वाच्यं। उष्टापत्तेः। अतएव वक्ष्यमाणं चेति ग्रंथावतारिका
 यां व्याप्यवृत्तित्वस्येतेतावन्मात्रमभिहितं ननु प्रतियोगिवैयधिकरण्यसंग्राहकमादिपदमपीति। तादृशसाध्याभावत्वेन स्वरूपसंबन्धरूपा
 वच्छेदकत्वे मानाभावादाहाप्रवच्छेदकत्वं चेति। तादृशसाध्याभावत्वव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यकत्वं विवक्षितं। यथाश्रुते सामानाधिकरण्ये
 श्रुत्यावृत्तित्वस्य अधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावत्वे सत्त्वादतिव्याप्तिः। तादृशसाध्याभावत्वसामान्ये तन्निवेशे च गौरवात्। तादृशभा
 वत्वस्य शुद्धाभावत्वाभिन्नतया तस्य साध्यासामानाधिकरण्ये साध्याभावे सत्त्वेपि न सति मिति तु नव्याः। ॥ ४३ ॥ साध्येति ॥ साध्यपदं साध्य
 तावच्छेदकता घटकसंबन्धेन साध्यतावच्छेदकवैशिष्ट्यनिवेशलाभाय। तेन धर्माभावस्य कालिकसंबन्धेन धर्मत्वविशिष्टवृत्तिस

टी-म-मंजू
७५

मानाधिकरणत्वेपि नातिव्याप्तिः हेतुपदमपि हेतुतावच्छेदकताघटक संबंधेन हेतुतावच्छेदकवैशिष्ट्यभावात्तातेन च नृत्तामात्राभावस्य का
 लिकसंबंधेन धर्मत्वविशिष्टशेषवालादिसमानाधिकरणत्वेपि नातिव्याप्तिः पूर्वोक्तेति न च नृत्तामात्राभावस्य सामानाधिकरणशून्यावृत्तित्वाद्वाच्यतासाव
 चिन्नवृत्तित्वनिष्ठप्रतियोगिताकाभावः अभिचारिणिघटत्वेन तादृशवृत्तित्वाभावतादृशवृत्तित्वात्वेन पराभाववारणयावच्छिन्नोत्तनिष्ठोत्तयोरुपादानं
 एवं च प्रतियोग्यवृत्तीति ग्रंथावतारसत्वात् द्वितीयरीत्याश्रयणमसंगतमिति चेन्न। लाघवेन तादृशवृत्तित्वविशेषिताभावस्य निवेशमभिप्रेत्य तदश्र
 यणात्। अत्रमसामान्येति। स्वनिरूपितत्वस्याश्रयप्रतियोगिनिष्ठत्वस्याश्रयानुयोगिनिष्ठविशेष्यतानिरूपितत्वेन तन्निमित्तसंबंधेन संसर्गताविशिष्टान्यप्र
 कारनाशोलितमनुगतं अमत्वापर्वतोव नृत्तामिति समवायसंसर्गकममसंयोगेन द्रव्यत्वादिव्रमस्य निरूपितत्वस्त्वाश्रयानुयोगिनिष्ठविशेष्य
 तानिरूपितत्वोभयसंबंधेन संसर्गताविशिष्टद्रव्यत्वादिसकारताकतयाऽसंग्रहापत्तिरित्यतो द्वितीयसंबंधनिवेशः। नृद्वोव नृत्तामिति सारिभ्रमसं
 ग्रहयत्तत्तीयसंबंधनिवेशः। न च लोहितस्फटिक इति प्रमायामतिव्याप्तिः स्वसमवायिसंयोगे समवायसंयोगनिष्ठसंसर्गतयोरेकतरस्याप्यु
 पादानासंभवात्। अत्राद्ये तत्तीयसंबंधस्य द्वितीये द्वितीयसंबंधस्यासंभवादिति वाच्यं। स्वाश्रयानुयोगिनिष्ठसंसर्गताविशिष्टप्रकारतानिरूपितवि
 शेष्यतानिरूपितसंसर्गताश्रयानुयोगिविवक्षणात्। संपरंपरासंबंधस्थले मुखपदार्थसंसर्गतेवेति न दोषः। न च वायूरूपवानिति भ्रमसंग्रहो
 न स्यात्समवायस्यैकत्वादिति वाच्यं। स्वाश्रयप्रतियोगिनिष्ठत्वघटकत्वाश्रयप्रतियोगित्वस्य निरूपितविशेष्यतावच्छिन्नानुयोगितानिरूपित
 लेन विशेषणीयत्वात्। न चैवं लोहितः स्फटिक इति प्रमायामतिव्याप्तिः। समवायिनिविशेष्यताविरहादिति वाच्यं। धर्मविशेष्यतात्वेनैव तस्या
 निवेशनीयत्वात्। कंबुग्रीवादिसमानास्तीत्यादौ प्रतियोगितांशे वच्छिन्नत्वमपक्षे प्रकारकैतास्त्वावे विशेषणतानिविद्वत्ता। प्रकृते च वृत्ते

राम०
७५

न घटाभावेव नित्वावच्छिन्नवन्निष्ठप्रतियोगितासंबंधेन वन्निष्ठप्रतियोगितात्वेन वन्निष्ठाभाववच्छिन्नघटादिनि
ष्ठप्रतियोगितादिसंसर्गप्रत्ययस्य च युक्तस्य इति यदुर्मेति न चैवमपि पर्वतो वन्निष्ठेन घटाभाववा नृदो व हिसमाभ्याभाववा निति प्रमाया नृदो व हिसा
नित्याकारकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यताज्ञानप्रतिबंधकत्वादव्याप्तिरिति चेन्नायदुर्मावच्छिन्नवद्विशेषकत्वशब्देन यदुर्मावच्छिन्नवद्वति
धर्मावच्छिन्नविशेषताशून्यत्वस्याव्याप्यत्वात् यदुर्मावच्छिन्नसमानाधिकारणसाध्याभावप्रमाविशेषतासाध्यानेनिरुक्तसाध्यवत्ताज्ञानप्रतिबंधक
तावच्छेदकप्रमात्वघटकविशेषताया उक्तत्वात् विशेष्यभेदेन विशेष्यताभेदात् न च पर्वतहृदोसाध्याभाववतामिति समासाधीनविषयतायापे
क्षमिति वाच्यं तत्रापि समहान् संबंधेन बोधस्यैव विशेष्यताद्वयविरूपकस्यापगमात् द्वित्वविशिष्टे द्वित्वविशिष्टसाध्याभावत्वाधेन प्रमत्वा
दा। एवं च पर्वते वन्निष्ठेन घटाभावमहान् सीयव ह्यभावोऽयं प्रकारतानिरूपितैकविशेष्यतामादाय साध्यतावच्छेदविशिष्टार्थकनिरुक्तपद
सार्थक्यबोध्यं यत्तु उक्ताभाववारणाय मुख्यविशेष्यताद्वयशून्यत्वं प्रमाविशेषणं तन्न व ह्यमानवदुदकाली न धर्मवान् वन्निष्ठेन घटाभा
ववन्निति प्रमाया अपवारणात् विशिष्टसाध्यव्यापकतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यताद्वयशून्य
त्वमपि न सत्तथापि वन्निष्ठेन घटाभाववा न्यवतः नृद्विष्ठाभावप्रतियोगी च वन्निष्ठेन सादिप्रमाया अपवारणात् समानप्रकारकत्वेनैव प्र
तिबंधकतया न दोष इति चेत्तथापि रूपावच्छिन्नप्रतियोगितायां वैयर्थ्यन्यापकताघटकसंबंधावच्छिन्नत्वा निवेशाद्वन्निष्ठेन घटाभाव
वा न्यवतः समवाये व ह्यभाववांश्चेति प्रमाया अपवारणात् साध्यतावच्छेदकसंबंधनिवेशवैयर्थ्यात् न चैवमपि यदुर्मा
वच्छिन्नवद्विशेष्यत्वानिरूपितसाध्याभावत्वावच्छिन्नाप्रकारकत्वं प्रमाविशेषणमिति वाच्यं लाघवेन यत्किंचिद्विशेष्यतां निवेशोपपत्तेः विशेषे

44

शेष-मंजु
७६

यता सामान्यनिवेशसंबंधनिवेशस्य प्रशालनादीति न्यायग्रस्तत्वात्। यदि च पर्वतो महा न सीय वन्निमान्नेत्यग्रिमं यः तद्वक्तित्वावच्छिन्नाभावपरः
यथा प्रशालनादीति न्यायग्रस्तत्वात् यदि च पर्वतो महा न सीय वन्निमान्नेत्यग्रिमं यः तद्वक्तित्वावच्छिन्नाभावपरः
सिनिवेशे न तादृशविशेषणतादृशसत्वेन उक्तविशेषणे न वारणतु संबंधविशेषनिवेशस्य यथाश्रुताभिप्रायक इत्युच्यते तदपि तद्विशेषणप्रवेशे
गौरवं बोध्यं साध्याभावमेव यस्य मानाधिकरणत्वेन विशेषणयतां मतमाह। यत्त्विति हेतुमन्मात्रेति। सन् कपिसंयोगाभाववति प्रमायाः सन्ना
वान्कपिसंयोगीति साध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वात् कपिसंयोगसाध्यकेऽप्यासिरतो मात्रपदंतदर्थश्च न हेतुमदवृत्तिधर्मभिन्नत्वं हेतुमद्वक्तित्वमात्रे
पर्यवसानेन मात्रपदवैयर्थ्यात्। नापि तु मदन्यवृत्तिभिन्नत्वं केवलान्वयि हेतो हेतुपदव्याप्रसिद्धेः। किंतु स्वैव्यापकहेतुमत्ताकत्वं। धर्मस्य व्यापक
त्वं विशेष्यतावच्छेदकत्वं चे कौसंबंधेन विशेषणतासंबंधेन वा निवेशाव्यर्थेति न च हेतुसमानाधिकरणतस्य साध्यवत्ताज्ञानमात्रविशेषणत्वे
न वैयर्थ्यमिति वाच्यं। तस्य लक्षणंतरत्वेऽपि स्वोक्तपरिकारे वैयर्थ्यादिति भावः। दिगर्थस्तु उक्तरीत्यैवैवोपपत्तौ विशेषणपूरणमनुचितमिति
पर्वत इति। ननु वेकलान्वयिनिघटवृत्तित्वादिविशिष्टवाच्यत्वापाव्यधिकरणसंयोगाद्यवच्छिन्नतदभावमादायेवलक्षणोपपत्तेः। प्रति
योगवृत्तिश्चेति ग्रंथानुष्ठानेन साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वरूपपर्याप्तव्यापकताघटकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकाभावो निवे
शनीयः। तथा च समवायेन वद्भभावमहानसीयवद्भभावयोरतादृशत्वेन तस्य मेष्ठादायसाध्यतावच्छेदकधर्मसंबंधनिवेशव्यावृत्तिः। कथं
संगच्छत इति चेन्न। एवमपि व्यधिकरणधर्मविच्छिन्नसाध्याभावविषयकसमैकमहान्बनरूपतस्य मयोरुपादानेन तत्संगतेः। साध्यतावच्छेदक
संबंधपर्याप्तावच्छेदकत्वं। च साध्यतावच्छेदकपर्याप्तावच्छेदकताकप्रकारताविशेषणत्वेन वक्तित्वेन घटाय भाववत् सर्वतज्ञानस्य महानसा

{हेतुतावच्छेदके
धर्मः}

राम०
७६

नुयोगिकत्वविशिष्टसंयोगसंबंधावच्छिन्नवह्निसामान्याभावप्रकारकस्य निरुक्ततद्दिरोधित्वेपितदप्रकारकस्यवह्नित्वविशिष्टघटवत्ता
 ज्ञानविरोधित्वेपिचनसृतिः साध्यपदोपादानमप्येतदर्थमेव। नतुप्रकारतायांसाध्यवृत्तित्वविवेकार्थमहामसीयवह्निमानितित्वा
 वारणायपर्याप्तोक्तवत्प्रकृतात्परेतुसाध्याभावविषयकप्रमासामान्येसाध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकसंबंधाव
 - छिन्नप्रकारकतावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितयद्दर्मावच्छिन्नवह्निरोषकलावच्छिन्नप्रतिबंधकताभावः तद्दर्मावच्छिन्नत्वमितिनिष्क
 र्थग्रंथतास्यर्थः। एवंचरुदादौसमस्तलंबनरूपवह्निसामान्याभावप्रमापूर्वेत्तत्तामादायनदोषः। इत्यत्राद्यवच्छिन्नेवह्निप्रत्ताज्ञानंप्रतितद
 वच्छेदेनवह्न्यभावज्ञानंप्रतिबंधकंतच्चनप्रमेतिनदोषः। सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकत्वघटितसामान्यपदार्थविवेकादवतारक
 त्वसंभवात्। प्रस्तुतग्रंथोयथाश्रुतएवरमणीयः। नतुवह्नित्वेनघटाद्यभावावगाहित्वाध्याहारः। प्रतियोगितायांव्यापकताघटकसंबंधा
 वच्छिन्नत्वस्यतदवच्छेदकतापर्याप्तेश्चानुपादानेपिसस्यभावादिसाहुस्तदसत्। प्रमासामान्यविवेकस्येवावतारकत्वेद्वितीयरीत्यासाध्या
 भावनिवेशवैयर्थ्यापातात्। नचद्वितीयरीत्यासाध्याभावस्यपूर्वलसुरोउक्तावपिअत्रतस्यनिवेशोनिवर्जइतिवाच्यं। तस्यसथा
 सृतिर्द्वितीयलसुरोपिसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिमत्ताग्रहविरोधित्वं वक्तव्यमितिमतत्वंउनासंगतेः। नचसामान्यपदा
 र्थः३। द्वितीयरीत्यासाध्याभावनिवेशेनवह्नित्वविशिष्टघटादिरूपप्रतियोग्यप्रसिद्ध्या४। सामानाधिकरण्यनिवेशोउर्वारइ
 तिवाच्यं। लाघवेनतन्निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकान्यत्वस्यैवसामान्यपदार्थत्वात्। तादात्म्यसंबंधावच्छिन्नव्याधिकरणधर्मा

जनाभिरादिभिः

१८ अत्रान्वहेरिसादौघटत्वेनतादाभेदप्रतियोगितावच्छेदकताकभेदः तादृशभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वात्तेनघटभेदोवावारणायतादृशभेदप्रतियोगितावच्छेदक
 तात्वावच्छिन्नतादृशभेदप्रतियोगितावच्छेदकताकभेदोनिवेशः। एवंचतदववास्तत्वाच्चानुपपत्तिरितिस्तःद्वितीयरीत्यासाध्याभावनिवेशो

म-मंज-व्या-

७७

वमिति

वच्छिन्नप्रतियोगितेन प्रगल्भानां। व्यापकताघटकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावोपादानादेव तादात्म्यसंबंधेन साध्यतायां हेतुसमानाधि-
 करणसाध्याभावप्रसिद्धेः। तथाच प्रकृतग्रंथः कंकयथा श्रुतः सुमेजः। अपिच लक्षणे उद्धारत्वं दुर्वारमिति। तादात्म्येन प्रमेयसाध्यकधर्मादौपादशैत-
 दूपतदूपोभयाभावादिप्रमाभावात् एव तस्याः प्रयोजनभावेन तादृशोभयवत्ताज्ञानप्रतिबंधकत्वा नुपगमे तादृशैतदूपादिसाध्यकेचलसृष्टासं-
 गतेरव्याप्तिरिति। व्यावृत्तमिति। तत्तत्सतिबंधकताभिन्नं बाधविधया वा विरोधित्वं तज्जप्रतिबंधकतायां। स्वावच्छिन्नप्रतिबंधकतानिरूपितत्वस्वाव-
 छिन्नप्रतिबंधकतानिरूपितप्रतिबंधकताविशिष्टलोभयसंबंधेन प्रकारताविशिष्टत्वमेवान्वयसाध्यवत्ताज्ञानीयप्रकारताया अपि अवच्छेदकधर्मोदिद-
 र्शनविधया महानसीयवत्प्रभाववत्ता बुद्धौ प्रतिबंधकतावच्छेदकत्वमनपवादमिति वाच्यं। स्वावच्छिन्नत्वस्य निश्चयत्वविशिष्टस्वनिष्ठव्याप्यतानिरूपक-
 त्वत्पत्तात्। अनाहार्यत्वमप्राप्ताप्यज्ञानाभावः व्याप्यतावच्छेदकविधयानिवेशः। ज्ञानवैशिष्ट्यान्वच्छिन्नत्वं तु लघीयः। वहीति। महानसीयवत्प्रभाव-
 वान्वहिसामान्याभाववान् महानसीयवत्प्रभाववान् पर्वतश्च वह्निर्लेन घटाभाववानिति प्रमायाश्-
 त्यर्थः। सोमंजस्यादिति। तथाच प्रतियोग्यवृत्तिश्चेति मूलावतारानुपपत्तिरिति भावः। यत्त्विति। साध्याभावः साध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकाभावः
 तेन साध्यप्रतियोगिकतत्तद्दृष्ट्यभावेनिरासः। नच प्रमेयसाध्यकेविरुद्धघटत्वपटत्वाप्रमेयसामान्याभावस्य प्रमेयरूपसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रति-
 योगिकतत्तत्सामानाधिकरण्येनासंभवइति वाच्यं। हेतुसमानाधिकरणगगनाभावत्वावच्छेदेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नगगनादिरूपप्रतियोग्य-
 धिक्करणत्वाप्रसिद्धेः। गगनाभावादेः समन्येन प्रमेयसामान्याभावैक्यमतेन्यासंभवपदमव्याप्तिपरं। प्रसिद्धानुमानादावसंभवात्सोक्तत्वं
 तदप्युक्तं उच्येवेति। साध्यसामानाधिकरण्यभावात्साध्यतावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिसामानाधिकरण्यभावात्स्यातिरिक्तत्वादिति भावः। ग्रंथेति।

राम०
७७

४ (अव्याप्तिपरिहरति) ४

वहिगगोभयाभावमादायलक्षणसंगतेरितिभावः। अर्थतायाइति। नचयत्समानाधिकरणभावत्वंसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वप्रतियोगिसामा-
 नाधिकरणावच्छेदकं तत्त्वमित्यत्र वहिमा-धूमादिसादोयत्समानाधिकरणरूपध्वंसात्मकाभावमादायातेः साध्याभावपदमितिवाच्यं। तत्रापिरूप-
 ध्वंसाभावत्वेनप्रमेयसामान्याभावसंभवात्। लक्षणांतरमिति। निरुक्तबाधघटितलक्षणोसाध्याभावपदवैयर्थ्येपिनिर्वच्यमभिचारघटितलक्षणे-
 तदवैयर्थ्यसत्त्वादितिभावः। इंधनत्वादीतिरंधनत्वेनघटाद्यनुमितेः प्रकृतसाध्यकत्वाभावादह्मनुमितिनिवेशः। इंधनत्वेनवह्मभाववद्वचित्-
 स्पवह्मितादृशवृत्तित्वाभावोभयसमरूपत्वेनानुमितिविरोधित्वादव्याप्तिवारणायतादृशानुमितित्वावच्छिन्नप्रतिबंध्यतानिवेशनीया। एवं-
 धत्ववह्नित्वोभयावच्छिन्नानुमितौप्रतियोग्यंशेषकारीभूतधर्मस्यापिप्रतियोगितावच्छेदकत्वेनतदुभयावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंसर्गवच्छि-
 न्नतदुयनिष्ठावच्छेदकताकाभावनिष्ठावच्छेदकताकसामानाधिकरण्यविषयताकत्वेनप्रतिबंधकत्वादसंबभूत्सर्थः। एतेनेंधनत्वेनवह्मनुमि-
 तिर्यदींधनवानिसाकारिकातदाव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाववद्वत्तित्वस्यविरोधित्वानुपपत्तिरितिपरांतर्तैर्द्धर्मैर्निष्ठविधेयतानानु-
 मितौतद्धर्मावच्छिन्नतन्निष्ठप्रतियोगिताघटितव्यभिचारोविरोधी। नचैंधनवह्निसानुमितौ इंधनत्वंविशेष्यविशेषणमितिरीत्योपा-
 नयिकंभासतेनतुतत्रसाध्यतावच्छेदकतापि। अनौपायिकंवासाध्यतावच्छेदकतयेतितामादायासंभवोर्त्वारइतिवाच्यंसाध्यतावच्छेदका-
 वच्छिन्नप्रकारतात्वेनावच्छेदकताप्रवेशात्। वस्तुतस्तु। तद्धर्मप्रकारतानिरूपितसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नविधेयकानुमितौतद्धर्माव-
 छिन्नसाध्यनिष्ठप्रतियोगिताघटितव्यभिचारोविरोधी। इंधनवानित्यनुमितिस्त्वप्रतिबध्नेव। प्रकृतपदेनसाध्यतावच्छेद-
 करूपपर्याप्तप्रकारतावच्छेदकतानिवेशः। नतुप्रतिबध्यतावच्छेदकतापर्याप्तैरपि। प्रकृतहेतुकत्वप्रवेशापत्तेः। प्रतिबध्यतावच्छेदकतानिवेश-

प्रकारतानिरूपितद

46

६ प्रतिबंधतावच्छेदकतापर्याप्तिनिवेशोपयिकश्चस्त्वनिवेशइतिनासांगतिः। यद्वा। इंधनत्वेनवह्मनुमितौवह्नित्वेनवह्मनुमितिप्रतीसादिग्रंथयोरांजस्यानुरोधे
 इंधनवानिति रंधनत्वेनवह्मनुमितिर्लभ्यते। तथाचह

(तद्वटकाभावेसाध्यप्रकारकतादृशप्रतियोगितासंसर्गकज्ञानस्यविरोधित्वात्)

१-अ. मंजु. व्य.
७८

सुप्राग्वत् वृत्तित्वेन घटाभाववन्महानसीयवद्भाववद्वृत्तित्वस्य महानसीयवद्भूतनुमिति विरोधित्वेनाव्याप्तिवारणमपि प्रकारता वच्छेदकताप
र्यास्युपादानफलं साध्यता वच्छेदकसंबंधेनेति। इदं च धर्मादिनिष्ठस्य समवायसंबंधावच्छिन्नवृत्तिसामान्याभाववद्वृत्तित्वस्यासमवायेन
वद्भूतनुमिति विरोधित्वा दव्याप्तिवारणाय। न च यन्निष्ठवृत्तित्वशब्देन व्यापकता घटकसंबंधावच्छिन्नवृत्तिधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्व
स्यैव धर्तुमुचितं त्वेन समवायावच्छिन्नवृत्तित्वावच्छिन्नवद्भूतभावस्य व्यापकता घटकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्यत्वेन तद्वृत्तित्वं धर्तुमश
क्यता दृशवृत्तित्वत्वेन च समवायेन वद्भूतनुमितिप्रतिबंधकता वच्छेदकत्वविरहेण व्याप्त्यसंभवात् साध्यता वच्छेदकसंबंधावच्छिन्नत्वफलमिति
वाच्यं। आधेयता वच्छेदकभेदस्यैवाधेयता भेदस्यैवाधेयता भेदनिष्पन्नकतया संबंधसाधारण्यं वच्छेदकभेदस्य तत्रासत्वेन तयोरेका
त्वं। एवं च धर्मादावव्याप्तिवारणाय तदावरूपकमिति दिक्। धर्मनिष्ठस्य वृत्तित्वेन घटाभाववद्वृत्तित्वस्य वृत्तित्वेन घटानुमिति विरोधित्वात्।
प्रकृतसाध्यकैति। अविचारस्त्वमस्य अविचारत्वेन धर्मनिष्ठवृत्तित्वस्य मस्य विषयतया विषयता संबंधेन। किं त्विति। अत्रावच्छेदकतायाः पर्याप्ति
निवेष्टाण्यमथा धर्मनिष्ठस्य वृत्तित्वादिना घटाभाववद्वृत्तित्वस्य वृत्तित्वसामान्याभावनवन्निरूपितत्वस्य मदर्शायां वद्भूतनुमितेरनुसृष्टादृशवृत्ति
त्वस्य तादृशानुमितिप्रतिबंधकता वच्छेदकत्वात् दसंभवापत्तेः। तथा चेति। तादृशवच्छेदकत्वपर्याप्तिनिवेष्टे चेत्यर्थः। तथा चेति। तथा च वृत्तिनिष्ठ
केवलवृत्तित्वे वच्छेदकपर्याप्त्याभावेऽपि साध्याभाववन्निरूपितत्वविशिष्टस्य तस्यैवावच्छेदकता पर्याप्त्यधिकरणत्वान्नातिव्याप्तिरिति भा
वः। घटाभाववद्वृत्तित्वादिति। प्रतियोगिविशेषणतापन्नधर्मत्वेन घटस्य प्रतियोगित्वं समवायसंबंधावच्छिन्नवृत्तित्वं वा बोध्यं। आदि
ना घटादिपरिग्रहः। प्रमेयत्वादिना धर्माभाववद्वृत्तित्वप्रमायां धर्मानुमित्युत्पत्त्या चेति बोध्यं। यन्निष्ठेति। यन्निष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वं

राम०
७८

विशिष्टविषयितासामान्ये प्रकृतानुमितिप्रतिबंधकत्वाभावादवृत्तित्वरूपतदवच्छेदत्वाभावस्तत्त्वमर्थः। अत्र विशेषकवन्निष्पत्तिभिचारपत्रमविषयितायाः प्रतिबंधकतावच्छेदकत्वादव्याप्तिरतः वृत्तित्वेयन्निष्ठत्वनिवेशः। तद्विशिष्टनिरूपितत्वं तद्वन्निष्ठतदवच्छिन्ननिरूपकताकत्वं। तेन अत्र निष्ठव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वेवन्निष्पत्तिरसामान्याभाववन्निरूपितत्वमविषयिताव्युदासः॥ हेतुधिकरणे साध्यासामान्याभावभ्रमीयतद्वृत्तित्वविषयितावारणाय साध्याभावनिवेशः। वन्निष्ठत्वेन घटाद्यभावे वन्निष्ठत्वावच्छिन्नवन्निष्ठप्रतियोगिताकत्वसंबंधेन वन्निष्ठभ्रमीयतद्वृत्तित्वविषयितावारणाय साध्यपदं। स्वव्यापकतावच्छेदकरूपवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबंधेन साध्यविशिष्टार्थकं तादृशरूपविशिष्टार्थकं वा। उतोपि च साध्यप्रतियोगिकाभावमपेक्ष्य द्वितीयरीत्या साध्याभावो दद्वितीः। तेन व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावस्थले तथापि च साध्यनिष्ठप्रतियोगिताकत्वं सामानाधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावस्थले साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यनिष्ठप्रतियोगिताकत्वमिति न संबन्धानुगमप्रसंगः। कैश्चित्त्वरूपसंबन्धरूपावच्छेदकत्वं निवेशितं तन्मतेऽनुमितिप्रतिबन्धकत्वेयमभिचारावच्छेदकधर्मवत्ताज्ञानस्य व्यभिचारव्याप्यवत्ताज्ञानस्य च प्रतिबंधकतया वन्निष्ठत्वेन घटाद्यभाववद्वृत्तिरिति ज्ञानविषयितायां वद्वृत्त्यनुमितिप्रतिबंधकतावच्छेदकत्वादव्याप्तिरतो नतिरिक्तवृत्तिरिति निवेशः। एवं च प्रतिबंधकताशून्यानाहार्याप्रामाण्यज्ञानास्फुटितनिश्चयावृत्तित्वं। तदनतिरिक्तवृत्तित्वं तेन संशयाहार्याप्रामाण्यज्ञानास्फुटितव्यभिचारज्ञानमादाय नास्ति प्रसंगः। सामान्यातर्गतव्यभिचारप्रकारिताया एव तथाविधनिश्चयावृत्तित्वात् न नूद्योपादानं तु व्यर्थमेवा। अत्र च हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नविशेषत्वावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वावच्छिन्नप्रकारित्वादेः प्रकृतानुमितिप्रतिबंध

१-अ-मंजू-व्य
७९

कतावच्छेदकत्वेपितादृशविषयितासामान्येतादृशप्रतिबंधकतावच्छेदकविषयितानतिरिक्तवृत्तित्वं नस्तीति लक्षणा र्थो नादेशः । अनाहार्यत्वा
द्यनिवेशेन लाघवेपिनिरुक्त- व्याख्यादिदर्शनमादाया व्याप्तेरिति । न पूर्वोक्तदोषः । नोभयाभावादिकमादायलक्षणागमनसंभवात्प्रतियो
ग्यवृत्तिश्चेत्यादिग्रंथानुस्थितिरूपदोषः । नन्वनुमित्यविरोधित्वज्ञानस्यानुमितिकारणत्वेऽतिपदद्वयमनर्थकमित्याशङ्क्याह ॥ अनुमिति
विरोधित्वं हीति । तदनुसृतिनिष्ठतत्वरूपप्रतिबंधकत्वस्य व्यवच्छेदाय साक्षादिति । निरुक्तव्याप्तिः । साध्याभाववद्वृत्तित्वनिष्ठानुमित्यवि
रोधित्वं । यद्यपि जनकत्वेन व्याप्तिघटकज्ञानस्याप्येष्यी श्रुतं अनुमित्यविरोधित्वमनुमितिजनकज्ञानस्याविरोधित्वमिति तत्रापि जन
कत्वेनानुमित्यविरोधित्वज्ञानप्रवेशो दुर्वारः तथाप्यनुमितिप्रतिबंधकज्ञानाविषयत्वं तत्संभवतीत्यभिप्रेत्यतदुज्जित्यसामान्यतरावत
दिरोधिनं निर्धारयिष्यन् अतिव्याप्तिबीजमाह ॥ तादृशज्ञानं प्रतीतिः ॥ प्रोक्ते मानाभावरूपहेतुस्त्वनयाह ॥ किंतु साध्याभावेति ॥ यन्निष्ठ
साध्याभाववद्वृत्तित्वं प्रकृतानुमितिप्रतिबंधकज्ञानविषय इति सामान्यप्रकारकमित्यर्थः । तथेति । तदुभिकितदभाववत्ताज्ञानविरोधीत्य
र्थः ॥ यादृशज्ञानसत्त्वे यादृशज्ञानं नोत्पद्यते मणिमंत्रादिन्यायेनापि तादृशज्ञानं प्रतितादृशज्ञानं स्पेव प्रतिबंधकत्वं कल्पते । यथा
नुमितौ सिद्धेः ॥ नतु प्रकृतैव्यभिचारस्यानुमितिविरोधित्वज्ञानं प्रतितत्सत्त्वे तदुत्पत्तेरिति भावः ॥ नचैतादृशज्ञानेपि साध्याभावव
द्वृत्तित्वं विषयत्वात्कथं मतिव्याप्तिरिति वाच्यं । तावतापि धूमनिष्ठव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वं अनुमिति वि
रोधीति ज्ञानीयतादृशसाध्याभाववद्वृत्तित्वविषयितायाः सामान्यातर्गतायाः प्रतिबंधकतास्य व्यावृत्तित्वेनाव्याप्तिरतो विरोधित्वाप्र
कारकविषयितानिवेशेनाव्याप्तेः ॥ अनुमित्यविरोधित्वज्ञानं स्यानुमितिकारणत्वेऽत्युक्तमतस्तदकारणत्वेदूषणंतदाह ॥ यदि चेति । तादृ

राम०
७९

शब्दात्तेति॥ तादृश व्याप्तिज्ञाने साध्याभाववदवृत्तित्वज्ञानस्यावश्यकतया लाघवेन तस्यैव हेतुत्वोच्यते चित्तात्तद्वृत्तिरूपस्य न व्याप्तिव्यतिरिक्तार्थो
तरमिति भावः॥ ॥ विशारदलक्षणं समाप्तं॥ ॥ मिश्रलक्षणमेवेति॥ ॥ न च मिश्रग्रंथे साध्याभाववदवृत्तित्वरूपलक्षणस्य प्रतियोग्य
वृत्तिश्चेति ग्रंथावतारणोऽदर्शनात्कथमेतदिति वाच्यं॥ मिश्राभिमतसाजादिकं निवेश्योक्तोऽक्षरणमेवेत्यर्थात्॥ परिष्कारश्चासाध्यापकतावच्छेद
करूपावच्छिन्नाभावत्वादिनिवेशः॥ व ह्यादीति॥ प्रत्येकमित्यनुक्तो यावत्त्वान्वयितत्तद्वृत्तित्वावच्छिन्नसाध्याभावस्यैव तत्तत्पदार्थत्वात्तद्वृ
त्तिविशिष्टस्य तादृशान्तररूपस्याप्रसिद्धिरित्यर्थः॥ तत्तदधिकरणवृत्तित्वाभावे इति चैकैकवृत्तित्वाभावनिष्ठत्वरूपस्यान्यतररूपविशे
षणस्य प्रदर्शनमप्रसिद्धिरादृश्या॥ प्रत्येकमिति पदोक्तो तु तत्साजात्यप्रतियोगिसाध्याभावविशेषणतया एकैकतत्तत्साध्याभाव
वृत्तियत्तादृशान्तररूपतत्तत्तत्साजात्यप्रसिद्धिः॥ एवं च तेषां प्रत्येकमपि साजातीयत्वं एकस्मिन्भावे नास्तीत्यनुपदोक्तिसंगतिः॥ यावन्तस्यादि॥ या
वन्तः ~~वृत्तित्वाभावे~~ साध्याभावास्तेषां सर्वेषां प्रत्येकसाध्याभाववृत्तिरन्यतररूपात्मकं यत्साजात्यं तद्वत्तत्तदधि
करणवृत्तित्वाभावे इत्यर्थः॥ तत्र तत्तदधिकरणेति वीक्षया एकैकवृत्तित्वाभावलाभादेकस्मिन्नपि वृत्तित्वाभावे सर्वेषां साजात्यं नास्ती
त्यव्याप्तिर्व्यतिरेकसाध्यकैरुतितत्तत्पदमुपात्तं॥ तथा च तस्य च तस्य च यत्तादृशं साजात्यं तद्वत्तत्तदधिकरणवृत्तित्वाभावे लाभात्तदो
ष इत्यर्थः॥ न च तावन्तैकैकवृत्तित्वाभावे एकैकसाध्याभावसाजात्यलाभात्प्रत्येकपदवैयर्थ्यमिति वाच्यं॥ प्रत्येकपदानुपादाने तस्य
च तस्य चेति समर्थषष्ठीविभक्तिद्वयार्थाप्रतियोगित्वयोक्तृरूपसाजात्ये बाधान्नान्वयः॥ तत्तददाने चैकैकवृत्तिरूपात्मकैसाजात्येय
थासौ मनुदेवपन्यायेन तादृशविभक्त्यर्थद्वयान्वय इत्याशयः॥ वस्तुतस्तु॥ व ह्यादीति॥ प्रत्येकपदानुपादाने एकस्मिन्नपि वृत्तित्वाभावे तत्त

साध्याभावसाजात्यं नास्तीत्यर्थः। प्रत्येकमिति साजात्यानुयोगिनि। तथाचैकैकवृत्तित्वाभावे एकैकसाध्याभावसाजात्यान्वयलाभः प्रत्येकम
पिसजातीयत्वमिति। एकैकवृत्तित्वाभावाच्चयार्हसाजात्यमित्यर्थः॥ तत्तदिति। तथाचोक्तसमर्थषष्ठीद्वयार्थयोऽन्यतरत्वसामानाधिकरण्ये
नैवान्वयान्नानुपपत्तिरिति नव्यानुसारिणांपंथाः॥ तत्तत्सजातीयइतिरुदंवीसाध्याव्यतिमानस्फुटं। समानं चासमानं च समानासमानेते
चते अधिकरणे ययोस्तौ समानाधिकरणौ तौ चतौ धर्मौ च समानाधिकरणधर्मौ च समानाधिकरणधर्मौ ताभ्यामवच्छि
न्ने प्रतियोगित्वे ययोस्तौ तादृशधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताको तयोर्भावः स्तत्त्वं तयोरन्यतररूपेणोत्पत्तिर्भेदे ततीया॥ अन्यतरघटकप्रत्ये
करूपाभिन्नतदर्थः॥ नातः साजात्यनिवेशोऽप्यतिव्याप्तिः असंभवइतिव्यतिरेकिसाध्यके इत्यादिः। यदि च तदनधिकरवृत्तितद्धर्मावच्छि
न्नप्रतियोगिताकत्वं नासमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं नवाच्यत्वादिसाध्यके वाच्यत्वेन घटाभाववाच्यत्वेन जगद्व
त्तित्वाभावयोरेकव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं प्रसिद्धेति। किंतु स्वानधिकरणवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमेव त
दाकेवलान्वयिसाध्यकाव्याप्तेरपिसत्त्वादसंभवोद्भूतः॥ तावदन्यतमत्वेति। अन्यतमत्वं चारवंडा न्योन्याभावः॥ नतु स्वप्रतियोगिताव
च्छेदकभेदप्रतियोगितावच्छेदकः। तथा सति तस्य साध्यसामान्याभाववृत्तित्वसामान्याभावयोरवर्तमानतयाऽसंभवानुद्धारात्। अत्रान्य
मतत्वस्य स्वरूपतो निवेशासंभवात्। समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावानामनंत्येन तत्त्वस्य उद्देश्यत्वेऽपि तद्गतानि प्रातिस्वीकरूपाणी
केनचिद्रूपेणानुगम्यतदवच्छिन्नभेदएव तावदन्यतमत्वं वाच्यं तच्च रूपमाकाशाभावान्पदसनुयोगितात्वं चेत्तदा समनियताभावेक
पक्षोऽवलंबनीयः तथा सत्येव वक्ष्यमाणान्तिव्याप्नुद्धारात्परंतु आकाशाभावान्पदमात्रमुपादेयं शेषवैयर्थ्यात्। एवं तत्पक्षे अधिकरणध

अत्रेतिशेषः १५

मवच्छिन्नसाध्याभावतादृशवृत्तित्वाभावयोगगनाभावत्वरूपसमानाधिकरणधर्मवच्छिन्नाभावत्वेनसजातीयत्वसंभवादसमानाधिकर-
णधर्मवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं व्यर्थमित्यभिप्रेत्याह। समनियतेति। अथगगनाभावभिन्ने प्रमेयत्वादिसादृशवृत्तिव्याप्तिः। गगनाभाव-
भेदाभावस्याभावाधिकरणकाभावप्रतियोगिप्रतियोगिकत्वेनाधिकरणरूपतयागगनाभावत्वरूपेणतत्सजातीयव्यधिकरणध-
र्मवच्छिन्नतद्वृत्तित्वाभावस्यहेतौसत्वात्। एवंचतदधिकरणपदेनसाध्याभावत्वविशिष्टाधिकरणनिवेदोपिनित्स्तरइतिचेन्न। एत-
त्सजात्यमतेगगनाभावभेदाभावस्यगगनाभावत्वरूपत्वात्। प्रथमरीत्येतिवैशिष्ट्याद्यनवच्छिन्नप्रतियोगित्वंतुनोक्तंअतिगौरवात्॥
यत्विति। द्रव्यं पृथ्वीत्वादित्यदौविषयतासंबंधेनद्रव्यत्वव्यापकस्यज्ञानादैःसमवायेनाभावमादायाव्याप्तेःसाध्यतावच्छेदकसंबंधेन
व्यापकत्वनिवेशः। प्रमेयत्वेनेति। घटत्वादिनाप्रमेयत्ववद्देदस्वीकारेरात्रेत्यपिबोध्यं। साध्यतेति॥ व्यभिचारश्चनसाध्याभाववद्वृत्ति-
त्वंकिंतुसाध्यवदन्यवृत्तित्वमेवेतिबोध्यं। ननुव्यापकताप्रतियोगितेसाध्यताघटकेतरसंबंधानवच्छिन्नेनिवेशेव्यधिकरणधर्मव-
च्छिन्नाभावस्यवप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधो नोपगम्यते। साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वंचसाध्यसमानाधिकरणभावप्रतियोगितायाःसा-
मानाधिकरणवृत्तित्वेनतद्वच्छेदकत्वाभावः। अवच्छेदकवृत्तित्वेनतत्समानाधिकरणयाभावोवा। व्यापकताघटकश्रौतयैश्रोम्यधिकरणध-
र्मवच्छिन्नाभावः। यद्वा। स्वरूपसंबंधघटितधनस्वामित्वादिरूपसंबंधव्यापकतावच्छेदरूपावच्छिन्नाभावघटितनिरुक्तव्याप्तिज्ञानादेवस्या-
मितासंबंधेनधनायनुमितेः। धनादिव्याप्तिश्चनोपगम्यते। एतएवसिद्धंतलक्षणोत्तरसंबंधगतव्यापकतायाएवसंबंधनुमितिनिवा-
पकतामिश्रादिसंमतेतिवक्ष्यति। वृत्त्यनियामकसंबंधेनसाध्यत्वेचाव्यापकताघटकसंबंधेनाभावः। सर्वत्रापिमौतादृशाभावनिवे-

संबंधभेदेनव्याप्तिभिन्नाइत्यभिप्रायेणसमाधेयमाह।

३ (यथाश्रुतसाध्यतावच्छेदकसंबंधसत्वेऽपि)

२ (तत्संज्ञांतलक्षणेप्राच्यस्त्वित्यादयं प्रमेयं नैदं उक्तं) २

६ (तन्निष्ठगमनाभावस्य साक्षात्स्य अधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावोपपत्तिरिति भावः)

अ-मंजू
८१

त्रोष्णाप्यवृत्तितोलीर्तनवैयर्थ्यात्। ज्ञानवान्द्रव्यत्वादिसादौवाच्यत्वेन घटाद्यभावमात्रस्य लक्षणाघटकत्वापत्तिवारणाय साध्यताघटक
संबंधेन साध्यवत्ताया अवयवकतया तस्याप्यवतत्संबंधावच्छिन्नसाध्यविधेयता नियामकतमुपेयं। अथवा साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियो
गिकसाध्यतावच्छेदकसंबंधानुयोगियद्यद्धर्मवच्छिन्नप्रतियोगिकसाध्यतावच्छेदकसंबंधानुयोगितत्तद्धर्मभिन्नत्वं साध्यव्यापकताव
च्छेदकत्वं साध्यताघटकसंबंधावच्छिन्नाधेयतावच्छेदकत्वं तु व्यर्थं तदसत्त्वेपि संयोगादिना रूपत्वादेर्यापकतावच्छेदकत्वेपि संयोगादिना रू
पाद्यभावस्य केवलान्वयित्वेनादौषात् अथवा साध्यवन्निष्ठाभेदप्रतियोगि ~~वैयर्थ्यात्~~ तावच्छेदकतायाः साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छि
न्नायाः सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकत्वं तत्प्रसंताभावघटितव्यापकत्वे प्रतियोगिवैयर्थ्याधिकरण्यमपेक्ष्यते तत्र प्रतियोग्यवृत्तित्वनि
वेशोचित्यात्। तदवच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकमेदं साध्याभाव इत्यत आह किंचेति॥ धूमसामा
न्याभावस्येति। धूमवद्भेदोपलक्षणमेतत् व्याप्यवृत्तित्वं अवच्छिन्नवृत्तिका न्यत्वं। निरवच्छिन्नवृत्तिकत्वप्रवेष्ट्रीवन्निमान्ध्रमादिसादौष्या
सेः। तदधिकरणपदेन तन्निष्ठतादृशवृत्तितानिरूपकाधिकरणप्रवेष्ट्रीगौरवात्प्रव्याप्तिरिति वाच्यं ज्ञेयत्वादिसादौष्यलक्षणगमनात्।
ननु कथमव्याप्तिः सर्वप्रमेयमित्याकारकजन्यज्ञानविषयता सामान्याभावस्य प्रतियोगिवैयर्थ्याधिकरण्यघटितसाध्यव्यापकतावच्छेदकसू
पावच्छिन्नप्रतियोगिताकयावदंतर्गतस्य सर्वत्रैवसंभवात्तदधिकरणवृत्तित्वाभावस्य हेतावभावादसंभवस्यैवोचित्यादिति सत्यं। तादृशवि
षयतात्वस्य स्वरूपसंबंधरूपतया तत्तद्विषयता रूपत्वेन साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वं न संभवतीत्याशयात्॥ वस्तुतस्तु विषयतात्वमरं
उपाधिः। अतएव द्वितीयलक्षणोद्दत्तवधानव्यमित्यादिना तस्य व्यापकतावच्छेदकत्वमुक्तं तत्पक्षे तसंभवरव। यत्किंचिज्ज्ञानानाभावमा

राम०
८१

३८ संयोगे न द्रव्यं अप्याप्यवृत्तिरन्ते तु स्वरूपसंबंधे न जन्मज्ञानाभावमादाय लक्षणगमनात् तस्य गगनाभावरूपत्वात् उक्तविशेषणंबोधं

दायापितमाहुः ॥ वस्तुतस्तु ॥ अस्तव्यापकतासंबंधो नाभावनिवेशिस्वमतेऽसंभवः साध्यतावच्छेदकसंबंधे न व्यापकता निवेशियत्तु कार
मते त्वव्याप्तिरेवातथाविधजन्मज्ञानविषयतात्वस्य संयोगसंबंधघटितप्रतियोगिवैयर्थ्यधिकरण्यघटितसाध्यव्यापकतावच्छेदकत्वे
पि संयोगावच्छिन्नतदवच्छिन्नाभावस्य गगनाभावरूपस्य साध्यताघटकसंबंधावच्छिन्नाधेयतावच्छेदकत्वविशेषणे न वा संयोगादिना सा
ध्यतायां लक्षणगमनात् ३३ ॥ वन्नितावदेनाद्यभावमादाय वन्नितादेर्यापकतावच्छेदकत्वानुपपत्तिरतः प्रतियोगिवैयर्थ्यधिक
रण्येति सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकत्वप्रवेक्ष्य घटत्वेन पराभावपटत्वेन घटाभावाद्योः साध्यवृत्तित्वेन तदीयप्रतियोगितासा
मान्यसमानाधिकरणत्वेन तदवच्छेदकत्वस्य सर्वत्र सत्त्वात्तदभावाप्रसिद्धिवारणाय तत्तत्प्रतियोगिसासमानाधिकरण्याव
च्छिन्नतत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावकूटप्रवेक्ष्यो महाभौरवं ॥ एवं साध्यवृत्तित्वं न स्वरूपसंबंधे न पर्वतत्वादेरपि यावदंत
र्गत्वापत्तेः न च भावमिन्नत्वं ॥ अयोगोलका न्यत्वाभावादेरसंग्रहापत्तेः ॥ किंतु स्वप्रतियोगिमत्ताग्रहविरोधितानियामकेनेत्यपि गो
रवं ॥ तदपेक्षया यद्युद्धमविच्छिन्नानधिकरणं साध्यवत्तदन्यत्वनिवेश एव ताद्यवमिति द्रष्टव्यं ननु व्याप्यवृत्तित्वं न निरवच्छिन्न
वृत्तित्वं ॥ उक्तदोषानुद्धारात् ॥ तदधिकरणपदेन तन्निष्ठतन्निरूपकाधिकरणविवक्षापत्तेश्चानचेष्टं चेसादिना प्रकृतहेतुमति
निरवच्छिन्नवृत्तित्वं विवक्षितं ॥ वक्राभिधानप्रसंगादित्यत आह ॥ व्याप्यवृत्तित्वंचेति ॥ न च गगनाभावाभावादेर्यावदंतर्गतत
या तदधिकरणाप्रसिद्धेरसंभव इति वाच्यं ॥ इत्थंचेसाग्रिमग्रंथलक्ष्यविशेषणाभावेनादोषात् ॥ वृत्तिमत्वमात्रेणैव तद्वारणे
पिविशिष्टविशेषणव्यावृत्तिलाभाय जात्यादिसाध्यनुसरणात् ॥ कालिकसंबंधावच्छिन्नाकाशत्वाभावाभावसाध्यकस्यैकव्यक्ति

श्री-अ-मंजू

८२

कतया सर्वकल्पेवारणसंभवादाह रूपवानिति॥ नित्यसमवेतेति॥ नित्याभिन्नसमवेतेत्यर्थः॥ नतु नित्येसमवेतापार्थिवरूपस्यापि नित्येसमवे
 तत्वेन रूपत्वेन तदभावस्य प्रलयावच्छेदेन पार्थिवपरमात्मोसत्त्वेन व्याप्यवृत्तित्वाभावेनैवलक्षणघटकत्वात्॥ अस्माकंपार्थिवपरमाणुरूपस्या
 नित्यत्वादव्याप्तिसंगतिः॥ अत्र व्याप्तिरिति॥ प्रमेयत्वेन घटाद्यभावमादायासंभवावोचितः पक्षतियोगिताकाभावइति॥ सामान्यरूपेण विशेषाभा
 वादौ प्रतियोगिसिद्धिः॥ यथाश्रुतं प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिमदभ्यवृत्तित्वेनिरस्यस्वसमानाधिकारपदप्रयोजनमाह नवेति॥
 एतेन स्वप्रतियोगितासमानाधिकरणतदवच्छेदकधर्मावच्छिन्नसमानाधिकरणान्यत्वस्यापि निरासः॥ निरुक्ताया इत्यादि॥ यत्प्रतियोगिताकाभा
 वे स्वसमानाधिकरणस्यावच्छेदकावच्छिन्नसमानाधिकरणं निरुक्तिः तद्गर्भाया इत्यर्थः॥ तेन तदप्यपदानन्वयैः समवेतसामान्याभावाभा
 वः सत्तेवेति मतानुरोधादाह रूपत्वेनेति॥ साध्याभाववद्वृत्तित्वव्याप्यत्वनिवेशनिर्धर्मवृत्तित्वेन निर्धर्मवृत्तित्ववह्निभेदोभयाभाववा
 रणसंभवादाह जलवृत्तित्वत्वेनेति॥ स्वान्यूनवृत्तित्वे स्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वे सति स्वसमानाधिकरणत्वं धूमवान् न्व
 नेति यादौ पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टनिर्धर्मवृत्तित्वाभावमादाय नातिप्रसंगः॥ अनित्यनिष्ठक्षणांतरवृत्तित्वविशिष्टनिर्धर्मवृत्तित्वव्यक्तिषु
 प्रतियोगिताया असत्त्वेन तस्यासाध्याभाववद्वृत्तित्वव्यापकत्वासंभवात्॥ अतो गुराभेदेति॥ गुरासमवेतत्वस्य नित्यमानवृत्तित्वेन तन्निष्ठ
 प्रतियोगितायास्तस्यापकत्वमेवेति भावः॥ पूर्वक्षणेति वैशिष्ट्या नवच्छिन्नत्वं तु नोक्तं॥ तादात्म्येन हेतावव्याप्तिवारणार्थं तत्तदधिकरणसं
 वेद्यत्वाभावस्य निवेशतया संबंधतुल्यसंबंधरूपतया निर्धर्मसंयुक्तत्वाभावसत्त्वेनातिव्याप्तेः॥ वस्तुतस्तु क्वचित्साठानुरोध्यवतारो
 स्वान्यूनवृत्तीत्यादिविशेषणानास्तीत्येवाभिप्रेतं॥ अन्यथा वृत्तित्वाभावे यौष्ये वृत्तित्वदानेनैव गुराभेदसाध्याकातिव्याप्तेरपि वारणार्थेति

राम०

८२

१ (तत्र प्रकृतहेतुसमानाधिकरणव्याधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावभिन्नत्वोभयाभाववत्त्वं) १-

बोधः। हेतुतेति। दोवालादिनिष्ठनिर्धूमवृत्तित्वेन वस्तुवृत्तिनतुवन्निष्ठतस्य तदभावाप्रतियोगित्वा नातिव्याप्तिः। हेतुता घटकसंबंधावच्छिन्नसा
 ध्याभाववद्वृत्तित्वत्वाप्यपकत्वमात्रार्थः। नतुतादृशवृत्तित्वभिन्नावृत्तित्वे सति तद्वृत्तित्वेन निर्धूमवृत्तित्वत्वेन वस्तुवृत्तिवृत्तित्वाभावं अयो
 गोलकभेदाभाववन्निरूपितवृत्तित्वत्वे किंचिन्निष्ठवृत्तित्वाभावं चादाय नातिव्याप्तिः। हेतुता घटकसंबंधावच्छिन्नवृत्तित्वत्वाप्यपकत्वनिवेशे
 तु निर्वन्निवृत्तित्वाभावसंग्रहे न स्यात्। तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वं समनियतप्रतियोगिता निवेशे निर्धूमवृत्तित्वत्वेन जलवृत्तित्वजलान्य
 वृत्तित्वोभयाभाववारणसंभवान्निर्धूमपदोपादानं। वन्निवेन ताणीतारुदिह नोभयाभाववन्नैतदसिद्धिः। तत्र च तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्व
 त्वातिरिक्तसमानाधिकरणधर्मानवच्छिन्नतादृशवृत्तित्वत्वाप्यपकप्रतियोगिता कत्वसत्त्वादिति भावः। एतदभावानुपगमे प्रथमलक्षणमित्या
 रायेनाहृतस्वरसेनैवेति। वस्तुतस्तु। नायमस्वरः। तत्तत्साध्याभावाधिकरणवृत्तित्वत्वं स्वनिष्ठप्रतियोगिविशेषणतापत्नीयविलक्षणव
 छेदकताभिन्नसमानाधिकरणधर्मे निष्ठावच्छेदकत्वानिरूपकप्रतियोगिताकाभावस्तदर्थः। एवं च निर्धूमवृत्तित्वत्वेन वस्तुवृत्तेर्जलवृत्ति
 त्वजलान्यनिर्धूमवृत्तित्वोभयस्वभावावस्थानिरासः स्यान्नवच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकत्वरूपातिरिक्तत्वाभिप्रायेणास्वरसंयुक्तत्वादि
 ति। धर्मादिकमित्यादिना। अत्रिधूमवृत्तित्ववृत्तिधर्मपरिग्रहः। वाच्यं प्रमेयादित्यादौ जगत्तादात्म्यस्यातिरिक्तत्वे तादृशतादात्म्यत्वेन घटाद्यभावप्र
 सिद्धेरव्याप्त्यभावात्। तादात्म्यस्य जगदात्मकत्वमते निषेधद्वयोपादानव्यावृत्तिमाह। यवेति। जन्यत्वविशिष्टघटादेरिति। वैशिष्ट्यसामानाधिकर
 ण्यसंबंधेन। अव्याप्तीति। महाकालभेदवानुगगनादित्यादौ तादात्म्ये न हेतौ साध्याभावाधिकरणमहाकालेऽवृत्तित्वेन सारागमनादासाध्या
 भावस्योपलक्षणं। तयानिवेशान्महाकालभेदाभावाधिकरणतादात्म्यत्वमपेक्ष्य महाकातादात्म्यत्वमप्युत्पन्नमिति। वृत्तित्वत्वाप्यपकत्वेन

वेति। यद्यपि महाकालमात्रस्य कालिकसंबन्धेनाधिकरणत्वमुपाधीनांतु तदवच्छेदकत्वमते कालिकसंबन्धावच्छिन्नवृत्तित्वमेव लघुपरंतु
साधनाप्रसिद्धिवारणयोपाधीनामपि कालिकसंबन्धेनाधिकरणत्वपक्षोवलंबनीयः। एवं चोक्तवृत्तित्वस्य न समनैयत्यं तथापि महाका
लवृत्तित्वमेव लघुधर्मो द्रष्टव्यः॥ अथवा द्रव्यसमवेताभावस्य समवेतत्वमिवास्यापि कालिकसंबन्धावच्छिन्नवृत्तित्वमात्रं प्रतियोगि
तावच्छेदकं। नन्वेतत्तु त्रैलोक्यधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वपक्षेऽप्यव्याप्तिरेव। विशिष्टं शुद्धान्तातिरिच्यते इति न्यायेन केवलहेतौ महाकालभे
दाभावाधिकरणमहाकालवृत्तित्वसत्त्वेन विशिष्टेन दभावस्य दुर्घटत्वात्॥ अन्यथा गुणान्यत्वविशिष्टसत्त्वादेव स्पष्टमाणा व्याप्तिविरोधः स्या
दिति चेन्न। अभावाप्रसिद्धिनिबंधनाव्याप्तेरिदमुक्तीर्तनं। अभावासत्त्वनिबंधनाभावेऽस्तूराभासेव स्पष्टमाणा तैवि विरोधविरहात्। का
लिकसंबन्धेन जल्पत्वविशिष्टघटत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वादेः स्वस्वरूपसंबन्धेन हेतुतायां महाकालभेदाभावाधिकरणनिरूपितस्वरू
पसंबन्धावच्छिन्नवृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावप्रसिद्धेर्गुरुधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकतां विनाऽसंभवाच्चा। अन्यत्वविशिष्टघटादेरित्यस्य
वाजन्मत्वस्य घटत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वादेरित्यर्थः॥ कालिकसंबन्धेनेत्यस्य देविकस्वरूपसंबन्धेनेत्यर्थः॥ न च साध्याभाववद्
तित्वाभावेऽवृत्तित्ववृत्तिमद्वृत्तिलोभयाभावनिवेशाज्जन्यत्वविशिष्टविशिष्टघटे लक्षणसमन्वयः द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यादावव्याप्ते
अनाभासासंगतिरिति वाच्यं। महाकालान्यो घटादित्यादावतिव्याप्तेः। न च साध्याभाववद्वृत्तित्वाभावोऽयं धर्मावच्छिन्नाधिकरणवृत्तित्वप्र
तियोगिकत्ववधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावान्यलोभयाभावनिवेशाज्जन्यत्वविशिष्टघटे न दोषः। महाकालभेदाभावाधिकरणवृत्ति
त्वाभावेऽजन्मत्वविशिष्टघटत्वावच्छिन्नाधिकरणक्रियादिवृत्तित्वाप्रतियोगिकत्वेनोभयाभावसत्त्वादिति वाच्यं। तथा सति द्वयं विशिष्ट

सत्तादित्यादावव्याप्त्युद्धारेणाभासासंगतेः। किंचपार्थिवत्वविशिष्टनिर्धर्मवृत्तित्वाभावस्य निर्धर्मवृत्तित्ववन्निर्बोदोभयाभावस्य
 जलवृत्तित्वेन निर्धर्मवृत्तित्वाभावस्य चवारणसंभवात्तत्तत्साध्याभावाधिकरणवृत्तित्वव्यापकव्यासज्यवृत्तिधर्मानव
 छिन्नत्वस्यतत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वात्तिरिक्तसमानाधिकरणधर्मानवच्छिन्नत्वस्यचप्रतियोगिविशेषणस्यैव्यर्थप्रसंगइति
 नचसाध्याभावेविशिष्टहेतुसामानाधिकरण्यप्रवेशात्महाकालभेदाभावस्यलक्षणघटकतयाऽव्याप्तिरेवकथमितिवाच्यं। एतल्ल
 सणेतद्विशेषणस्यदीधितिकारानभिप्रेतत्वात्। अग्रिमाशंकामात्रेणतद्विशेषणस्यदुर्लभत्वात्। व्यक्तिविशेषवृत्तित्वस्येति। साध्या
 भावद्वृत्तित्वस्येत्यनयोःसमानविभक्तिकत्वादभेदान्वयः। साध्याभाववद्वृत्तिविशेषवृत्तित्वस्येतिपाटोनजगदीशसंमतइत्याहुः। अ
 व्याप्तिरेवेति। आत्मभिन्नपृथिवीत्वादित्यादौहेतोःआत्मभेदाभाववद्वृत्तित्वसामान्याभावसत्वान्महाकालभेदवान्तादात्म्येनगगना
 दित्यादौचावृत्तित्वेनमहाकालभेदाभाववद्वृत्तित्वसामान्याभावसत्वेनलक्षणसंगतेः। हेताविति। विशेषवृत्तिप्रतियोगिताकवैशिष्ट्यावच्छि
 न्नानुयोगिताकाभावाचुपगमात्। उक्तदोषोजातिमानुसत्तादित्यादावव्याप्तिः। धर्मवच्छेदेनेति। धर्मव्यापकत्वविशिष्टस्वस्त्यसंबंधेनेति
 धर्मवच्छिन्नानुयोगिताकमितिवाच्यं। अभावमिति। क्वाचित्पठान्निशयेण। अतिव्याप्तीति। नन्वत्राप्येतदयोगोलकभेदमादायनातिव्याप्तिः।
 नचतत्राप्येतदयोगोलकभेदाभाववद्वृत्तित्वेनएतदयोगोलकवृत्तित्वेनतदयोगोलकान्यवृत्तित्वेनतदुभयाभावमादायातिव्याप्तिरितिवा
 च्यं। तस्यकेवलान्वयित्वेनैतदयोगोलकभेदाभावसाजास्याभावात्। भवतादूपेणएतदयोगोलकवृत्तित्ववन्निम्नत्वविशिष्टायोगील
 कवृत्तित्वोभयाभावस्यतत्साजात्यसंभवादतिव्याप्तेरित्येके। एतदयोगोलकभेदाभाववन्निरूपितवृत्तित्वेनतद्वन्निर्बोदविशिष्टस्यतद्व

नृत्तित्वं तदन्तेतदयोगोलवृत्तित्वान्तरस्याभावः सुलभ इति तु न तद्वृत्तित्वस्याप्रतियोगित्वात् वस्तुतस्तु निर्धर्मवृत्ति
तात्वे न जलवृत्तित्वजलान्यनिर्धर्मवृत्तिलोभयाभावो न मिश्रसंमतः ॥ अन्यथा वृत्तित्वे न तार्क्यता र्णोभयाभावमादायाव्याप्तेः
न च तत्र व्याप्यवृत्तित्वं प्रतियोगिवैयर्थ्याधिकरण्यं च नेति वाच्यं ॥ अभाववाच्यत्वादित्यादावभावत्वे न घटत्वाभावतदभ्याभावो
भयाभावमादाय व्याप्यवृत्तित्वघटितलक्षणव्याप्तेः ॥ वस्तुतस्तु प्रसिद्धमभिचारिणि प्रतिव्याप्तिमये नैव तेषां तदभावानु
पगमः ॥ अन्यथा लक्षणस्यैव दुर्वचता स्यात् ॥ निर्धर्मवृत्तित्वात् न वस्तुवृत्तेरभावस्तु न तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वव्यापकव्यास
ज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वप्रतियोगिताकः ॥ न चैवमपि विशेषरूपेण सामान्याभावोपगमादयोगोलकभेदाभाववन्निरूपिततणा
दिनिष्ठवृत्तित्वात् न वृत्तित्वसामान्याभावमादायातिव्याप्तिर्दुर्वा रैवेति वाच्यं व्यासज्यवृत्तित्वस्वस्य नृत्तित्वरूपत्वात् ॥ अत्र च
महाकालान्यो घटादित्यादौ नातिप्रसंग इति कूटघटितादप्युत्कर्षः ॥ अन्यथा तादृशेण महाकालवृत्तित्वघटान्यनिष्ठवृत्तिलोभा
याभावमादाय तत्प्रसंगः ॥ तस्माद्भूयं विशिष्टसत्त्वादित्यादावव्याप्तिरेव लक्षणान्तरवतारत्वीजं ॥ न च साध्याभावस्य विशिष्टहे
तुमद्वृत्तित्वं विशेषणं सम्पक् ॥ तथा सति कापि सहेतौ साध्यसामान्याभावस्य लक्षणघटकत्वासंभवे नासमानाधिकरणधर्माव
च्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन गगनाभावत्वेन वा विशिष्टहेतुसमानाधिकरणं यावत्साध्याभावस्य जातीयवत्त्वेन लक्षणं स्वसंभवे
न शेषवैयर्थ्यापत्तेः ॥ व्यभिचारिणिसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यापि विविदिष्टहेतुसमानाधिकरणतयानिरुक्ततद्गुटि
तयावदभावसाजासाप्रसिद्धेरेवानतिप्रसंगात् ॥ साध्याभावस्य यथोक्तविशेषणे तु व्यतिरेकि साध्यकैसाध्यसामान्याभावस्यापि या

वदंतर्गततया यथोक्तसाजात्यस्यावश्वपकतयाऽतिव्याप्तिवारणाय सजातीयस्य निरुक्ततत्तदधिकरणवृत्तित्वाभावत्वविशेष
 रास्यावकत्वात्तथा च विशिष्टहेतुसामानाधिकरण्यनिवेशकल्पेतथासत्यपि निर्धूमत्वादिसजातीयमित्यादिना प्रत्येक
 साजात्यस्य प्रदर्शने ग्रंथकतो न निर्भीरुतिरमणीयः पंथाः ॥ ॥ मिश्रप्रथमस्य जगदे शिरीषस्य अनुमानमंजूषा समाप्ता ॥
 वन्हित्वावच्छिन्नधूमाभावेति ॥ यद्यपि वन्हिसामान्याभावमादायाप्यतिव्याप्तिः संभवति ॥ तथापि धूमवान्प्रमेयत्वादिसादो
 सा नस्यादिति एतदभिधानं ॥ एवं च सजातीयस्य प्रमेयत्वे न घटाभावस्य संभवान्न सति ॥ धूमपदे च धूमादिसाध्यकत्वस्य
 टीकरणाय ॥ अत्र च तस्य दं प्रतियोगिविशेषणस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वं न यमनुरूपं ॥ यतः महानसीयवद्वाभावस्यापि
 यावदंतर्गततया तस्यापको महानसीयधूमाद्यभाव एव वाच्य ॥ अभावे प्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणस्य हेतुव्याप
 कतावच्छेदकत्वविवक्षायाः ॥ इदं सत्त्वादिसादो विशिष्टसत्ताभावमादायावश्वपकत्वात् ॥ स्यात्तिवारणाय साध्यव्यापकताव
 छेदकरूपपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताकाभावे विवक्षणीयः ॥ एवं च वन्हित्वेन घटायभावस्य लक्षणाघटकत्वासंभवः ॥
 रंधत्वेन वद्वाभावादप्रतियोगितावच्छेदकवन्हित्वे धूमोभयस्य हेतुव्यापकतावच्छेदकत्वाच्च स्य संगतिः ॥ अतिव्याप्तिश्च न तु व
 न्हित्वेन धूमोभावमादायावन्हित्वधूमत्वोभयस्य वन्हित्वव्यापकतावच्छेदकत्वाभावादिति ॥ इष्टं ॥ पूर्वलक्षणेपि एतादृशदोषवार
 णाय पर्याप्तिनिवेशनमावश्वपकं ॥ बोध्यं ॥ असंभव इति एतद्रूपवानेतदसादिसादो अपि साध्यप्रतियोगिकस्य तद्रूपत्वेनैत
 द्रूपोभयाभावस्य गुणात्मत्वोभयाभावादेश्च यावदंतर्गततया तस्यापकीकृतस्य व्याप्यवृत्तौ सैवाभावस्य प्रतियोगितावच्छे

भीष्म
५

इकेनतदुभयत्वादिनाहेतुव्यापकत्वेनलक्षणसत्वात्। एतद्रूपतद्रूपोभयान्नावादिभ्यनप्रतियोगिवैयधिकरणघटितहेतुव्याप
कतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकृति। साध्याभावानां तादृशं त्वव्यापकरोति। साध्यतेति॥ साध्याभावपदमेवोक्ता
र्थत्तादृशं त्वव्याप्यवृत्तित्वंतस्य योजनस्पवक्तव्यत्वादितितुमुक्तं प्रत्येकमित्यस्यानुपादानेतेषां सजातीयैरेवेत्यस्यार्थमाहा
तादृशेति। तच्छब्दस्यावतसाध्याभावपरामर्शकत्वात्। तेषां प्रत्येकसजातीयस्येत्यस्यार्थपूर्वकं शंकते। यद्यपीति। एकैकसाध्या
भाववृत्तियावन्निरूपितसजात्यं फलितार्थः। प्रत्येकमिति। तेषां मित्यस्य व्यापकताया मप्यन्वयः। तथाचैकैकसाध्याभाववृ
त्तियत्तसाध्याभावसाजात्यंतत्तांस्तद्व्यापकीभूताभावः। तादृशं यत्तसाध्याभावनिरूपितं साजात्यंतद्व्यापकीभूताभाववृत्ति
क्रमेणतल्लभादित्यर्थः। अत्रसमानाधिकरणाधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकृतेनसाजात्यं परिसृजतिसाजात्यं त्विति। संयोग
संबंधावच्छिन्नद्रव्यत्वाद्यभावप्रतियोगितावच्छेदकेनद्रव्यत्वत्वादिनेतिपाठः। भूमेति। अव्याप्यवृत्त्यभावस्यव्याप्यवृत्तिगगना
द्यभावरूपत्वासंभवादितिभावः। र्पेरेतु। द्रव्यत्वाद्यभावेत्यस्यसृष्टानेद्रव्यत्वादिनिष्ठावच्छेदकताकवह्न्याद्यभावेति। द्रव्यत्वत्वादि
नेत्यस्यसृष्टानेद्रव्यत्वादिनेतिचपाठकल्पयति। रुद्रमत्रविचार्यते। संयोगसंबंधावच्छिन्नद्रव्यत्वत्वावच्छेदकताकवह्न्याद्यभाव
मादायदोषस्पदीधित्युक्तसाजात्यघटितनिरूपितसत्वेनैवसुपरिहरतयापत्तिकेयर्थः। अथपूर्वपाठेतादृशसाजात्यपक्षेदो
पस्पदुर्वारतयास्वोक्तसाजात्यमंगीकारयितुंपत्तिलिखनमनर्थकंगमनंसंदत्वादिसादौप्रतिव्याप्तिवारणायप्रतियोगि
ताघटकसंबंधेनहेतुव्यापकत्वस्याश्रयणीयतयाप्रघटनेतिव्याप्तेरेवासत्वात्। एतत्पाठेच। द्रव्यत्वेनवह्निभावमादायप्रतिव्या

दांस्त६

ताम०
८५

३ (इहोते ममाङ्गपदं प्रत्येकं ममि संबधते) ३

स्य भासो दीधित्युक्तसाजास्य निवेशार्थतया न तदर्थकमिति चेन्न। दीधित्युक्तसाजास्य निवेशो धर्माभावस्तु पव्यापकी मत्ताभावप्रति
योगिता वच्छेदक धर्मत्वादेः बहिर्व्यापकतायाः कालिकसंबंधेनावच्छेदकतयाऽतिव्यासेर्वारणाय नुक्तस्यापि प्रतियोगिता व्यापकता
वच्छेदकतैर्योरैकसंबंधावच्छिन्नत्वस्यावश्यकतया एतसाठे प्रतियोगिता वच्छेदकता षट्कसंयोगसंबंधेन व्यापकता वच्छेदकत्वा संभ
वेन तत्कैमर्थ्यस्य दुर्वारत्वात्। यदि च संयोगसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिता वच्छेदकत्ववतः तत्संबंधावच्छिन्नव्यापकता वच्छेदक
त्वसंभवात्। तेन संबंधेन वृत्तिमत्त्वानिवेश्येजनाय पंक्ति सार्थक्यमुच्यते तदापि व्याधिकरणसंयोगादिरूपा वच्छेदकता व
च्छेदकसंबंधकाभावा नुधानं व्यर्थं समा नाधिकरणसमवादिसंबंधावच्छिन्नबहिर्त्वावच्छिन्नाघटाद्यभावमाभास्य दीधित्यु
क्तसाजास्य निवेशसंभवात्। वस्तुतस्तु। प्रतियोगिव्याधिकरणयद्वावच्छिन्नसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं त्व
मेव हेतुव्यापता वच्छेदकत्वं। तत्र दीधित्युक्तसाजास्य प्रवेशो द्रव्यत्वेन बह्मभावादिकमादाय न दोषः किंतु संयोगावच्छिन्नद्रव्यत्वा
भावमादायैवेति तत्संबंधावच्छिन्नाधेयता वच्छेदकत्वनिवेशमुपेक्ष्य तत्साजास्य निराकर्तुं तद्विरुद्धमिति पूर्वपाट एव युक्तः।
यदि च व्यापकता वच्छेदकतायां कालिकसंबंधानवच्छिन्नत्वं निवेशो द्रव्यत्वेन बह्मभावमादाय दोषवारणाय। दीधित्युक्तसाजा
स्य प्रवेशपरत्वं पंचैकैरुच्यते तदास्तु तथा। न च शब्दानुगगनादिसादौ कालिकसंबंधेन साध्यायां साध्याभावस्य केवलं नयि
तया व्यतिरेकभावांतरस्य तद्व्यापकतया तद्व्यापकस्य तस्यैव प्रतियोगिता वच्छेदकं हेतुव्यापकता वच्छेदकमित्यतिव्याप्तिरिति
वाच्यं। तत्र महाकालान्नित्यभेदाभावस्य साध्याभावत्वात् इति तत्तदुच्यते। तत्समानाधिकरणभेदप्रतियोगि

तानवच्छेदकत्वं साध्याभावव्यापकत्वं ननु प्रयोगिवैयर्थ्याधिकरण्यघटिततत्सामानाधिकरण्यं तावत्प्रतियोगिता न वच्छेदक
 रूपवत्त्वमेव तद्व्यापकत्वं अभावत्वप्रमेयत्वादेर्वन्विसामान्याभावे सत्त्वादित्यसिरतो यद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव
 त्वं विशिष्टरूपशब्देन विवक्षणीयं तथा च वन्विसंयोगाद्यभाववारणाद्व्याप्यवृत्तित्वमनर्थकं। वस्तुतस्तु। व्याप्यवृत्तित्वनिवेशेऽपि म
 दोषो दुर्वा रस्य तज्ज्ञाह। वस्तुतस्तु। वन्वित्वेन पर्वतावृत्तेरभावसजातीयव्यापकी भूतनिरुक्तव्याप्यवृत्त्यभावप्रतियोगिता वच्छेदकम
 दानसीयवन्वित्वादिना धर्माद्यव्यापकत्वादव्याप्तिरतः साध्याभावेऽपि व्याप्यवृत्तित्वं निवेशं। यत्प्रतियोगिताकाभावेऽधिकरणधर्मा
 वच्छिन्नाभावान्पत्तविशिष्टत्वावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं तदप्यत्वं साध्यव्यापकता वच्छेदकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताया
 मिति निर्गन्तितार्थः। तेन कपिसंयोगी एतत्त्वादित्यादौ तादृशसाध्याभावस्य कपिसंयोगाभावस्य जातीयव्यापकी भूतव्याप्यवृत्त्यभा
 वा प्रसिद्धिः। साध्याभावे व्याप्यवृत्तित्वोक्तावपि वन्वित्वेन पर्वतावृत्त्यभावो न वार्यते। तस्य पर्वतावृत्तिवत्त्वभाव रूपतया व्याप्यवृत्ति
 साध्याभावत्वसत्त्वादिति प्रत्युक्तं। अत्र विवृतयेति नन्वेवं व्यापकत्वोपादायेनैपि धर्मवान्वनैरित्यादौ धर्माद्यभावसंजातीयो भेदघटि
 तव्यापकतावानुगगनात्मकौऽभावस्तत्प्रतियोगिता वच्छेदकगगनाभावत्वेन वन्वित्वव्यापकताया अवच्छेदादित्यसिरतः साध्याभा
 वसामानाधिकरण्यमावश्यकं। तथा च तद्व्यापकी भूतं व्यर्थमिति चेन्न। सजातीयाभावस्य वृत्तिमत्त्वेन विशेषणत्वं ननु व्याप्यवृ
 त्तित्वं न निरवच्छिन्नवृत्तित्वं वन्विसामान्याभावस्यावारणात्। नाप्यवच्छिन्नवृत्तिकाम्यत्वं धर्माद्यभावस्यापि वारणात् तथा च धर्मत्वेन
 घटाद्यभावमादायातिव्याप्तिरित्यतज्ज्ञाह। निरवच्छिन्ने वृत्तिकाम्यत्वं धर्माद्यभावस्यापि वारणात्। हेतुतावच्छेदकसंबन्धाधिकारेण

प्रवेशे वह्निसामान्याभावसंग्रहापत्तिरतो हेत्विति। अत्र वदंति साध्याभावे निरुक्तव्याप्यवृत्तित्वेन प्रवेश्यते तद्वन्निष्ठभेदप्रतियोगि-
तानवच्छेदकत्वरूपव्यापकत्वघटकतद्गताया निरवच्छिन्नविशेषरातासंबंधावच्छिन्नत्वनिवेशाद्वह्निसामान्याभावोपादानेपि व्योप-
कलोपपत्तिसंभवादिति। ननु निरुक्तव्याप्यवृत्तित्वविशिष्टधर्मत्वेन घटाभावसजातीयं वह्नित्वेन घटाभावमादायातिव्याप्तिरुत्प्राप्त-
धर्माद्यभावस्त्विति। तादात्म्येनेति। प्रमेयत्वेन घटपरो भेदानुपगमादितिभावः। वस्तुतस्तु साध्याभावे निरुक्तव्याप्यवृत्तित्वेन प्रवेश्य-
व्यापकी भूतेत्यस्य सार्थक्यमयुक्तं। तथा सति यधिकरणाधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव लक्षणाघटकतयाऽसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रति-
योगिताकत्वेनैव साजात्यप्रसिद्धे व्यापकी भूतपदस्य प्रत्येकपदस्य स्वावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्यान्य-
तरह्ये साजात्यस्य च सागतिरित्येवेदूषणं सारं। तेन स भवापित्वेन वाच्यत्ववद्भेदस्य मिश्ररूपगमेपिन क्षतिरिति। यावन्त इति। धर्मवान्-
हेति सादौ समनियताभावैक्यमते वह्नित्वेन धर्मवद्वत्साध्याव्यापकतावच्छेदकं + धर्माभावयोरेक्या धर्माभावरूपसाध्याभावस-
जातीये धर्माभावे यद्वह्नित्ववच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं धर्माभाव + तेन रूपेण वह्नित्वेनायोगोलकान्यत्वाभावभेदत्वादिनाऽयोगोलका-
व्यवसाययोऽसमनैयत्यात्। तादृशो योगोलकभेदाभावे यद्भेदत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं तेन रूपेण भेदत्वेन च हेतुं प्रतिव्यापकत्वा-
दतिव्याप्तिः। एवमयमात्मपरिमाणादिसादौ। आत्मत्वसामान्याभावसजातीयस्य तस्यैव परिमाणत्वेनात्मवृत्तेरभावरूपतया तत्प्रतियो-
गितावच्छेदकी भूतपरिमाणत्वेन हेतुव्यापकत्वादतिव्याप्तिः। अतो यद्यदिति वीप्सा। तथा च यद्यदंतर्गतधर्मत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकाभावत्वं तादृशं तेन धर्मत्वादिरूपेण हेतुव्यापकत्वान्नातिव्याप्तिः। ननु वीप्सापादाने वह्निसंभवादिना वसंभवः। वह्नित्वेन

पं. मं. ज.
७

घटाभावसजातीयस्य तस्यैव घटत्वेन वक्ष्यमाणरूपतया यद्यदंतर्गतघटत्वावच्छिन्नाभावत्वं सत्वात्तेन घटत्वादिरूपेण हेतुव्यापकत्वात्
 त्मादिषाः सुदैव। अतिव्याप्तिवारणाय च सजातीयाभावनिष्ठा यद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगितायां मत्प्रतियोगिकाभावे स्यावच्छेदकसंबंधे
 न स्यावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावभिन्नत्वोभयाभावत्वादृशरूपव्याप्यवृत्तितानिरूपकत्वं नि
 वेष्टमिति चेन्न। यथासन्निवेशोऽतिव्याप्तिवारणार्थं विषयाया एव निवेशत्वादसंभववारणार्थं च साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वेन यद्यद्रूपस्य विशेष
 षणीयत्वात् ननु वक्ष्येन घटाभावसजातीयघटत्वेन वक्ष्यमाणरूपतया यद्यदंतर्गतघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं तद्वृत्तित्वेन घटाभावरूपसा
 ध्याभावव्यापकतावच्छेदकं घटत्वं तु न धर्मव्यापकतावच्छेदकमित्यसंभववारणाय साध्यव्यापकतावच्छेदकयद्यद्रूपनिवेशेतत्र चेत्सादि
 ग्रंथविरोधः। इवाम्यत्वविशिष्टसत्ताभावत्वस्य साध्यव्यापकतानवच्छेदकत्वात् यथाश्रुतेनिरुक्तसाध्यहेतोरभावे सत्तारूपे साध्यता
 वच्छेदकावच्छिन्ने प्रतियोगिताकत्वस्य साध्यव्यापकतानवच्छेदकत्वात् यथाश्रुतेनिरुक्तसाध्यहेतोरभावे सत्तारूपे साध्यतावच्छे
 दकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसत्तासाध्यतावच्छेदकीभूततद्रूपेण हेतुव्यापकत्वादतिव्याप्तिप्रसक्तेः। न च हेतुधिकरणत्वाभावस्य
 सत्ताभिन्नतया तमादाय तत्प्रसक्तिरिति वाच्यं। हेतुधिकरणत्वात् साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वात् न च दृशविरोधो संगतः। आदिप
 द्याहो इवाम्यत्वविशिष्टसत्ताभाववान् घटत्वविशिष्टसत्ताभावादित्यादौ सत्तारूपसाध्याभावस्य सजातीयैवर्तने साध्यव्यापकता
 वच्छेदकीभूतयद्घटत्वविशिष्टसत्ताभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं साध्याभावसामानाधिकरणवर्तनेन रूपेण हेतुव्यापकत्वादति
 व्याप्तिवारणाय साध्याभावव्यापकतावच्छेदकत्वस्योपादानादिति वाच्यं। तत्र वीक्ष्यापटलादिविशिष्टसत्ताभावत्वस्यापुपादानात्तदैव

राम०
८७

र्णस्पदुर्वा रत्वात् इति चेन्नासजातीयाभावो यावत्वाऽसत्त्वेन समनियताभावो न वेदमते वै यथेन वीक्षायाः साध्यव्यापकत्वं
 तस्य च हेतुत्वेन तत्र चेत्सादिग्रंथस्य सम्पत्कृतात् न च तत्तन्मते साध्याभावव्यापकतावच्छेदकत्वोपादानेपिसजातीयाभावो यावत्
 त्वासत्त्वे धूमवान्वहेरित्यादौ साध्याभावसजातीयं वक्तुं न धूमवद्वत्तेरभावं आत्मापरिमाणदिसादौ परिमाणत्वेनात्मवत्ते
 रभावचादायातिव्याप्तिः । पूर्वोक्तव्याप्यवृत्तितत्त्वप्रवेशे च द्रव्या न्यत्वविशिष्टसत्ताभावभावस्य सत्तारूपस्य तादृशसत्ताभावत्वा
 वच्छिन्नसामानाधिकरण्ये न व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमिन्नत्वेन च व्याप्यवृत्तित्वासंभवादेव नातिव्याप्तिरितितत्तुं यासंगति
 र्नुर्वरेवेति वाच्यं । यत्प्रतियोगिताकाभावत्वे स्वावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वव्यधिकरणधर्मावच्छिन्ना
 भावान्यवृत्तित्वोभयाभाववत्त्वं निवेशाभिप्रायेण तत्तुं यसंगतेः । न च तत्रेसादिग्रंथस्य समनियताभावो न वेदपरत्वे तदेकमते
 साध्याभावव्यापकतावच्छेदकत्वे व्यर्थप्रसंग इति वाच्यं । एवं सति गुणान्यत्वविशिष्टसत्ताभाववानूद्ध्यगुणान्यत्वविशिष्टसत्ता
 भावात्कर्मान्यत्वविशिष्टसत्ताभाववानूद्ध्यगुणकर्मन्यत्वविशिष्टसत्ताभावादित्यादावतिव्याप्तेः । हेतुतावच्छेदकस्य साध्यव्याप
 कतावच्छेदकत्वादिति धूमवान्वहेरित्यादौ धूमाभावसजातीयाभावनिष्ठवक्तुं तावच्छिन्नस्वरूपसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगि
 ताकत्वं साध्याभावव्यापकतावच्छेदकमित्यतिव्याप्तिरतः हेतुतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नत्वेन प्रतियोगित्वं विशेषणीयं । एवमा
 त्माद्रव्यत्वादित्यादौ विषयितासंबंधेन द्रव्यत्वविशिष्टज्ञानादेः समवायावच्छिन्नाभावस्य साध्याभावसजातीयस्य द्रव्यत्वत्वा
 वच्छिन्नप्रतियोगित्वमादायातिव्याप्तिरतो यद्रूपनिष्ठावच्छेदकतायां हेतुतावच्छेदकताघटकसंबंधावच्छिन्नत्वमावरणं । एवं यद्

१०. ॐ मंजूपावच्छिन्नव्यापकत्वं हेतुतावच्छेदकसंबंधेन वाच्यं। तेन धूमवान्वने रित्यादौ साध्याभाववसजातीयधूममाभावे धूमत्वावच्छि
 न्नप्रतियोगिताकवसाध्याभावव्यापकतावच्छेदकं। इति धूमत्वेन संबंधसामान्येन हेतुव्यापकत्वेपि नातिव्याप्तिः। हेतुव्याप
 कतावच्छेदकत्वं हेतुतावच्छेदकताघटकसंबंधेन वाच्यं तेन तत्रैव वह्नादिनिष्ठव्यापकताया धूमत्वादेः कालिकसंबंधेना
 वच्छेदकत्वेपि न क्षतिः। यद्वा। येन संबंधेन यद्रूपनिष्ठावच्छेदकता कल्पयेन संबंधेन प्रतियोगिताकत्वं तेन संबंधेन हेतुव्या
 पकतायास्तेन संबंधेनावच्छेदकत्वाव्यमिति संक्षेपः। अत्र एव यद्यद्रूपावच्छिन्नाभावाधिकरणात् साध्याभावसमाना
 धिकरणेत्येव सम्यक्। गुराण्यल्पविशिष्टसत्ताभाववान्द्रव्याल्पत्वविशिष्टसत्ताभावाद्द्रव्यगुणान्यत्वविशिष्टसत्ताभावाद्दे
 स्यादौ द्रव्याल्पत्वाभाववतिकर्मान्यत्वविशिष्टसत्ताभाववान् गुराकर्मन्यत्वविशिष्टसत्ताभावादित्यादौ गुराण्यत्वाभा
 ववति हेत्वभावत्वावच्छिन्नवत्वाभावेनानतिप्रसंगात् किंच व्यापकत्वनिवेशरक्षणं प्रकर्षः। साध्याभावीयसमनियता
 भावभेदपक्षे वीप्सावैयर्थ्यस्य स्वहस्तितत्वात्तदेव प्रमतेपित्तानोपादेयैव निरुक्तव्याप्यवृत्तिता निरूपकप्रतियोगिताविवक्षेवा
 तिव्याप्तिवारणसंभवादित्यस्वरसः। यत्संबंधेनेति। घटो घटपटान्यतरत्वादित्यादौ घटत्वाभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूतघ
 टत्वत्वादित्यादिकृतविशेषणतासंबंधेन हेतुव्यापकत्वादतिव्याप्तेः कालिकसंबंधानवच्छिन्नव्यापकत्वं नोक्तं। अवच्छिन्नत्व
 योरेकसंबंधावच्छिन्नत्वस्मर्तव्यं। सामान्यधर्मेणेति शंका गगनाभावत्वादिना साजात्यमतेन च सामान्यधर्मेण विशेषाभावा
 गीकारेव नित्येन तद्धनेरभावमादाय धूमवान्वने रित्यादावतिव्याप्तिरिति वाच्यं। यत्प्रतियोगिताकाभावे स्वावच्छेदकावच्छि

न सामानाधिकरण्यगगनाभावभिन्नत्वोभयाभावस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यवक्तव्यत्वात्। अन्यथा प्रमेयत्वेन घटपटोभया
 भावं प्रमेयत्वेन गगनतद्विज्ञोभयाभावं वा ब्रूयात्। तथा च प्रमेयत्वावच्छिन्नगगनविषुप्रतियोगितायास्तथाविधाया अवच्छेदकं प्र
 मेयत्वमिति भावः। यत्तु। सामान्यधर्मैराविशेषाभावानुपगमेपि गगप्रमेयत्वाभ्यां प्रमेयाभावमादायेव नाव्याप्तिरिति। तत्तु च।
 द्रव्यसत्त्वादित्यादौ विशिष्टसत्ताभावमादायातिव्याप्तेर्वारणाय हेतुतावच्छेदके प्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्तेवाच्यत्वात्। तथा
 पीति। अत्र वदन्ति। स्वसामानाधिकरण्याप्यतावच्छेदकधर्मांतराघटितस्यैव हेतुतावच्छेदकत्वनियमात्। प्रमाविषयत्वं हेतुतावच्छे
 दकताकमेवनेतिकुतो गौरवाभिधानं कुतस्ताराधूमवान्वहेरित्यादौ व्यतिव्याप्तिवारणाय स्वाधिकदेशवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्र
 तियोगितायाः प्रवेशपक्षेऽप्युक्तविषयत्वेन गगनाभावविरासनं। पूर्वोक्तव्याप्यवृत्तितानिरूपकत्वनिवेशे चानतिप्रसंगादेरुक्तत्वात्
 इति। अत्रेदोषाः। नीलधूमत्वादेरप्यव्याप्यतावच्छेदकत्वपक्षे ज्ञेयं प्रमेयादिति पंक्तिः प्रक्षांतरैतुवन्निमान् विषयादित्यादौ बह्वभा
 वसजातीयविषयत्वेन गगनाभावीयनिरुक्तव्याप्यवृत्तितानिरूपप्रतियोगितावच्छेदकं विषयत्वमित्यतिव्याप्तिर्द्रव्या। नेच
 तत्र स्वोक्तसाजात्यं नास्तीति वाच्यं। तन्निवेशे लक्षणंतरत्वादिति। मिश्रद्रव्येषणमुद्धरतां मतं दर्शयति॥ ॥ नव्यास्त्विति। धूमसा
 मान्याभावेति। अयोगोलकान्यत्वाभावेत्यर्थः। अन्यथा संयोगेन द्रव्यस्याव्याप्यवृत्तित्वेन धूमसामान्याभावो न लक्षणघटक
 इति अधिकरणधर्मावच्छिन्नधूमभावमादायातिव्याप्तितादवस्थपात् वन्निमान् धूमदित्यादौ द्रव्यत्वाद्यभावएव साध्याभावः।
 हेत्वभावेपि द्रव्यत्वधूमन्यतराभावः। अत्र तत्प्रतियोगित्वे हेतुतावच्छेदकधर्मसंबंधावच्छिन्नत्वेन देयं धूमवान्वहेरित्यादौ स
 संभवायेन वदन्ते भावादेः द्रव्यसत्त्वादित्यादौ विशिष्टसत्ताद्यभावस्य च निरुक्तव्याप्यवृत्तित्वासंभवात्। द्वितीयरीतौ प्रतियोगिताघटक

१९ संवन्धादिनिवेशे गौरवाद्वाह ॥ एवं चेति ॥ द्रव्यं सत्त्वादि सादौ द्रव्यत्वाद्यभावस्त्वकालिकसंबन्धेन साध्यसमानाधिकरणतया व्यव
धिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमादायातिव्याप्तिरुतसाध्यसमानाधिकरणं न स्वस्वरूपसंबन्धेन तथा सति प्रसिद्धानुमानादौ जात्या
देरपि साध्याभावतया भावभिन्नत्वप्रवेशापत्तेः किंतु स्वप्रतियोगिमत्ताग्रहविरोधितानियामकसंबन्धेन अभाववानिति ।
इदं सुपलक्षरं । वह्निमान्द्रमादिसादौ पर्वतादयस्त्वभावस्त्वसाध्यप्रतियोगिकस्य सजातीयसमानाधिकरणव्याप्यभा
वनिरूपितप्रतियोगित्वस्य हेतावभावादव्याप्तिरित्यपि बोध्यं । तत्सजातीयाभावे विशिष्टसत्ताभावः । यथा श्रुतमेवेति । स्वस
मानसजातीयसाध्याभाववन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वमिति यथा श्रुतमिच्छलक्षणा मेवेत्यर्थः । सम्प्रगिति । सामानाधिकरण्य
स्थानिकस्य व्यापकत्वस्य व्यर्थत्वादिति भावः । ग्रंथावतारेति । अनुवह्निमान्द्रमादिसादौ गगनाभावत्वस्य साध्यव्यापकताव
च्छेदकतया यावदन्तातितदवच्छिन्नप्रतियोगिताकगगनरूपाभावस्त्वप्रतियोगितावच्छेदकगगनाभावत्वधस्य हेतुव्यापकताव
च्छेदकत्वेन लक्षणासमन्वयात्तद्व्याप्तिरुत्तीर्णवेति चेन्न । व्यापकत्वं न प्रतियोगिवैयर्थ्यधिकरण्यघटितं किंतु स्वरूपसंबन्धेन सा
ध्यवद्वृत्तिलघटितं । एवं च जात्यभावत्वस्य धर्मव्यापकतानवच्छेदकतयाऽव्याप्तेः साध्याभावे भावभिन्नत्वनिवेशात् । केचित्तु । व्या
प्यवत्तयः यावन्तः साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वावच्छिन्नाभावः यदुर्मावच्छिन्नसामानाधिकरण्यव्याधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावा
न्यतोऽप्याभाववन्तस्तदुर्मावलमेव तत्त्वमित्यतमूलावतारसंभवाच्छेषवैयर्थ्यमित्याहुः । यत्संबन्धेनेति । प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धे
न साध्यव्यापकत्वानुपादाने समवायेन वद्व्यभावमादायातिव्याप्तिर्विधा । तत्संबन्धेनेत्यस्य फलमाहोमनमिति । अत्र लक्षणादप्येपि यदुर्मा
वच्छिन्नप्रतीत्यादेः यदुर्मावच्छिन्नवद्वृत्तिमेदप्रतियोगितावच्छेदकतयाः सामानाधिकरण्येतावच्छेदकान्यत्वमित्यर्थः । दूमाधिकरणे
वह्निहेतुन घटवद्देहमादायनातिव्याप्तिः ॥ इति विश्वलक्षणसमाप्तं ॥ ११॥ ११॥ ११॥ ११॥ ११॥ ११॥ ११॥ ११॥ ११॥ ११॥

राम०
८९

१८ ननु संयोगसंबंधावच्छिन्नवृत्तित्वाभावसंयोगाभावात् कस्तस्याव्याप्यवृत्तित्वेन देशिकविशेषणतासंबंधेन तादृशभाववत्वं हेतौ सत्त्वादतिव्याप्तिः =
 १९ (रत आह निरवच्छिन्नेति) २

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ देशिकेति ॥ निरवच्छिन्नदेशिकविशेषणतेत्यर्थः ॥ सामान्याभावस्यागगननिष्ठस्याप्यसंभवस्तु नास्तीति ॥
 अतएवानुपदमव्याप्तित्रयमुक्तं ॥ तादात्म्येनेति ॥ तादात्म्यस्यानतिरिक्तत्वे तु घटत्वघटत्वाप्यजगत्तादात्म्याभावो बोध्यः ॥ विषयितासंबंधेनेत्यपि बोध्यं विषयताया विषयस्वरूपत्वेतिरिक्तत्वमतेव अधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्विषयतात्वेनाभावाप्रसिद्धेर्व्याधिकरणधर्मावच्छिन्नविषयत्वाभावमादाय लक्षणासंगतेः ॥ नन्वेति ॥ वक्ष्यमाणव्याप्यवृत्तितानिरूपकत्वनिवेशे ॥ एतद्रूपवानेतद्रसादिसादौ एतद्रूपतद्रूपीत्याभावापूर्वस्य वृत्तित्वविशिष्टे तद्रूपाभावयोर्वारणात् एतदनिवेशे वन्निमान् गगनादित्यादौ वैशिष्ट्याद्यनवच्छिन्नसाध्यप्रतियोगिताकाभावनिवेशे एतद्रूपादिसाध्यकरोवबालक्षणगमनादव्याप्तिरित्युक्तं ॥ यद्वा ॥ विशेषरूपेण संसर्गतास्यीकारितेन तत्त्वेण तेन संबंधेन हेतौ लक्षणागमनाद्विशिष्टाभावादिकमादाय नासंभव इति ॥ ननु गगनादिरूपसाध्याभाववारणाय साध्यसामानाधिकरण्यस्य वृत्तिमत्ताध्यप्रतियोगिकत्वस्य वक्ष्यमाणव्याप्यवृत्तित्वं निवेशेत्वा हेतुमिति ॥ अत्राणयास्यगुणत्वं यदि गुणत्वव्याप्यग्रास्यजातिमत्वं ॥ तदा पृथिवीत्वं हेतुः गंधत्वं लघुधर्मः ॥ नो चेदणुभिन्नपृथिवीत्वं हेतुः तसरेणुगंधस्याप्रत्यक्षतया तत्र त्र्यणुकान्यत्वं देयं तत् पृथिवीत्वं वा ॥ ग्राह्यगंधत्वं लघुधर्मः साध्यतावच्छेदकव्यापकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावोक्तौ जलाद्यवृत्त्यभावमादाया दोषादाह ॥ प्रमेयवानिति ॥ विषयत्वेन घटाद्यभावोपगमेपिन सति ॥ तस्य वक्ष्यमाणव्याप्यवृत्तित्वाभावात् ॥ सत्तावान्जातेरित्यादौ विशिष्टानतिरिक्तत्वे विशिष्टसत्ताभावमादाया व्याप्तिरपि बोध्या ॥ यथा श्रुते व्याप्यवृत्तित्वानुक्तौ असंगसापत्तेः ॥ अव्याप्यवृत्तिविशेषसाध्यकाव्याप्यापत्तेः ॥ यत्तु ॥ यथा श्रुते साध्यमात्रप्रतियोगिकाभावात् साध्याभावपदार्थत्वे संयोगी

58

ग.टी.प.मं.
९०

काभावस्याध्याभावपदार्थत्वे संयोगीसत्तादिसादौ संयोगाभावस्य वक्ष्यमाणव्याप्यवृत्तिताविरहेण गुणावस्थभावादेः साध्यमात्रप्रति
 योगिकत्वाभावेन व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमादायातिव्याप्यापत्तेरित्यर्थ इति। तत्र। पूर्वोक्ततत्तद्द्वयभावावारणेन संदर्भविरोधात्।
 प्रथमरीत्या साध्याभावनिवेशे तु किंचिद्विशिष्टद्रव्यत्वाद्यभावमादाया संभवो बोध्यः। प्रमेयत्वादेरिति। प्रमेयत्वा नधिकरणाप्रसिद्धो
 वक्ष्यमाणव्याप्यवृत्तिः विषयितायाः वस्यनियामकतया कालिकसंबंधप्रदर्शनं बहिमान्धूमादिसादौ तु तादृशानित्यनिरूपितसंयो
 गावच्छिन्नवृत्तित्वाप्रसिद्धे स्वेष्टा। प्रमेयत्वेति। साध्याघटकसंबंधेन व्यापकत्वं स्पेदानीमनुक्तत्वात् सागः श्रेयत्वं साध्यंतत्रोक्ताभावस्य
 साध्याघटकस्वरूपसंबंधानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं बोध्यं। ज्ञानादेरिति। नित्यज्ञानादेरित्यर्थः। जन्यज्ञानाद्यभावस्य वक्ष्यमा
 णव्याप्यवृत्तित्वाभावोत्पत्तिरिति। यद्व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधो नोपगम्यते। साध्याघटकावच्छेदक
 संबंधान्यसंबंधानवच्छिन्नप्रतियोगिताकः साध्याभावो निवेशः। साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वं च साध्यसमानाधिकरणभेदप्रति
 योगितावच्छेदकतायां साध्याघटकावच्छेदकताघटकसंबंधावच्छिन्नायामनवच्छेदकत्वं इति ब्रूयात्तादृशानित्यनियामकसंबंधेन साध्यायाम
 तादृशवतिव्याप्तिरिति दोषांतरमाह॥ ~~अवच्छेदकत्वं इति ब्रूयात्तादृशानित्यनियामकसंबंधेन साध्यायाम~~ धूमवानिति। व्यधीति। संयोगेन इव व्याप्यव
 र्त्तित्वे धूमाभावस्याव्याप्यवृत्तित्वाद्युदाससूचनायैवकारः। ननु बहिमान्धूमादिसादौ लक्षणाघटकाभावप्रसिद्ध्यर्थप्रतियोगि
 व्यधिकरणासाध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वं साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वं मुपेयां तत्र च
 प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यवच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकमेव त्वं प्रतिवैयधिकरणघटकावच्छिन्नेन घटवद्भेदो नोपगम्य

राम०
९०

-सत्तादि

तद्वतिनतद्वारकविशेषराप्रवेशः। एवं च वृत्त्यनियामकसंबंधेन साध्यतायां न साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वाप्रसिद्धिः। प्रयोजना
भावेन तद्वृत्तकप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नत्वाप्रवेशात्। साध्याभावे च न साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नप्रति
योगिताकत्वं। किंतु प्रोक्तसाध्याभावएव तादृशरूपविशिष्टप्रतियोगिकसाध्यतावच्छेदकसंबंधाननुयोगिविशिष्टत्वे च अनेने योगि
त्वगगनाभावत्वे तद्वदन्यत्वा न्यतरूपेण साध्याभावसाजात्यविशेषणं। केवलान्वयिसाध्यै च अधिकरणधर्मावच्छिन्नैवाननुयोग्यप्रसि
द्धिः। एवं च तत्र समवायादिनाधनाद्यभावएव लक्षणघटकः। धूमवान्वहेरित्यादौ धूमाद्यभावोपिरूपवान्वयिवीलादित्यादौ
नित्यत्वादिनारूपाभावो दुर्धरः। नित्यैव चिन्नसामान्यादिवृत्तित्वविशिष्टतद्वन्निरूपितहेतुताघटकसंबंधावच्छिन्नवृत्तित्वाप्रसिद्धेः।
एवं रूपत्वेन नित्यसमवेताभावस्य गृहीतुं शक्यत्वेपि तादृशवाच्यादिवृत्तित्वविशिष्टताद्वन्निरूपितहेतुताघटकाभावाधिकरणवृत्तित्वसत्वेनाव्यासस
त्वाद्दृष्टमाराम्याप्यवृत्तित्वं न देयं। यद्वा तादृशानुयोगितात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वाभावो निवेशः। तादात्म्यान्यवृत्त्यनियामकसंब
धेन साध्यतायां सद्धेतावपि एतल्लक्षणलक्ष्यत्वमेवोपेयते। प्रतियोगिताघटकसंबंधेन प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणभावी
यसाध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताघटितसिद्धांतलक्षणलक्ष्यतायां भवदभिमतत्वात्। सामान्यरूपेण विशेषाभावो नोप
गम्यत इति न रूपवान्वयिवीलादित्यादौ वदृष्टमाराम्यावृत्तित्वविशिष्टतद्वधिकरणनिवेशादेव नातिव्याप्तिरित्यत आह। प्रमेयमिति। प्रमेयत्वेन घटपटोभे
यमेदो न वदृष्टमाराम्याप्यवृत्तिनापि गगनाभावरूपः तथा सति न स्यावच्छिन्नवृत्तिकत्वे प्रसंगात्। तथा च सजातीयप्रमेयतादा

टी. प. मंजु.
९१

त्पानुयोगिताभावोऽप्रसिद्धः। प्रमेयतादात्म्यानुयोगित्वत्वेन घटतादात्म्यानुयोगित्वोभयाभावस्तगग
नाभावरूपः द्वितीयकल्पे च प्रमेयतादात्म्यानुयोगितात्वेन तदुभयाभावे मानाभाव एव तृतीये च प्रमेयत्वेन घटपटोभयमेदस्यो
पगमेपि व्याप्य वृत्तित्वविशिष्टतदधिकरणं दंडाद्येवेति व्याप्तिर्भवत्येव तदनुपगमो वारं वारं। घटत्वादिना प्रमेयत्ववद्भेदो नांगीक्रि
यते। अन्यथा ज्ञेयं प्रमेयादित्यादौ इत्यादिना ग्रंथकृता मव्यास्यभिना संबंधेन विवक्षणीयं। तेन वक्तुं संयोगाभावस्य साध्याप
कता निर्वहः। जासभावस्याप्युक्तरीत्या साध्यापकत्वात्तदभावस्य जात्यात्मकस्य व्याप्यवृत्तित्वादाह। वक्तुं तत्त्विति। अप्रसिद्धेति वार
णान्वयि। एतेनेति। साध्यावच्छेदकसंबंधेन व्यापकतायामेव प्रतियोगिवैयर्थ्याधिकरण्यमावश्यकं नान्यथेति भावः। न च स्पष्टः त्वादेः
साध्यापकतावच्छेदकत्वानुपपत्तिरिति वाच्यत्वात्। यद्वा। पूर्वकल्पे वदन्नादिमति उत्पत्तिकाले स्वरूपसंबंधेन वदन्नाभावसत्त्वाद्धि
त्वादेरपि कतावच्छेदकत्वानुपपत्तिरतस्तत्र संबंधमनिवेशप्रतियोगिवैयर्थ्याधिकरणत्वेन साध्यसमानाधिकरणाभावनिवेशप्रतिया
स्वरसंप्रकाशयति। एतेनेति। असंभव इति। विशेषरूपेण संसर्गलोपगमे वदन्नाभावमादित्यादावसंभव इत्यर्थः। एतद्रूपवान्तर
तच्च तत्पनुयोगिकत्वविशिष्टसमवायेन सत्त्वादित्यादौ सत्तावृत्तित्वविशेषाभावमादाय तत्राव्याप्तौ तुरूपवान् घटाः। नुयोगिकत्ववि
शिष्टद्रव्यत्वप्रतियोगिकत्वविशिष्टसमवायेन द्रव्यत्वादित्यादौ तद्व्याप्यतागमनात्। वदन्नाभावमादित्यादौ इंधनत्वेन वदन्नाभावाधिक
रणजगद्वृत्तित्वालोकाभेदोभयाभाववारणमाह। व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नेति। आलोकेति। उक्तविशेषाणां तत्त्वस्यादिः। व्याप्तिः।
केवलान्वयिनिजस्य रागमनात् वृत्तित्वमात्रवृत्तिप्रतियोगित्वोक्तौ आलोकावृत्तिवृत्तित्वाभावमादाय दोषो बोध्यः। संहेतुः। अतिरिक्तं तमि

राम०
९१

जा-टी-अ-मंजु

९२

ल्यस्य जगतादात्म्यकत्वमुक्तं। स्थित्वेति। घटत्वादिना तादृशवृत्तित्वाभावे निषेधगर्भोक्तविशेषणप्राभावात्। पटत्वस्याप्यवच्छेदकप्रवे-
शः। नचाधेयतायाज्ज्यासज्ज्यवृत्तिवृत्तितया घटत्वपटत्वयोः प्रतियोगितासामानाधिकरण्यं पुनरिति वाच्यं। स्वसमानाधि-
करणधर्मावच्छिन्नत्वस्यावच्छेदकतापर्यायधिकरणधर्मवद्वत्तित्वरूपत्वात्। नच घटत्वेन पटाभावः सुलभः। उक्तरीत्या तादृश-
वृत्तित्वभिन्नावृत्तित्वस्य प्रतियोगितायामावृण्वकत्वात्। स्थित्वांतरेः प्रयोजनसंभवात्तादात्म्यस्य तादात्म्यरूपतामालंब्य प्रयोजनदा-
नमनुचितमित्यस्य सः। नव्यास्तु। निषेधद्वयसागे द्वयं पृथिवीत्वादिसादौ व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वत्तित्वत्वेन घटस-
मवेतत्वजातित्वात्पराभावमादाय दोषो नोद्भास्यः। वृत्तित्वभिन्नावृत्तित्वरूपविशेषणसूरणापत्तेः। निषेधद्वयोपादानस्य तदवा-
रकत्वात्। चाकिंतु वाच्यं ज्ञेयत्वात् जगद्वत्तित्वत्वेन घटाभावप्रसिद्ध्या नाव्याप्तिः तथा च तादात्म्यसंबंधेन हेतावव्याप्तिरपनायनत-
स्यानतिरिक्ततानुधावनक्लेशप्रसंगः। एवं घटत्वेन पटाभावरवाव्याप्तिवारकइतिसामानाधिकरण्यधर्मविशेषणं यथाश्रुतमेव।
पश्चात्त्वतिरिक्तत्वं साध्याभाववद्वत्तित्वनिवृत्तिप्रतियोगिविशेषणतापन्नीयावच्छेदकताम्यत्वरूपं अवच्छेदकतायां निवेशं द्वयं पृथि-
वीत्वादिसादौ दोषो नवारणीयइत्याहुः। लक्षणकरणदिति। तत्तत्साध्याभावेत्यादिकल्पकरणादिसर्थः। वृत्तित्वमात्रस्येत्यनेन जग-
द्वत्तित्वत्वापेक्षया लघुत्वं दर्शितं। न न्वेतत्कल्पे वृत्तिमद्वत्तित्वं त्याज्यमेवेत्यत आह। किंचेति। अमो न्याभावघटितं गुरुधर्मप्रदर्शकं
ताभावघटितं तं दर्शयति। एवमिति। दिगिति। गुरुधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वकल्पे पुक्तरीत्या निषेधद्वयसार्थकसंभवात्तस्या-
नवच्छेदकत्वकल्पानुधावनं निवृजमिति। यस्य कस्यचिदिति। कालिकादिसंबंधेन गगनस्यापि सामानाधिकरण्यात् तत्तत्प्रतियो-

राम०
९२

त्ति। तदनवच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकत्वं तदतिरिक्तत्वात्तेन विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वेऽपि स्वनिष्ठवृत्तित्वेन जगद्वृत्तित्वाभावमादाय न दोषः
 सामान्यतः अधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावसाधारणरूपेण जातित्वेति। सामान्यरूपेण विशेषाभावानुपगमाज्जातिपदं न च जातित्वेनित्यत्वे
 सति षण्णैकसमवेतत्वं। तथा च सामान्यरूपेण विशेषाभावानङ्गीकारेनायमभावः प्रसिद्धति। अन्यथा वक्ष्यमाणविशेषणेन न वारणमिति
 वच्यं। षण्णैकसमवेतत्वे सति नित्यत्वस्य जातित्वरूपत्वेन तदभावस्य सामान्यरूपेण विशेषाभावभिन्नत्वात् तादृशसाध्याभाव
 वद्वृत्तित्वेन घटसमवेतत्वघटसंयुक्तत्वान्यतराभाववारणाय हेतुतावच्छेदकसंबन्धेति। न चैवं वाच्यं प्रमेयादित्यादावप्या
 म्निः। तादृशसाध्याभावधिकारणनिरूपितहेतुतावच्छेदकसंबन्धी कृतदोतोऽप्यवच्छिन्नवृत्तित्वरूपजगदात्मकतदोतोऽप्य
 भिन्नाप्रसिद्धेरिति वाच्यं। तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वातिरिक्तसमानाधिकरणधर्मानवच्छिन्नस्वव्यापकतत्तत्साध्याभावे
 वद्वृत्तित्वकप्रतियोगिता निवेशात्। सामान्यरूपेण विशेषाभावानुपगमाच्च न जगद्वृत्तित्वत्वेन महानसृष्टित्वाभावमादा
 याव्याप्तिः। वाच्यमिति। न च ज्ञेयत्वस्य ज्ञानविषयत्वरूपस्य नानात्वात्। वाच्यत्वाभाववद्वृत्तित्वत्वेन घटवृत्तित्वघटान्यवृत्तित्वेन प्रया
 भावस्य हेतोः सत्वान्नाव्याप्तिरिति वाच्यं। वाच्यं गगनाभावादित्यादौ घटमात्रनिष्ठध्वंसादौ प्रसिद्धस्योक्ताभावस्य हेतावसत्वे नाव्या
 प्तेः। वस्तुतः सामान्यरूपेण विशेषाभावो नास्तेवेति यथाश्रुतमेवं युक्तं। हेतुतेति। प्रयोजनं पूर्वोक्तमेव। वाच्यमिति। यद्यपि जा
 गतादात्म्येन घटतादात्म्यपराव्यतराभावस्य घटभिन्ने प्रसिद्धस्य हेतुतो वसत्वाद् संभवो वाच्यस्तथापि विशेषरूपेण संसर्गतास्थले
 तादृशभावस्य तत्संबन्धेन वृत्तिमद्वृत्तित्वाभावादव्याप्तिरित्युक्तं तादात्म्यस्यातिरिक्तत्वे तादृशतादात्म्यत्वेन पराव्यवसंभवात्तादा

वच्छेदकत्वा निरूपकप्रतियोगिताका भावा इति निष्कर्षः। समवायेन घटत्वेन जगद्वृत्तित्वाभावप्रतियोगितायां प्रतिद्वन्द्वनिरूपकत्वात् तस्य
संयोगेन घटत्वेन जगद्वृत्तित्वाभावप्रतियोगिताया ममावश्यमादाय लक्षणसमन्वयः। यदि च धर्मपदोपसंदा नात्वा वच्छेदकसंबंधावच्छि
न्नाधेयता वच्छेदकत्वमवच्छेदकता विशेषणतदाऽधिकसमावांतरं लक्षणघटकं दर्शयति। विरुद्धेति॥ तेन व्यधिकरणा संबंधमवच्छेदक
ता वच्छेदकी छत्याभावसंभवेऽपि न क्षतिः। यदि च धर्मपदं यथाश्रुतमेव। तदा सर्वत्राप्येका प्रावस्यो लक्षणमाहा। अवच्छिन्नं॥ न च संयोगादि
संबंधेन घटत्वदिकं न धर्मः। कालिकादिसंबंधेन गगनादिकं धर्म इति कथमेतदिति वाच्यं। एतत्कल्पेऽप्याधेयत्वाश्रयवृत्तित्वे अवच्छि
दकता विशेषणं नत्वाधेयतायां संबंधावच्छिन्नत्वं प्रयोजनाभावात्॥ गगनादौ च केनापि संबंधेनाधेयता नोपगम्यते कालिकसंबंधे
नाप्यवृत्तित्वादित्यभिप्रायात्। अलोकावृत्तिवृत्तित्वाभावमिति। धूमवत्साधेयतायामपि तत्प्रतियोगितासत्वात्। यद्यप्यभावानव
च्छिन्नत्वा विशेषणादेवेतदभाववारणादुरुत्तरस्वव्यापकेत्यादिव्यर्थः। तथापि जगत्संयुक्तत्वं धूमत्वाद्यधिकरणात् लोभयाभाववा
रणार्थं तदलमावश्यकमिति स्वसमानेति स्वंप्रतियोगिताश्रयप्रतियोगित्वं वैशिष्ट्या न वच्छिन्नप्रतियोगिताश्रयत्वं भेदप्रतियोगिता
न वच्छेदकत्वं तु ज्यायः। वदुभावेति। यद्यपि इंधनत्वेन घटाभावसुबचस्तथापि महानसीयवद्भावाव्यावृत्तये रूपपर्याप्तप्रतियो
गिता वच्छेदकताकाभावापि वक्ष्यतीत्यर्थः। एवं च प्रतियोगिविशेषणस्यापि अवच्छेदकतास्वीकारेतादृशाभावस्वरूपपर्याप्ता
वच्छेदकताकत्वाभावाद्दुष्प्रावानुसरणं। नन्वेवमपि ज्ञेयत्वत्वेन वाच्यत्वाभावस्य लेखनस्य निवृजत्वापत्तिः प्रतियोगि
ता वच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यदले प्रयोजनाभावेन प्रतियोगिता वच्छेदकता पर्याप्तैरविवक्षणात्। रूपपर्याप्तप्रतियोगिता

गितेति। तथा च कूटा निवेशे ऽनलोका वृत्त्यभावादिसंग्रहापत्तेस्तन्निवेशो बोध्यः धूमत्वादीति। आदिना धूमत्वादिप्रकारकप्रमावि-
 शेषतपरिग्रहः। तेन निरुक्तवृत्तित्वाभावस्य स्वरूपसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिता कत्वविशेषणेपिन श्रुतिः। घटाद्यन्यत्वाभाव-
 स्पचेति पाठे तु द्रव्यत्वादिपरिसागः। अत्रापीति। अत्रापि वाच्यं प्रमेयादिसादौ उक्तरीत्याऽव्याप्तिवारणाय तत्तत्साध्याभाववद्-
 त्वत्वातिरिक्तवृत्तित्ववृत्तिधर्मानवच्छिन्नस्वव्यापकतादृशसंबंधावच्छिन्नवृत्तित्वप्रतियोगिता कत्वमर्थो बोध्यः। हेतुताघ-
 टकसंबंधावच्छिन्नत्वप्रयोजनं प्राग्वत्। इंधनत्वेन बद्धभावं वृत्तित्वत्वेन पर्वतवृत्तित्वाभावमादाया व्याप्तिस्तु सामान्यरूपे-
 ण विशेषाभावानुपगमाद्वारणीया। एतेनैतत्कल्पत्रये पि द्रव्यं पृथिवीत्वादिसादौ अव्याप्तिः। द्रव्यत्वत्वावच्छिन्नघटाभाववद्-
 त्वितात्वेन घटवृत्तित्वघटान्यवृत्तितोभयाभावस्य घटरूपादौ प्रसिद्धस्य पृथिवीत्वेऽभावादिति पूर्वपक्षोऽप्यपास्तः। यद्वा। यत्प्रति-
 योगिताकाभावे स्वावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावान्यतोभयाभावस्तत्प्रतियोगिताया ए-
 वोक्तकल्पत्रयविशेषणघटकतयानदोषः। यत्तु। प्रतियोग्यं शेषकारी भूतधर्मस्यापि प्रतियोगितावच्छेदकत्वाच्चासज्जवृत्त्यव-
 छेदकताकान्यत्वं प्रतियोगिताविशेषणमिति। तदसत्। तथा सति घटभेदत्वे घटभेदनिर्वहिसंयुक्तत्वान्यतराभावस्य तत्तत्साध्या-
 भाववद्वृत्तित्वत्वातिरिक्तवृत्तित्ववृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिता कस्योक्तविशेषणेन वारणात्यति योगितायां विशेषणान्तर-
 दानवैयर्थ्यापत्तेः। स्वन्यूनेति। धूमत्वाद्यभाववारणाय वृत्तितानिष्ठत्वं वृत्तित्वमात्रवृत्तित्वमपेक्ष्येन द्विशेषणो गौरवमिसस्वरसः।
 धर्मेणेवेति। तथा च तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वा नवच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकः यदवच्छेदकसंबंधावच्छिन्नाधेयत्वाश्रयो धर्मः। तदे-

वच्छेदकतापर्यं विवक्षणेपि महान् सीय वस्त्रभावमादायादोषादिति चेन्न यथा शुत शिरोमणिमते धूमवान्वहेरिसादो धूमाभाववन्नि
 धूमोभयाभावयोः समनैय्यत्येनैव सात्यतियोगितावच्छेदकतापर्यां सेरावश्रुत्यात्। अथ तर्का लंकारै तद्रूपावच्छिन्नस्वभूतवृत्ति
 धर्मीनवच्छिन्नया दशप्रतियोगिता निरूपकोऽभावः तादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यसमनैयत्यनिबन्धनदोषा
 नुपपत्तयेजरीवृत्तमिति चेत्तर्हि तेषामथेसादिशंकायाः स्वलक्षणमिप्रायकतया लक्षणाद्वयेष्वभावप्रदर्शनाय समवायित्वेन
 वाच्यत्वाभावशब्दार्थत्वेनैव ज्ञेयत्वत्वेन वाच्यत्वाभावाभिधानेनाविरोधात्। अत्रेति वदंतीत्यनेनान्वयः। तथापीति। ननु विशेषरूपे
 रासंसर्गता नोपेयते इति चेत्तथापि गोर्महाकालवृत्तित्वविशिष्टादिसादो समवायेन साध्यतायां कालिकसंबन्धेन हेतुतायां वि
 रुद्धेरूपावच्छिन्नप्रतियोगिता कस्य तत्तद्गुणव्यवस्थाधिकरणतत्तद्गुणवृत्तित्वाभावस्य महाकालमात्रवृत्तिहेतौ सत्त्वा
 त्। गोत्वाभाववत्कालावृत्तित्वस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नस्यैव वृत्तित्वासाध्यसामानाधिकरण्यावश्यकत्वात्। ननु विशेषरूपे
 रासंसर्गता नोपेयते। यत्तु। विशेषरूपे रासंसर्गत्वोपगमेन सतिः। वृत्तिमद्वृत्तित्वे च वृत्ते हेतुतावच्छेदकसंबन्धान्यहेतुप्रतियोगि
 कसंबन्धभिन्नसंबन्धावच्छिन्नत्वेन निवेश्यतया हेतुप्रतियोगिकसंबन्धावच्छिन्नवृत्तिमद्वृत्तेः साध्याभाववद्वृत्तित्वस्य हेतुतावस
 त्वेनोक्तस्थलचोरदोषात्। न च वाच्यं स्वीयस्वरूपसंबन्धेन ज्ञेयत्वादिसावव्याप्तिः। तादृशवृत्तिमतिघटादौ तादृशसंबन्धावच्छि
 न्नजगद्वृत्तित्वसामान्यभावस्यैव वृत्ते हेतुतावभावादिति वाच्यं यथा नीलधूमत्वेन व्याप्यतावच्छेदकधर्मः। किंतु धूमत्वमेव तथा
 स्वीयस्वरूपसंबन्धेन व्याप्यतावच्छेदको गौरवास्ति तु शुद्धस्वरूपसंबन्धः। लाघवादिति प्राचीन सिद्धांतात्। इति न दसत्। वन्नि

मा-धूमादिसादौ च यथोक्ता वृत्तिमद्वतित्वघटितैव भवद्वक्तव्यासेर्लक्ष्म्याप्रसिद्धेऽस्य तज्ज्ञाहतादवस्थमादिति। नन्वेतत्कल्पेनिरवच्छिन्नविशेषण
इति चेन्न। धूमादौ व्यधिकरणधर्मविच्छिन्नसाध्याभाववत्संयुक्तत्वाभावस्वभावयवावच्छेदेन वृत्तिमद्वतित्वविरवच्छिन्नविशेषणतासंबंधे
न तद्वत्तित्वाभावादव्यासेः। निरवच्छिन्नविशेषणतासंबंधे न वृत्तिमद्वतित्वनिवेशोचोक्तातिव्याप्तिर्दुर्वीरेव तथा सति व्यधिकरणध
र्मविच्छिन्नमहाकालवृत्तित्वाभावस्यैव लक्षणाघटकत्वादिति। ननु तर्हि साध्यासाध्यानाधिकरणं व्यर्थमेवेत्यत आह। एवमिति। सर्वत्रेति
अभाववद्वत्तित्वादिपरिग्रहार्थं। हेतुतावच्छेदकसंबंधेनाभाववद्वत्तित्वपरित्यजति अन्यथेति। व्यधिकरणधर्मविच्छिन्नसाध्याभाववद्वत्ति
त्वाभावस्पघटादौ प्रसिद्धस्य हेतुव्यधिकरणतासाध्याभ्यामावृत्तिमत्वेत्यस्य संबंधेन वर्तमानध्वंसादौ तस्यैव प्रसिद्धस्य तत्राभावात्तद्वद्वत्ति
त्वे। धूमवान्वहेरित्यादावतिव्याप्तेऽप्यधिकरणताभिष्टतद्वत्तेचस्वरूपसंबंधावच्छिन्नत्वनिवेशः स्वावच्छिन्नाधिकरणताचहेतुताघटकसंब
धेनवाच्या। अयंथा धूमादावव्याप्तिः व्यभिचारैवारणाय सामान्यपदं। अधिकरणस्यैकत्वे तु तच्च न देयमिति चेन्न। अकूटाघटितलक्षणं स
माप्तं॥ ॥ श्रीगुरवे नमः॥ कूटपदप्रवेशेन सौर्वभौमीयं लक्षणापरिष्कारं कुर्वन्नाहेति वृत्ते उल्लिखितं। कूटपदमप्रवेशविशिष्टसाध्याभावं प्रवेश
परिष्कारस्य ज्ञायस्ते न तर्कोलंकारैस्तथा दुर्वचत्वात्। घटादेरिति। न च तादृशवृत्तित्वत्वावच्छिन्नवृत्तित्वनिष्ठप्रतियोगिताकाभावनिवेशा
देतदभावमुदासः। तादृशवृत्तित्वत्वेन नृद्वत्तित्वाभावसत्वात् तादृशेति। निर्वहिवृत्तित्वमपेक्ष्य व्यधिकरणधर्मविच्छिन्नसाध्याभावघटि
तकूटवद्वत्तित्वत्वापि गुरुतया न वच्छेदकत्वेनासंभव इत्यर्थः। अतएव वक्ष्यमाणदेवादेवातादृशवृत्तित्वसामान्याभावनिरुक्तसाध्याभा
वकूटाधिकरणवृत्तित्वत्वावच्छिन्नतादृशकूटाधिकरणवृत्तित्वाभावः। प्रतियोगित्वेन च स्वानामयवृत्तिधर्मीनवच्छिन्नत्वनिवेशात्सा

मान्यरूपेण विशेषाभावमादाय नातिव्याप्तिः । वन्निमान्धमादिस्यादावसंभवमयेन गुरुधर्मस्वप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्वीकारादा
 हा केवलेति । इत्थं मपि तादृशवृत्तित्वाभावेयावत्त्वनिवेशेपि गगनादिनिष्ठस्येति शेषः । प्रागुक्तदोषः । घटत्वेन वाच्यत्वाभावघटितकू
 टवद्वृत्तित्वसामान्याभावस्य जातिवृत्तेर्ज्ञेयत्वेऽप्राबाह्यत्वसाध्यके तत्राव्याप्तिः घटत्वाभावाभावत्वेन विशेषणतया वृत्तित्वस्या
 प्रावाभावस्यातिरिक्तत्वस्ववास्वीकारेत्वा हा एवमिति । गगनाभावस्य केवला न्वगित्वात्कालिकसंबंधावच्छिन्नतदभावसाध्य
 केनाव्याप्तिरतो गगनत्वाभावेति । अधिकरणमात्मा । अत्र कालिकसंबंधावच्छिन्नगगनाभावाभावसाध्यकगगनान्यत्वप्रकारक
 प्रमाविषयत्वहेतावतिव्याप्तिर्दृष्ट्या । संसर्गविधया संसर्गविषयतया न तत्राव्याप्तिरिति । साध्याभावकूटघटकसंयोगात्मकसाध्या
 भावस्य तादृशसंबंधेन वृत्तिगत्वाभावाद्घटत्वादिना संयोगाभावाभावमादाय नातिव्याप्तिः । अन्यथा तु निस्वच्छिन्नसमवायसंबंधे म
 संयोगघटिततादृशकूटाधिकरणप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिः स्यादित्यर्थः । घटत्वाभाववानूपटत्वाद्वाच्यत्वाद्देसादावुक्ताव्याप्त्यतिव्याप्तीनि
 रस्यति । घटत्वाद्यभाववृत्तेति । तादृशसंबंधेन वृत्तिमत्तां साध्याभावाभावाप्रत्येकतादृशसंबंधेनाधिकरणतानां कूटस्य निवेशात्स
 मवायविशेषणतादिरूपविभिन्नसंबंधेन वृत्तिमत्ताद्यप्रसिद्धावपि न सतिः । स्वमिति । ननु प्रतियोगितायाः प्रतियोगिरूपतया
 कस्याः अपितस्याः न जगद्वृत्तित्वव्यापकत्वं तदभावप्रतियोगितात्वेन समनैव स्य निवेशेन निर्वन्निवृत्तिचाभावप्रतियोगितायाः
 स्याभाववृत्तित्वाद्संभववृत्तिचेत्तां स्याभावस्यानवच्छिन्नप्रतियोगितात्वेनैव तदुक्तेन न्वभावा नवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वनि
 वेशादेवालोकाच्यभाववारणत्वं व्यापकत्वं गुरुतरं व्यर्थमिति चेन्न । साध्याभावसमुदायाधिकरणवृत्तित्वत्वात्कमेदत्वात् न त

ता-री-अ-मंजु-
९५

रावच्छिन्नाभावस्पृजगद्वृत्तित्वत्वे यत्ताधिकरणलोभयाभावस्पृजवा
रवदतामन्तं निराकरोति। सार्वभौमेति प्राग्वेति। तत्र महानसद्वृत्तित्वाभावस्पृजसंज्ञासंभवः कूटाघटितत्वं
भवः। वद्व्यभावघटितकूटाधिकरणवृत्तित्वत्वे च न वृत्तित्वत्वमवच्छेदकं प्रसंगापादककलात्। अतो निर्वन्निवृत्तित्वत्वेति। साध
नसमागोधिकरणत्वे न साध्याभावविशेषणत्वे तु वृत्तित्वत्वं मेवावच्छेदकमतः कूटे वद्व्यभावघटितत्वं लोकीर्तनं। साध्यप्रति
योगिकेति। समुदायपदानुपादानैस्वव्यापकसाध्यतावच्छेदकव्यापकत्वं व्यर्थं। एकैकपृथिव्यवृत्तित्वावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वनिष्ठ
प्रतियोगितायाः सामान्यतः साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वाव्यापकतया पृथिवीत्वाभाववान्जलं तादित्यादौ एकैकघटादिवृत्तित्व
निष्ठप्रतियोगिताया अपि तथात्वेनाभाववान्मेयत्वादित्यादौ चादोषादित्यतस्तस्य रित्यागः। साध्यप्रतियोगिकत्वं त्वरं डाभावघ
टकं साध्यघटितत्वलाभार्थं। वृत्तिमत्त्वेनापीति। इदं तु चिंत्यं। संबंधनिवेशानुरोधेन साध्याभावाधिकरणात् कूटस्यावश्यक
त्वात्। यदि च समनियताभावे व्यपत्तेरैव तत्रान्वयिसाध्यै साध्याभावकूटाप्रसिद्धिभयेन साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रति
योगिता कूटवत्त्वं प्रवेश्यं। स्वनिरूपकाभाववत्त्वं च संबंधः तत्र च वृत्तिमदभावीयत्वं प्रतियोगिताविशेषणमावश्यकमित्युच्यते
तदापि तत्र तादृशप्रतियोगितावत् कूटस्यावश्यकतया साध्यसाधनभेदेन व्याप्तेर्भेदात् केवलास्थलीयव्याप्तौ कूटाप्रवेशेन च त
द्वैयर्थ्यमेवेति। अत्र चेति स्वव्यापकसाध्याभावसमुदायाधिकरणवृत्तित्वत्वे सति साध्याभावाधिकरणवृत्तित्वव्यापकप्रति
योगिताकावृत्तिमद्वृत्तयो यावन्तोऽगावास्तद्वत्तामेत्यर्थप्रभिप्रेत्येदं। स्वव्यापकवृत्तित्वात्वेति। स्वव्यापकसाध्याभाववद्वृत्तित्वात्वे

राम०
९५

सर्थः। तदभावेति। आलोकाद्यस्य भावे सर्थः। तस्य लं समुदायवदफलं। अन्ययोभयथा समुदायपदप्रवेशे। व्यधीति। घटत्वादिना
 जगद्वृत्तित्वाभावप्रतियोगितायाः धूमनिष्ठवृत्तित्वेऽपि सत्वात्। ननूत्तरदले समुदायपदानुपादाने स्वव्यापकसाध्याभावसमुदायवद्वृत्तित्व
 रूपत्वत्पूर्वदलमेव नास्ति। आलोकाद्यभावादेः प्रतियोगितायाः साध्याभाववद्वृत्तित्वसाध्यापकतयेव वारणात्। तथा च धूमवान्वहे
 रित्यादावतिव्याप्तिसंगतेः किमनुचितं। यत्तत्तरदलमात्रप्रवेशे पृथिवीद्रव्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वादिसादौ जलाद्यभावतैजोवृत्तसभावघ
 टितकूटवत्सामान्यादिवृत्तित्वव्यापकप्रतियोगिताकत्वस्पजलान्यवृत्तित्वाभावस्यावदंतर्गतस्य हेतावसत्वादेवानतिप्रसंगात्साध
 तावच्छेदेके स्वव्यापकत्वं नोपादेयमित्यपरमनुकूलमिति तत्तुच्छं। तस्य पृथिवीत्वाभावसाधकसद्धेतौ कूटाधिकरणाप्रसिद्धिवारणार्थत्वा
 दुत्तरदले कूटासत्वे तु साध्याभावतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकाभाववत्त्वस्पजगतिसत्त्वेनोक्तस्य लेः तिरेव सत्वात् इति चेन्न। आलोकाभेदा
 जगत्संयुक्तत्वोभयाभावादिकामादाय पूर्वदलाभावेऽपि व्याप्तेर्वारणासंभवात् समुदायपदस्य व्यर्थत्वात्। न च पूर्वदलोपादानेऽपि केवला
 न्वयिसाधके घटसंयुक्तत्वघटान्वसंयुक्तत्वोभयाभावमादायाव्याप्तेर्यास्य वृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं देयमिति नोक्ताभावो
 लृष्टराघटकइतिवाच्यं। न हि वृत्तिवृत्तित्वेन जगद्वृत्तित्वाभावमादायावतिप्रसंगात्। न च ज्ञेयत्वनिष्ठवृत्तित्वेन जगद्वृत्तित्वाभावमा
 दायाव्याप्तेर्वारणाय विशेषरूपेण सामान्याभावप्रतियोगिताया विशेषधर्मिनिष्ठत्वमतमालं व्यमिति वाच्यं। तथापि धूमभेदत्वेन ध
 मभेदजगत्संयुक्तत्वान्यतराभावमादायानतिप्रसंगात्। न च वाच्यत्वेन धूमभेदजगद्वृत्तित्वान्यतराभावमादाय केवलान्वयिसा
 धकेऽव्याप्तिवारणाय स्वान्वयनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वं ग्रंथकदुक्तं प्रतियोगिताविशेषणमिदमीमप्यवश्यकमिति वाच्यं। धूमभेदजगत्संयुक्तत्वे

१-री-म-
१६

तन्निष्ठाखंडान्यतरत्वेन धर्मभेदजगत्संयुक्तलोभयाभावमादायेवान्तिप्रसंगात् उभयत्वस्य कविशिष्टापरत्वरूपता निराकरणात् न चतुल्ययु-
 त्पालोकभेदजगत्संयुक्तत्वे तन्निष्ठाखंडान्यतरत्वेनालोकभेदजगत्संयुक्तलोभयाभावमादायवन्निमान्धमादिसाक्षव्याप्तिरतः स्वव्या-
 पकसाध्याभावधिकरणवृत्तित्वमुपादेयमित्युक्ताभाववारणादित्यसि संगतिवाच्यं । आलोकावृत्तिवृत्तित्वाभावमादायाव्याप्तिवार-
 णायैतत्तसमुदायपदस्यावश्यकतया नौचित्यसंगतैः । न चैवं वन्निमान्धमादिसाक्षव्याप्तिः । निर्वन्निवृत्तित्वाभावे उत्तरैर्दलाभावात् ।
 जगद्वृत्तित्वाभावे पूर्वदलाभावात् । अतः पूर्वदले समुदायपदं न निवेश्यं । आलोकावृत्तित्वाभावस्येदानीं उत्तरले समुदायपदाभावे न वारणा-
 दिति प्रतिव्याप्तिसंगतिरिति वाच्यं । पूर्वदले समुदायप्रवेशमभिप्रेत्या नौचित्याभिधानात् । तथा सत्यव्याप्तेरनभिधानेनातिव्याप्त्यभिधाने
 न चानौचित्यात् । पूर्वदले पितृदशवेदोदलद्वयस्यैवासत्वे न स्वमतपर्यवसानादिति । ननु गुरुधर्मस्य प्रति योगितावच्छेदकत्वा नंगीकृतमते
 साध्याभावसमुदायाधिकरणावृत्तित्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वापेक्षया स्वव्यापकत्वघटितता दृशवृत्तित्वसमानाधिकर-
 णाभावप्रतियोगित्वत्वस्य गुरुत्वेन न दवच्छिन्नाभावरूपव्यापकत्वा निवेशः संभवा उक्तरासाद्धेयानिवेश आवश्यकः । न चोक्तद्विधिति विरो-
 धः द्वितीयदले समुदायपदासत्वे पूर्वदले स्यैव व्यर्थत्वेऽपि आलोकभेदजगत्संयुक्तलोभयाभाववारणार्थस्वव्यापकवृत्तित्वकलमात्रनिवेशा-
 द्वात्तथा चान्यथेसादिग्रंथोक्तदूषणमसंगतमिति चेन्न । हेयानिवेशमतेऽपि निर्वन्निवृत्तित्वत्वापेक्षया व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावघटितसा-
 ध्याभावकूटवद्वृत्तित्वगुरुत्वेन हेतौ वच्छिन्नाभावनिवेशसंभवा साध्याभावकूटवद्वृत्तित्वनिष्ठाभावप्रतियोगिता । नियामन्तिप्रत्येकतत्तद्य-
 त्तित्वावच्छिन्नाभावकूटरूपव्यापकत्वनिवेशस्यावश्यकतया तदीया सकन्निवेशसंभवेन हेयानिवेशनैरर्थव्यादिति । धर्म इति बह्व-

राम०
१६

वयवेधसोसत्तिमभिप्रेत्या। नचवसाध्यतावच्छेदसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगितानिवेशेपिसमवायावच्छिन्नवत्त्वभावघटितकूटवत्ताया
 गगनादावपिसुत्तात्त्वत्त्ववयवमात्रसंयुक्तपदार्थाप्रसिद्धे। वृत्तिमद्वैतवत्त्वसमवायिसंयोगसंबंधावच्छिन्नसंबद्धताभावोपधिकरण
 धर्मावच्छिन्नाभावरावेत्यातिव्याप्तितादवस्थ्यतादात्त्पादिसंबंधेनहेतुतास्थलातुरोधेनसाध्याभावकूटवत्संबद्धत्वस्यैवनिवेशादिति
 चेन्नावृत्तिनियामकसंयोगत्वेनहेतुताघटकसंबंधतायामतिव्याप्तिमिधानात्। प्रलयःसंयुक्तविभुमूर्तजन्यानांयथायोगमिति। जने
 विभौमूर्तेकमेणेत्यर्थः। प्रत्यपूर्वोत्पत्तेतिपाठांतरंयथैवप्रलयेपिकर्मणोव्यवस्थाप्यमानत्वात्। ननुप्रलयोस्तन्नकर्मणिब्रह्मांडो
 तरस्पवन्निर्भवइत्यतआहातत्त्वंसेति। तत्रमहाप्रलयावच्छेदेनकालिकसंबंधावच्छिन्नवत्त्वभावसंभवात्। ननुतत्रतस्मिन्नवच्छिन्ना
 स्वरूपसंबंधेननवृत्तिःस्वप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिमत्ताग्रहविरोधितोनियामकसंबंधेनवृत्तिमत्त्वस्याध्याभा
 वेदत्तत्वादित्यतआहानित्यरूपेति। अत्रेदंनित्यविभौवृत्त्यनियामकसंयोगेनहिसत्त्वेपिप्रतियोगितावच्छेदकत्वादेववृत्तिनियामकसंयो
 गेननवृत्तिः। एवंकालिकसंबंधादिकृतविशेषणतासंबंधावच्छिन्नवत्त्वभावयोःप्रथमंकथंपरिसागःपश्चादुक्तंमुद्रानं। नचसंबंध
 द्वावच्छिन्नवत्त्वभावद्वयवतिजन्येवत्वनधिकरणदेशावच्छेदेनकालिकसंबंधावच्छिन्नवत्त्वभाववत्त्वं। एवंप्रत्यक्षोमूर्तेतादृशदेशा
 वच्छेदेनदिकृतविशेषणतासंबंधेनवत्त्वभावत्वमित्यभिप्रेत्यनयोरनभिधानमितिवाच्यं। एवंप्रत्यक्षसंयोगावच्छिन्नवत्त्वभाववत्तानि
 राकरणेनविरोधितानियामकतयानिरवच्छिन्नविशेषणतासंबंधस्यैवाव्याप्यवृत्त्यभावस्थलीयत्वात्तादृशसंबंधेनतादृशजन्ये
 र्त्तवतयोरसत्तात्तस्मादत्रवन्निमान्ध्रमादित्यादौकालिकसंबंधादिकृतविशेषणतासंबंधावच्छिन्नवत्त्वभावघटितकूटव

१-री-मंजू- न्निसरूपे हेतुता घटक संबंधेन वक्ष्यप्रसिद्धे रज्यासिवा रणाय सर्वाधारतानिया मकसंबंधानवच्छिन्नप्रतियोगिता कसाध्याभाव एव नि
 वेष्टः। कालिकादिसंबंधेन साध्यताया मव्याप्तिस्तैपि पतिदुष्टतादतिव्याप्त्यनुधावनायादृश साध्याभावस्तोमवच्छेदतुतावच्छेदकसंबंधवदिति
 वाविवक्षणीयां कालिकसंबंधावच्छिन्नवत्त्वभावमात्रघटितसंबंधद्वयावच्छिन्नवत्त्वभावद्वयघटितस्तोमवत्तिदैशिकविशेषरातासंबंधा
 वच्छिन्नवत्त्वभावमात्रघटितद्वयघटितस्तोमवत्तिसंयोगिनिधूमस्यावच्छेदवत्त्वविवा रणस्यातिव्याप्तेः संगमनसंभवात्। अप्रिमं चान्याप्ति
 पुरणं पक्षद्वयेष्वशुद्धमेवेति। तस्मादववत्त्ववयवेधूमोत्पत्त्यनुगमे विरुद्धता साध्यसामानाधिकरण्येनैव वारणाभिसंग्रि मग्रंथावतारणं
 बोध्यं। अथवा विभुसंयोगस्य विभो वक्ष्यनियोगमकलेपिवत्त्वादौ वृत्तिनियामकत्वमेव एवंच साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नत्वदानपक्षेन
 स्पष्टनियामकत्वमपेक्षतददानपक्ष एव साधुः। तत्रातिव्याप्तेरेवासत्तादित्याशयः। कतिपयाभावमात्राद्यदीधितिकाराणामतिव्या
 प्तिप्रदर्शनं च शिष्यबुद्धिवैश्यामपरीक्षार्थं न तु तदाभासत्तास्य र्यमिति अवतारिकासंगतिः। नापि निरुक्तौ किंचिद्विरोधण्यंजकं।
 एवं च अप्रिमव्याप्तिपुरणं आवृत्त्युपक्रमिति। समवायेनेति। धूमपरमाणवपि मूर्तमात्रस्य गुणाधितामतेदिक् विशेषरातयावहेर्बत्तेः। तादृ
 शेति। पर्वतवत्त्ववयववत्तीत्यर्थः। अत्रापि मिति। जातिमान्घटत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वादित्यादौ संबंधसामान्यावच्छिन्नसाध्याभावकू
 टवन्निरूपितहेतुता घटकसंबंधावच्छिन्नवृत्तित्वाभावसत्ताल्लक्षणसमन्वयात्। इदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ तु नलक्षणसमन्वयः। कालिक
 संबंधावच्छिन्नवाच्यत्वाभावघटितकूटस्यनित्येसत्तात्। वृत्तिनियामकसंबंधस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेपि धनादेः स्वामित्वा
 दिसंबंधेन साध्यतायां नाव्याप्तिः। व्यधिकरणाभूतस्वरूपसंबंधावच्छिन्नसाध्याभावसंभवादिमतमुल्लापयति। साध्यतेति। धनादिसा

राम०
 ९७

ध्यकेऽप्यप्रिवारणायसमानाधिकरणेति साध्यप्रतियोगिकेत्यर्थः । यद्यपि स्वाभित्वादि संबंधेन प्रमेयत्वावच्छिन्नसाध्यकेष्वप्यप्यतिः ।
 तादृशसंबंधाप्रसिद्धेः । साध्यतावच्छेदकसंबंधेन वृत्तिमत्साध्यप्रतियोगिकेत्युक्तौ च धनानात्मकाभावीयस्वरूपसंबंधादेः प्रसि
 द्धावपि विषयतया प्रमेयसाध्यके तादृशसंबंधाप्रसिद्धिरेव तथापि साध्यनिषाधेयतावच्छेदकेत्यर्थात्तादात्म्येन घटत्पटत्वाभ्यां प्रमे
 यभेदप्रसिद्धेरतिव्याप्तिमाहोति न न समानाधिकरणपदासांगतिः । अत्र वृत्तिगगनादिनेति । न न स्वस्वरूपसंबंधेन गगनादेर्वृत्ति + धनी
 ति । साध्यतेति । अतिरिक्तत्वे । तदनवच्छिन्नप्रकारकतावच्छेदकत्वे । तेन प्रमेयसाध्यतावच्छेदककेनाप्रसिद्धिः । धर्मत्वमविवक्षितं +
 तापक्षेनायमभावो लक्षणाघटकः विषयितादिना संबद्धत्वाच्चा । न च सामानाधिकरण्यघटकवृत्तित्वं साध्यतावच्छेदकताघटकसंब
 धेन विवक्षितं । वक्षित्वाधिकरणत्वेन वह्न्यभावजलत्वाधिकरणत्वेन जलाभावादिकूटवत्ताप्रसिद्ध्या वह्न्यभावादि सादावप्या
 सेः । नापि प्रतियोगितवच्छेदकताघटके संबंधेन तत्ताधूमवान्वहेरित्यादौ समवाये न हेतौ कालिकसंबंधेन धर्मत्वविशिष्टसं
 योगसंबंधावच्छिन्नाभावस्य साध्यतावच्छेदकतिरिक्तत्वादि विशेषणक्रांततया हेतुमतस्तद्धृतिकूटानधिकरणत्वात् । न च स्वानव
 छिन्नेत्यत्रावच्छेदकत्वं साध्यतावच्छेदकताघटकसंबंधेनेति न दोषः । तथापि धूमाभावस्य लक्षणाघटकत्वापत्तेः । प्रतियोगि
 तवच्छेदकधूमत्वस्य समवायवच्छिन्नस्वानवच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकत्वात् । प्रतियोगितावच्छेदकताघटकसंबंधेन वृत्तित्वाच्चा । इष्टा
 पत्तौ चागगनादिना धूमाभावमादायातिव्याप्तिः । एतेन धर्मानवच्छिन्नत्वेऽवच्छेदकत्वं साध्यतावच्छेदकताघटकसंबंधेनेति चेन्न ।
 युक्तावपि निरस्तारइति चेन्न । साध्यतावच्छेदकनिष्ठसाध्यतावच्छेदकताघटकसंबंधावच्छिन्नावच्छेदकत्वान्प्राप्य प्रतियोगितावच्छेदक

१८ श्री-मंजु ताघटकसंबंधावच्छिन्नवृत्तिमन्निष्ठावच्छेदतातदनिरूपकप्रतियोगिताकाभावस्य वाच्यत्वात्। वन्निमान्धमादिसादौघ
 टाभावघटाभावादिघटिकूटाधिकरणाप्रसिद्धेनिष्ठांतं। कालिकादिसंबंधेन धर्मत्वविशिष्टस्याभावघटितकूटवत्स्य
 गुणादोसत्तादतिव्याप्तेः। अवच्छिन्नांतं। तेन वत्स्यधिकरणत्वेन वत्स्यभावादिवारणं। एवं च यद्यपि गगनेन वाच्यत्वाभावादिः सं
 भवति। तथापि समवायित्वेन वाच्यत्वाभावस्य तादृशतया व्युत्पत्त्यादिशंकाया व्युत्पत्तिरितिसमानाधिकरणेति। यथासन्निवे
 शेऽवैयर्थ्यमिति परेपरिशीलितः पंथाः। प्रतियोगिभेदेन प्रतियोगिताभेदे यत्किंचिदेकप्रतियोगिताव्यापकसाध्यतावच्छेदक
 व्यापकप्रतियोगिताकस्य तत्तद्द्वारा वत्स्यभावस्य कूटाधिकरणाप्रसिद्धेरव्याप्तेराहं कथं वच्छिन्नेति। गुणादाविति प्राधिक
 रणतासत्तादिसादिना संबंधः तदुभयं नोदाहृतमिति। तथाचाप्रसिद्धिवारणाय साध्याभावसमुदायवद्वृत्तित्वप्रतियोगिकया
 वदभाववत्त्वावच्छिन्नाधिकरणतासामान्यकत्वे विपक्षणे विदोषयथोक्तसाध्याभावविशेषणप्रवेशोत्तरमपि हेतुताघटकसंबंधा
 वच्छिन्नवृत्तित्वाप्रसिद्धिसत्वेन तद्वारकत्वाभिमानेन पूर्वयथोक्तसाध्याभावविशेषणप्रवेशो नौचित्यवाचकं उक्तस्थलद्वयपरित्या
 गइति भावः। इत्यल्पप्रमाविषयत्वस्य हेतुत्वे साध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकोक्ताभावकूटाधिकरणेद्रव्यत्वे हेतोर्वर्ततेति
 यासिच्यतो विशेषत्वानुधावनं। अत्र सर्वद्रव्यमित्याकारं। तथाच द्रव्यत्वप्रकारकज्ञानविशेष्यत्वेनातिव्याप्तिः ईश्वरत्वेनित्येष्टा
 वत्वेनित्यवृत्तिमत्वं तादात्म्यं वा। यावतामभावाभावेकाधिकरण्यमिति विवक्षाया मप्याह। नवेति तादृशरावसाध्येतादात्म्येन नि
 त्यज्ञानवतिसाध्ये। न च तादृशसाध्येद्रव्यत्वमेव हेतुरस्त्विति वाच्यं। तथासति पृथिवीभिन्नसमवायिभेदपृथिवीभिन्नभावभेदादि

राम०
 ९८

७ घटकताप्रसक्तिः। तत्प्रतियोगिगुणादेर्विषयतासंबंधेन तच्छून्यत्वादिति। द्रव्यवृत्तित्वं च तस्मै तत्वे तद्विषयकत्वं ७

कूटाधिकरणेऽप्रावेसमवायसंबंधेन च तस्य प्रसिद्धौ वा तिव्याप्त्यप्रसक्तेः पृथिव्यादीति जीवभिन्नद्रव्यभेदपृथिवीभिन्नद्रव्यभेदजल
भिन्नद्रव्यभेदादिघटितकूटस्येत्यर्थः। ननु पृथिवीभिन्नभेदजलभिन्नभेदादौ रपित्तादृशत्वात् तद्वृत्तित्वकूटाधिकरणाप्रसिद्धौ वना
तिव्याप्तिरिति चेन्न। यतः यावतामप्रावानामप्रावांतरैण सामानाधिकरण्यमिति पक्षे यथाश्रुते चाव्याप्तिः। यावतामप्रावानामप्रावाः
सामानाधिकरण्यमिति पक्षे तिव्याप्तिः। नचैवमपि केवलपृथिवीभिन्नभेदव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावघटितकूटमिथः स
मानाधिकरणमादाय नातिव्याप्तिरिति वाच्यं। तावतापि दर्शितरीत्या लक्षणसत्ताया अप्रवृत्त्यात् यत्किंचिदेकसाध्याभावकूट
घटितसकलवृत्तित्वाभावसत्तात्। वस्तुतस्तु। द्रव्यवृत्तित्वं विशिष्टनित्यज्ञानं यत्र साध्यतावच्छेदकं तत्र पृथिवीभिन्नभेदादेर्नञ्ज
दृशोवा। नचैवं द्रव्यत्वमेव हेतुस्त्विति वाच्यं। इष्टत्वात्। भावविषयकत्वविशिष्टनित्यज्ञानादेः साध्यतावच्छेदकत्वेन नित्यज्ञानवद्भाव
भेदस्यापि कूटघटकतयोक्तहेतुसंगतेः। अतएव तत्रैव साध्ये इत्यनभिधायतादृश एवैव युक्तं तत्सदृश एवेत्यर्थः। एकेति। अथैवं
इदानीमेवोभयत्र स्पष्टविशिष्टत्वस्त्वतानिर्धारणे द्रव्यत्वपृथिवीलोभयेत्यादिप्रथमदूषणसंगतिरिति चेन्न। यावंतो र्थाः संभवन्ती
तिव्याप्येन तदूषणसंगतेः। वस्तुतस्तु। इदानीं तत्रानिर्धारणमेव नास्तीति युक्तं। प्रतियोगितावन्निरूपितनिरवच्छिन्नवृत्तिकाप्रावा
प्रतियोगित्वस्यैव प्रतियोगिताव्यापकत्वरूपत्वेनोभयसाध्यकेदौषस्य संभावयितुमयुक्तत्वात्। अन्यथापवनसंयोगादेः साध्यत्वे
व्याप्तापत्तेः। नचैवं इदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ घटवृत्तित्वघटान्यवृत्तित्वोभयप्रावमादायाव्याप्तिरिति वाच्यं। तदूषणस्येदानीं
पिहितत्वात् किमत्र बीजमिति चेत्साधनसामानाधिकरणत्वेन साध्याभावविशेषणत्वे दीधितिकाराणां व्यासज्येवृत्तिधर्मा

जा. शी. जं. मंजू
९९

नवच्छिन्नतादृशवृत्तित्वव्यापकत्वेनप्रतियोगिताविशेषनसार्वभौमाणांतुइदानीमपिनयथाश्रुतेतादृशवृत्तित्वसमनैयसांकिंतु
समनियतप्रतियोगितासाधारणप्रतियोगिविशेषणतापञ्चसाध्याभावकूटवद्यत्तद्वृत्तित्वनिष्ठविलक्षणवच्छेदकत्वान्यधर्मनिष्ठाव
च्छेदकत्वानिरूपकत्वरूपं पादिभाषिकंतत्तत्रेदंहीधितिकारेवीज्ञातं सर्वकूटाघटितस्यैवोक्तत्वादिति। नन्वेवंमहानसीयवन्निमान्
धर्मादिसादावतिव्याप्तिः। स्वप्रतियोगिताव्यापकवृत्तित्वरूपसाध्यतावच्छेदकवन्निमान्साध्याभावस्यापिकूटघटकत्वादितिचेन्न।
साध्यतावच्छेदकतायद्धर्मावच्छेदेनपर्यायातद्धर्मावच्छिन्नतविशिष्टविशेषणतासंबंधेनप्रतियोगिताव्यापकत्वस्यविशेषणीयत्वा
त्। उभयसाध्यकेपिवन्तिलक्ष्मणोभयत्वनिष्ठविज्ञातवच्छेदेननिरुक्तप्रतियोगिताव्यापकत्वमद्वयमेवेति। स्वन्यूनेति। अथवन्तित्वेनप्र
मेयसामान्याभावेतिपंक्तेः। कूटघटिताभिप्रायकत्वविरोधः। साध्यसाधनभेदेनव्याप्तिभेदात्। प्रमेयसाध्यकेतद्विशेषणानुपादानेतु
घटत्वाभावत्वादिनाप्रमेयसामान्याभावादिकमादायकूटाधिकरणप्रसिद्धिर्जागरूकैवेतिचेन्न। यथाश्रुतेतदभिधानात्। एतन्नि
वेशेविरुद्धघटत्वपटत्वाभ्यां प्रमेयाभावस्योक्तत्वात्। स्वन्यूनवृत्तित्वं चविरुद्धव्यावृत्तं स्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकता
वच्छेदकत्वेतिस्थाधिकरणवृत्तित्वावच्छेदकत्वेफलतोऽवच्छेदकताविशेषणं। तेनोक्तस्थलेघटत्वपटत्वयोः प्रत्येकंस्वन्यूनवृत्तित्वेपि
नासंग्रहः। प्रतियोगितावच्छेदकताघटकसंबंधेनभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वंसामानाधिकरणपंचग्राह्यं। तेनयत्किंचित्। एकज्ञा
नविषयत्वादिसंबंधावच्छिन्नावच्छेदकतावच्छेदकीभूतावच्छेदकत्वानिरूपकप्रतियोगिताकघटत्वाभावत्वेनपटत्वाभावत्वेनचप्र
मेयाभावघटितकूटाधिकरणप्रसिद्धावपिप्रतियोगितायांविषयितारूपसंबंधसामान्यावच्छिन्नावच्छेदकतावच्छेदकीभूतावच्छेदक

राम०
९९

त्वनिरूपकतासत्वेन धूमसा सामान्याभावस्पर्श लक्षणाघटकत्वेपि च न क्षतिः । न वा कालिकादिसंबन्धेन घटत्वादेः प्रतियोगि वृत्तित्वे
 पि घटत्वेन वद्भूभावाद्यसंग्रहः । वस्तुतस्तु घटत्वपटत्वाभ्यां प्रमेयसामान्याभावा संग्रहेपि न क्षतिः । सर्वत्रापि समवायेनावृत्तिग
 गनादिनासाध्याभाव एव लक्षणाघटकः । स्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वमात्रमत्र न्यूनवृत्तित्वं । धर्मत्वं च प्रतियो
 गितावच्छेदकताघटकसंबन्धेन तेन ज्ञानादिसाध्यककेवलान्वयिनिकालिकविषयित्वादिना गगनादेर्धर्मत्वेपि न क्षतिः । घटत्वपट
 त्वाभ्यां प्रमेयाभावसंग्राह्यत्वे सर्वत्रापि तुल्यरीत्या नृदत्ववन्निताभ्यां वद्भूभावादेरेव लक्षणाघटकत्वसंभवात् स्वसामानाधिकरण्या
 वच्छेदकत्वं न देयमेव । अधिकरणीभूतैकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताया एव ये तु हृदत्ववन्निताभ्यां वद्भूभावादेः प्रमेयमात्रप्रतियो
 गिकतया लक्षणाघटकत्वे तुल्यवच्छेदकतायां स्वसमानाधिकरणवृत्तित्वमपि सम्यक्पुनरुत तत्स्वसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वा
 पेक्षया गुर्विति । न नूभयादिसाध्यकातिव्याप्तादीति उत्तरग्रंथावतारणेर्विचारासहानिर्दिष्टानतु केवलान्वयिसाध्यकाव्याप्तिर्वि
 चारसहेतिकोयमनुक्रमइत्याशयेन शंकतोयद्यपीति । स्फुरतयेति साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यसामानाधिकरण्यव्यधिकरणध
 र्मावच्छिन्नाभावभिन्नलोभस्याभावरूपपादृभाषिकव्याप्यवृत्तित्वनिर्दानीमनी न निविष्टं तेन सत्तावान्जातेरित्यादौ गुणान्यत्ववि
 शिष्टसत्ताभावगुणवृत्तित्वविशिष्टसत्ताभावयोर्वीरणाय तत्प्रवेशादूषणोद्धारो नाशं क्यः । सत्तासामान्याभावघटितकूटवत्त्वस्य
 सामान्य एव भावात्तदभावयोः कूटघटकत्वेप्यस्यते । एतदव्याप्तिवारणार्थमपि तन्निवेशो नाशं क्यः । इदानीं यथोक्तलक्षणा मात्र ए
 वरं उक्तोपक्रमात्प्रावृतामभावोनामैकाधिकरण्यमिति विवक्षा यामपीदं दूषणं । एकतरतादृशवाच्यत्वाद्यभावघटितकूटमादा

रा० शि० अ० मे०
१००

याव्याप्तिसंभवात्। साधनसामानाधिकरण्योपादानत्वे तदप्युपरिष्ठाप्यते। एषिवीलविशिष्टद्रव्यत्वमेवेति। द्रव्यत्वविशिष्ट
 एषिवीलत्वं वा तथा। तेन न पूर्वोक्तदोषावकाशः। अतन्त्रत्वादिति। अन्यथा घटो द्रव्यमिति प्रयोगो न स्यादिति भावः। साध्य
 तेति। तथासतिसहेतुत्वेनातिव्याप्त्ययोगादिति भावः। सकलद्रव्यसमवेतवन्द्व्यनिष्टमेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं। न च सकलेति। न
 नु एषिव्यन्यत्वविशिष्टद्रव्याभ्यासमवेतत्वमात्रस्य साध्यतावच्छेदककत्वमस्त। तथासति द्रव्याभ्यासमवेतत्वाद्यवच्छिन्नाभावसंभवा
 त्कथमियमाशङ्केति चेत् तादृशाभावप्रतियोगित्वस्य साध्यात्तावच्छेदकशून्ये पार्थिवरूपेऽपि सत्वे न तत्समनियतप्रतियोगिताकलाभा
 वात्। तस्य चेति। ननु यदि सकलद्रव्यसमवेतत्वघटितमघटितं साध्यतावच्छेदकं। तदालाघवाभिधानमसंगतं द्रव्याभ्यासमवेत
 त्वस्य गुणादिसाधारण्यादिति चेन्न। द्रव्याभ्यासमवेताभावप्रतियोगितावच्छेदकताया द्रव्यत्वा नु योगिकविशेषणतासंबन्धावच्छिन्नाया
 भिमत्तत्वात्। न चैवं साध्यतावच्छेदके सकलद्रव्यवृत्तित्वोत्तीर्तनं व्यर्थं। उक्तसंबन्धस्य साध्यतावच्छेदकताघटकत्वोपगमेनैव तत्सजल
 तादिसाधारण्यवारणसंभवादिति वाच्यं। द्रव्यत्वशब्दस्योक्तसंबन्धेन द्रव्याभ्यावृत्तित्ववति शक्तेर्निरुद्धवृत्तेर्वाऽसत्वे न तदलाभात्।
 न चैवं मपि गौरवाभिधानयमुक्तमुक्तसंबन्धेनाभावमात्रैव प्रतियोगितावच्छेदकत्वसंभवादिति वाच्यं। स्वरूपतोऽभावस्यानव
 छेदकत्वात्तद्व्यक्तित्वेन तथात्वे च गौरवात्। प्रतियोगितावच्छेदकताघटकसंबन्धनिबन्धनगौरवाच्च। द्रव्यत्वनिष्ठतद्व्यक्तित्वेन न
 वच्छेदकं। तस्य द्रव्यत्वत्वशब्दार्थत्वाभावात्। तस्य स्वरूपतोऽभावस्य सकलमतासिद्धत्वात्तद्व्यक्तित्वेन नुल्लेखवाच्च। एवं एषिव्यन्य
 त्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वेत्मादावपि प्रकारता रूपं द्रव्यत्वमेव द्रष्टव्यं। यद्वा। समवेताभाव एषिवीसमवेताभाव इत्यवद्रव्यत्वाभावद्र

राम०
१००

आत्मासमेताभावद्वयस्य समनै यस्यमेव द्रव्या न्यावृत्तिर्ये द्रव्यं । ये ह्यसमवेताभावां त्वाभावप्रतियोगितावच्छेदकतां संभावयिष्यति ।
 परंतु विशेषरूपेण संसर्गत्वाभावे द्रव्या न्यासमवेतत्वावच्छिन्नायाः प्रतियोगितायाः गुणादिसाधारण्यप्रकारताविशेषावच्छिन्नाया
 क्ततद्यावत्तत्वां समवेताभावस्थले तु येषां येषां समवेतत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वं तेषामेव पृथिवीसमवेतत्वावच्छिन्नप्रतियोगि
 त्वं तस्याजलत्वादिव्यावृत्तत्वासिद्धेर्गोचरेणोक्तैरिति विशेषः । पृथिवीति ननु सत्तावान्जातेरित्यादौ गुणवृत्तित्वविशिष्टसत्ताभाव
 गुणान्यवृत्तित्वविशिष्टसत्ताभावघटितकूटवत्त्वस्य जातिमान् सत्तादिसादौ घटत्वतद्भिन्नजात्युभयाभावपरत्वतद्भिन्नजात्युभयाभाव
 घटितकूटवत्त्वस्य च सामान्यादौ सत्त्वेन तत्र हेतुताघटकसंबन्धेन वृत्ते प्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरतः पूर्वोक्तं व्याप्यवृत्तित्वं विशेषणं । तथा
 च पृथिवीवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावस्य कथं परिग्रह इति चेद्यदीदानीमेवोक्तविशेषणप्रवेशस्तदा घटान्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वा
 भावपठान्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावादेः परिग्राह्यत्वान्न दोषः । यदि च साध्यतावच्छेदकान्तिरिक्तधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसाध्यता
 वच्छेदकव्यापकसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वोभयावबले प्रवेश्यता दृशाभावो वार्यते ॥ अतिरिक्तधर्मवृत्तित्वं च सा
 ध्यतावच्छेदकपर्याप्तवच्छेदकतान्यत्वे सति धर्मनिष्ठत्वेन गुणवृत्तित्वविशिष्टसत्ताद्यभावमुदासः । अभावसाध्यके साध्यतावच्छे
 दकव्यापकत्वरूपप्रतियोगिताविशेषणसार्थक्यं साध्यतावच्छेदकव्यापकविशिष्टसत्ताद्यभावमुदासः । अभावसाध्यके साध्यो
 त्तावच्छेदकव्यापकत्वरूपप्रतियोगिताविशेषणसार्थक्यं निवेशः । अन्यथा घटभेदाभावाद्देरसंग्रहात्तद्वैयर्थ्यात् । केवलान्वयिसा
 ध्यके समावायित्वेन वाच्यत्वाभावस्य गगनाभावोभिन्नतयाऽव्याप्तिवारणमपि व्यापकत्वात् निवेशफलं । समानाधिकरणधर्मा

ता. श्री. प्र. मे. नू.
१०१

वच्छिन्नप्रतियोगितायां वृत्तिमन्निष्ठत्वनिवेशस्तानिस्तप्रतियोगिताविशेषणवैयर्थ्यमावहेदित्युच्यते तदनेदमादिपदं उपात्तसाध्य
 कावच्छेदकांतरग्राहकं तुरूपान्यगुणवानुगुणतादित्यादौ प्रथमादिपदग्राह्यगुणत्वत्वादिरूपावच्छेदकपरिग्रहार्थमिति साध्यतावच्छे
 दकान्येति वर्णितार्थः। नन्वत्रप्राणग्राह्यगुणवानुद्रव्यत्वादित्यादानुक्तैवातिव्याप्तिरित्यत आह ॥ गुरुधर्मस्येति। प्रांच इति परस्मि
 काशनायासाच विशिष्टातिरिक्तत्वं विशिष्टत्वरूपं चोभयत्वं मिसाश्रित्य सार्वभौममतं दर्शितं तत्र चोभयत्वं विशिष्टत्वादतिरिक्तं वि
 शिष्टं च केवलान्नाम्यदिति। राक्षसमाश्रित्य क्रमेण दूषणद्वयमुक्तं तत्र कथं दूषणादी विशिष्टत्वेवलादप्यत्वमाश्रयितुं युज्येतसि
 क्षांतविरोधात्। नचैवं प्रवीवतादिकायाः असंगतिः। सार्वभौममते एव उभयत्वस्य विशिष्टत्वरूपत्वात्। तदवलंबे च सिद्धांतमंगप्रसं
 गात्। इति। वाच्यं। तदवतारिकायाः प्राचीनोक्ताया एव स्वयं लिखनात्। अत एव तत्र सार्वभौमानामते विरुद्धयोरुभयत्वस्यातिरिक्तत्वेपी
 सक्तं। तेन च विरुद्धयोरुभयत्वमपि विशिष्टत्वादतिरिक्तमेवेति एकसिद्धांतानुसारेणैकदूषणमुक्ताद्वितीयसिद्धांतानुसारेण दूषणांत
 रमाह। अपि चेत्यादीत्येवं रूपं सिद्धांतानुरोधवत्तदणं मयि सूचितं वस्तुतस्तु। प्रतियोगितायाः साध्यतावच्छेदकस्य च स्वावच्छि
 न्नवत्ताद्वयं धेनैव परस्परव्यापकत्वं निवेद्यं। तेनोक्तस्य लेद्रव्यत्वपृथिवीत्वान्यतराभावद्रव्यज्ञाभावादिमाहायनातिव्या
 प्तिः तत्प्रतियोगित्वावच्छिन्नप्रतिद्रव्यत्वपृथिवीत्वोभयत्वेन विशिष्टद्रव्यत्वेन च व्यापकत्वात्। प्रतियोगितायाः स्वावच्छिन्न
 पत्वं तु स्वावच्छेदकसंबंधेन। नतु साध्यतावच्छेदकसंबंधेन तेन एतद्रूपान्यत्वविशिष्टरूपत्ववानुरूपत्वादित्यादौ रूपानुयोगिकत्वं
 विशिष्टस्वरूपसंबंधेन तद्रूपान्यत्वाभावस्य साध्याभावत्वात् तस्मादाद्येव नातिव्याप्तिः एवं च त्वनियामकसंबंधेन गुरुधर्मेण च सो

राम०
१०१

ध्यतायांतयोःप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेपिनस्तुतिर्नवाघटत्वेनवाच्यत्वाभावस्यघटत्वेनपराद्यभावस्यचराकधर्मावच्छिन्नतया
 प्रतियोगित्वाभेदेपिकेनलान्वयिन्यव्याप्तिरतथाहकिंचेत्यवरणीयमिति।सकलेति।कालिकसंबंधेनेत्यादिः।मिथइति।तथाचया
 वतामभावावां परस्परभैकाधिकरण्यंतावत्समुदायाधिकरणंयद्यतावदन्यतमवत्तिलसमनियतप्रतियोगिताकाभावाःयावतो
 वत्तिमद्भूतयस्तद्वत्त्वमर्थः।तेनरूपाभाववान्वायुएष्विष्यन्यतरत्वादिसादौजलीयरूपादिघटिततादृशसमुदायाधिकरण
 यत्किंचिज्जलादिवत्तित्वाभावसत्वेपिनातिव्याप्तिः।नचैवंनिसंज्ञानवान्द्रव्यत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वादिसादौसाध्यतावच्छेदक
 ताघटकसंबंधेनप्रतियोगिताव्यापकत्वव्यावर्त्यासंगतिः।यथाएष्विवीभिन्नद्रव्यभेदादिघटितकूटवत्तंगुणस्पतथाएष्विवी
 भिन्नभेदघटितकूटवत्तंएष्विव्यादेरपीतितस्याअपियावदंतर्गतात्तावदन्यतमवत्तिलसमनियतप्रतियोगिताकाभा
 वस्येश्वरत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वेवत्तिमद्भूतेहेतावसत्वादितिवाच्यं।तद्रूपस्ययथाश्रुताभिप्रायत्वात्।धूमवान्समवायेनवै
 नेत्यादौकालिकसंबंधेनधूमत्वविशिष्टस्याभावमादायेतत्कल्पेतादृशसंबंधेनव्यापकत्वविवक्षणास्याभित्याप्तिवारकत्वादिति।
 मिथःसामानाधिकरण्यंचराकाधिकरणवत्तितावच्छेदकीभूतसाध्याभावमात्रवत्तिव्यासज्जवत्तिधर्मवत्त्वं।राकाधिकरणवत्तिसाध्या
 भावत्वसमव्यापकव्यासज्जवत्तिधर्मवत्त्वंवासघटकसकलसाध्यावाधिकाकरणैकव्यक्तिवत्तिसाध्याभावकूटंवा रूपाभाववान्
 वायुत्वादिसादौतद्रूपव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्यासाध्याभावनिष्ठत्वादिः।धूमवान्व-नेत्यादौसमोनाधिकरणधर्मा
 वच्छिन्नाभावनिष्ठद्वैत्वमपितादृशधर्मःइति~~विशिष्टधर्मनिवेशान्निर्धूमवत्तित्वाभावप्रतियोगितायाव्यधिकरण~~

(पर्वनधूमभाव
 वसंयोग)

भावनिष्ठद्वैत्वमेवतादृशधर्मः।नतुरूपद्रव्यातादृश

१०१ धर्मावच्छिन्नधर्माभावमात्रनिष्ठतादृशधर्मावच्छिन्नवद्वृत्तित्वत्वाव्यापकत्वेपि न क्षतिः। यावतामिति। साध्याभावांतरसमानाधिकरण
 साध्याभावत्वसमव्यापकव्यासज्यवृत्तिधर्मवत्वमर्थः। साध्याभावांतरसमानाधिकरणसाध्याभावकूटवाङ्मितितीति। तथाचैतन्वृत्ति
 वृत्तीत्यर्थः। एषिवीदित्वादिनानतत्रनिवेशः। तथाचपटादितद्वायुवृत्तिद्वित्वात् न साध्याभावच्छेदकेसमनियतप्रतियोगिताकत्वं एत
 द्दुष्टतद्वायुद्वित्वसंयोगविभागादिकूटस्यचपरस्परसमानाधिकरणतद्दुष्टरूपघटितत्वमावश्यकमितिभावः। द्वित्वानामितिका
 स्थापिरूपस्यनैतेषामिथः। सामानाधिकरण्यमितिरूपाघटितकूटमादायातिव्याप्तिवारणं भवेदिति भावः। गुरापदमिति। नचैतत्
 एषिवीदित्तिगुरात्वं नावावच्छेदकं गुरात्वस्यैव तदपेक्षया लघुत्वादिति वाच्यं। एतत् एषिवीदित्तिगुरात्वावच्छिन्नाभावस्पृजलादौ विभि
 न्नकालीनद्रव्येपिसत्त्वेन गुरात्वस्यातथात्वात्। नव्याक्त। संयोगाभाववान्द्रव्यत्वादित्यादौ अप्रतिव्याप्तिवारणाय साध्याभावो व्याप्य
 वृत्तित्वेन विशेषणीयः। स्वसमानाधिकरणस्य ताभावाप्रतियोगित्वमेव व्याप्यवृत्तित्वं न तु स्वसमानाधिकरणभावाप्रतियोगित्वं एतद्रूपा
 स्य ताभाववान्द्रव्यत्वादित्यादौ एतद्रूपस्य स्वसमानाधिकरणध्वंसप्रागभावप्रतियोगित्वेन न क्षतिव्याप्तेः। ध्वंसप्रागभावयोरस्य ताभाववि
 रोधित्वेनास्य ताभावघटिततत्सत्त्वेन तद्वारणम्। एवंचैतत् एषिवीदित्तिगुरात्वं न्यमित्यनुमाने साध्याभावस्वरूपाद्यात्मकत्वं संगच्छ
 ते। अतस्तथावाघटितव्याप्यवृत्तित्वाभावेपि तत्घटितव्याप्यवृत्तित्वसत्त्वादित्याहुः। सदेतुरेवेति। तथाचातिव्याप्यमिधानं उक्तक्रमेण
 यन्निचादित्वेवादिप्राचीन। एतत् एषिवीपरमिति। अत्रवदंति। कपिसंयोगाभाववान्नेयत्वादित्यादावव्याप्तिवारणाय साध्याभावे साध्यवत्ताग्रहवि
 रोधितानियामकसंबन्धेन वृत्तिमत्त्वं निरवच्छिन्नवृत्तिमत्त्वं वा वाच्यं। एवंचोक्तद्वित्वव्यक्तीनां नलक्षणघटकत्वं अपि तु जातिसहितव्यधिकरणध

राम०
 १०२

मीवच्छिन्नाभावानामेवेति षट्तिव्याप्तिसंगतेः। एषिवीपदस्यैतत्पृथिवीपरत्वं व्यर्थं। सर्वं तु तत्परत्वं मावस्त्वकमिसुक्तं। एतेनात्रेदमिति
 एषिव्यविशेषणमिति पूर्वग्रंथोव्यसंगतइत्यपास्तमिति। एतदिति नचैतत्पृथिवीसमवेवत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताजलत्वादिव्यावृत्तेति
 गौरवमकिंचित्करमिति वाच्यं। तस्मात्तद्व्यावृत्तत्वे मानाभावात्। गुरुतयेति। अत्रद्रव्यत्वत्वावच्छिन्नाभावसमवियततयासत्ता
 न्यद्रव्यसमवेताभवस्यापिप्रतियोगितावच्छेदकंप्रागुक्तबुद्धिप्रकारत्वेमेवेतिसत्तान्यत्वेप्रयोजनंचित्यसत्तान्येति। सत्तान्यत्वेघटितस्य
 गुरुतयाऽनवच्छेदकत्वादितिभावः। प्रागुक्तेति। प्रागुक्तस्थलेद्वित्वादिरूपसाध्याभावमादायनातिव्याप्तिरित्यर्थः। एकव्यक्तिवृत्तिगुणा
 नांतादृशरूपघटितत्वेपिवाय्वाद्यात्मकैकव्यक्तिवृत्तिरूपायघटितकूटस्यापिलक्षणाघटकत्वात्। यावतामेकव्यक्तिवृत्तित्वमित्यनेनैकव्य
 क्तिवृत्तित्वव्याप्ययावत्त्वतोयादृशसमुदायत्वंकिंचिन्निष्ठाधिकराणानिरूपकतावच्छेदकंतादृशसमुदायस्यैवनिवेश्यत्वात्। ता
 वतैवरूपाभाववान्वायुपृथिव्यन्यतरत्वादिसादौष्यनतिप्रसंगेनतादृशकूटाधिकरणयद्यदितिपूर्वोक्तकल्पस्यहेयत्वादिति। नन्वेक
 व्यक्तिवृत्तित्वान्मूनवृत्तियावत्त्ववंतइत्येवयावतामिसादेरर्थः। तत्रचरूपोभावसाध्यकाव्याप्तिनिरासेपिप्रागुक्तातिव्याप्तिरस्ये
 वेत्यतआह। किंचेति। निर्वन्हीति। अयंचक्षुस्तलादिसंयुक्तेवह्निमत्तपालकेघटेप्रसिद्धः। संयोगेनवृत्तिहोत्तौतुकपालंघटादिस्या
 दौसमवायेनसाध्यसाधनाभावेकपालत्वाभाववद्भूतलाघसंयुक्तत्वस्यद्रव्यत्वादौप्रसिद्धस्यहेतावभावोबोधः। धर्मानधिकर
 णेइति। वृत्तिष्यनियामकसंयोगस्यप्रतियोगितानवच्छेदकतयातत्साधारणरूपेणसाध्यतावच्छेदकसंबद्धत्वेपिवृत्तिनियामक
 संयोगसंबंधावच्छिन्नधर्माभाववतीत्यर्थः। तादात्म्यादिसंबंधानुरोधेनसंबंध्यत्वरूपवृत्तिमत्वस्यनिवेशनीयत्वादितिभावः।

रा-टी-अं-मंजु-
१०३

नचैवं प्रसिद्धव्यभिचारिणमनालोच्य हेतुतावच्छेदकसंबंधविवक्षारामनुचितमिति वाच्यं। तत्तिमियाप्रकसंयोगमात्रेण हेतोरेव प्रसिद्धव्यभिचारितात्। अथ च महाकालान्यो घटादित्यादावित्यादिपदग्राह्यत्वात् नचैवं व्यभिचारिसामान्येति वासिष्येनैव संबंधविवक्षां सिद्धं। महाकालान्यत्वादि सामान्यकातिव्याप्तीनां लक्षणादुपरात्वरूपत्वादिति वाच्यं। महाकालत्वसविषयकत्वात् न च नूतनत्वादित्यादावतिव्याप्त्यसत्त्वेन तथोक्तेरावश्यकत्वात्। सांप्रदायिकास्त। अस्मानधिकरणोपर्वतादिनिरूपितसंयोगेन अस्माभाववति। एवं च कालादेः साध्याभाववत्त्वं न दुर्घटमित्याहुः। तथा चेति। न चैवमपि द्रव्यान्तविशिष्टसत्ताभावगुणान्यत्वविशिष्टसत्ताभाववर्मा न्यत्वविशिष्टसत्ताभावादेः साधनसमानाधिकरणस्याधिकरणो सामान्यादौ हेतुतावच्छेदकसंबंधेन वक्ष्यप्रसिद्धतादवस्थं। विशिष्टसत्तावानूजातिमत्वप्रकारकप्रमाविशेषत्वादित्यादौ घटवृत्तित्वविशिष्टसत्ताभावघटान्यवृत्तित्वविशिष्टसत्ताभावघटितकूटमादायातिव्याप्तेर्वन्निमान्ध्रमादित्यादौ तादृशताणीताणीदहनोभयाभावघटितकूटवृत्तिपर्वतादौ हेतोः सत्तादव्याप्तेः श्लाघिवरमिति चेन्न। अपि संयोगाभाववान्मेयत्वादित्यादावव्याप्तिवारणाय साध्याभावेयत्किंचिद्धेधिकरणवच्छेदेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यसामानाधिकरण्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावान्यलोभयाभाववत्त्वरूपव्याप्यवृत्तित्वस्पर्शनिवेश्यत्वात्। यत्किंचित्निवेशो नोक्ताभावस्वरणात् संयोगी सत्तादित्यादौ संयोगाभावस्पर्शसुराघटकत्वार्थं। हेत्वधिकरणवच्छेदेनेति। एवं च भाववान्मेयत्वादित्यादौ घटभेदाभावपटभेदाभावादेर्वाप्यवृत्तित्वाभावेन लक्षणाघटकत्वेन साध्यतावच्छेदकव्यापकत्वं प्रति योगितायां व्यर्थमिति। वस्तुतस्त। वदामादिसाध्यकेतारणीताणीदहनोभयाभावः सामानाधिकरण्यायोरुभयवृत्त्येकविशिष्टा परात्मकतया विशिष्टाभावः। सत्तासाध्यकविशिष्ट

राम०
१०३

साधके च दर्शितविशिष्टसत्ताभावश्च नलक्षणाघटकः विशिष्टशुद्धयोर्भेदान् वक्तुं न ता र्णता र्ण दहनो ज्ञया ज्ञाववा रणाय
यस्य तियोगिता का ज्ञावे स्वावच्छेदका वच्छिन्नसामानाधिकरण्यव्यधिकरणधर्मावच्छिन्ना ज्ञावभिन्नलोभया ज्ञावस्तत्प्रतियोगि
तानिरूपकत्वं व्याप्यवृत्तित्वं साध्या ज्ञावे निवेशं साध्या ज्ञावानां स्वा ज्ञावविष्टप्रतियोगिता सत्त्वादेतद्विशेषणं दुरुपपादमिति तु न
वाच्यं । तत्प्रतियोगितायाः साध्यातावच्छेदकसमैत्य निवेशात् । संयोगी सत्त्वादि स्यादौ संयोगा ज्ञावे स्वावच्छेदका वच्छिन्नवृत्तित्वसत्त्वे न च
टत्वादिना संयोगा ज्ञावमादायातिव्याप्तिवारणाय स्वावच्छेदका वच्छिन्नसामानाधिकरण्यघटकवृत्तित्वं निरवच्छिन्नं निवेशं । हेतुसामाना
धिकरण्यघटकवृत्तित्वमपि तादृशमेवास्ते न कपि संयोगा ज्ञावदान्मेयत्वादित्यादौ कपि संयोगरूपसाध्या ज्ञावघटितकूटवृत्तिरित्येवति
त्वाभावस्वरूपरसान्यतरत्वे प्रसिद्धस्य हेतावसत्त्वेपि नाव्याप्तिः । एवं च घटत्वा ज्ञावा ज्ञावपटत्वाभावाभावादेर्निरुक्तव्याप्यवृत्तित्वासाध्याता
वच्छेदकव्यापकत्वं प्रतियोगिताविशेषणमावश्यकमेवेति । अत्र वदन्ति । साध्याभावकूटवृत्तित्वे हेतुतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नत्वं न प्रवे
शं किंतु हेतुतावच्छेदकसंबंधान्यहेतुप्रतियोगिकसंबंधभिन्नसंबंधावच्छिन्नत्वं । एवं च सत्ता सामान्याभाववन्निरूपितत्वरूपसंबं
धावच्छिन्नवृत्तित्वसमनियतप्रतियोगिताकयावदभाववत्त्वमादायैव सत्तावान्द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तिवारणसाधनसामानाधि
करण्यं व्यर्थमेव । न च सत्तावान्द्रमेयादित्यादौ समवायेन हेतावव्याप्तिः । समवायान्यहेतुप्रतियोगिकसंबंधान्यत्वस्यासमवेतप्रतियोगिकसं
बंधाप्रसिद्धेति वाच्यं । हेतुप्रतियोगिके सत्त्वे हेतुतावच्छेदकसंबंधेन वृत्तिमत्त्वे न हेतोर्विशेषणीयनया समवायान्यसमवेतप्रतियोगि
कसंबंधान्यत्वस्यासमवेतप्रतियोगिकसंबंधे प्रसिद्धे । न चैवमपि प्यात्मनः प्रमेयादित्यादौ कालिकासंबंधेन हेतोर्कालिकसंबंधान्यवा

रा. टी. पं. मंजू
१०४

लिकसंबंधावच्छिन्नवृत्तिमत्प्रतियोगिकसंबंधाभिन्नसंबंधः कालिकसंबंध एवेतिसाध्याभावकूरवदात्मनिरूपिततदवच्छि
न्नवृत्तिमत्ताप्रसिद्धेः। साधनसामानाधिकरण्यमावरूपकमितिवाच्यं। तर्हि तादृशवृत्तिमत्तंपरित्यज्य हेतुप्रतियोगिकेत्यत्र हेतुप
देनहेतुभावाभावत्वावच्छिन्नं विवक्ष्यतां। एकस्यासत्तयैव समवायावच्छिन्नप्रमेयाभावो नास्तीति प्रतीयुपपत्तेः। सत्तामात्रे
तादृशप्रमेयाभावलोपगमात्समवायान्यसत्ताप्रतियोगिकसंबंधान्यत्वेन स्वरूपसंबंधस्य प्रथमे कालिकसंबंधावच्छिन्न
प्रमेयाभावाभावत्वस्यैकस्मिन्कालमात्रवृत्तिधर्म एव स्वीकारेण कालिकसंबंधान्यतत्प्रतियोगिकसंबंधं भिन्नसमवायादि
रूपसंबंधस्य च द्वितीये प्रसिद्धिः संभवति। परंतु एतन्मतेन हेतुतावच्छेदकावच्छेदेन हेतुतावच्छेदकसंबंधेन वृत्तिमत्त्वविशि
ष्टतदवच्छेदेन वा नव्या सिद्धिर्दीधितिमते तु सर्वत्र हेतुतावच्छेदकावच्छेदेनेति दृष्टव्यं। प्रागेवेति। एषिवीत्वसाध्यके जलावृत्यभावते
जो वृत्तभावादिकमादायातिव्याप्तेर्वारकत्वात्। न देयमेवति। न चैवं एषिवीत्वसाध्यके जलावृत्यभावते जो वृत्तभावघटितसाध्या
भावकूरवत्सामान्यादिवृत्तित्वव्यापकजलान्यवृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावमादायनातिव्याप्तिरिति साध्यतावच्छेदकप्रतियोगिताव्याप
कत्वं न्यर्थमिति वाच्यं। दृष्टत्वात्। एवं च एषिव्यन्यद्रव्यत्ववत्। द्रव्यत्वादिसाधो साधनसामानाधिकरणाद्यतान्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभाव
परान्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावघटितकूटाधिकरणागुणादिवृत्तित्वाभावसत्वेपि तादृशवृत्तित्वव्यापकप्रतियोगिताकव्युत्थिव्य
न्यवृत्तित्वाभावमादायनातिप्रसंगः। एतेन तादृशभावद्वयवारणाय साध्यवृत्तित्वसाध्यतावच्छेदकव्यापकसामानाधिकर
णधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वोभावः साध्यवृत्तित्वसाध्यतावच्छेदिति र्गत्तधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वोभयाभावो निवे

राम०
१०४

श्चः इत्यपास्तं तदनुपादानेपितथाविधवृत्तित्वाभावासत्वेनानतिप्रसंगात् यत्तु तद्वलानुपादावेवेभूताभेदमूर्तभेदोभयाभाववान्
 भूतमूर्तान्यतरत्वादित्यादौसाधनसमानाधिकरणाभूतभेदमूर्तभेदोभयघटितसाध्याभावकूटवृत्तित्वव्यापकप्रतियोगिता
 कद्रव्यवृत्तित्वाभावासत्वादव्याप्तिः । सत्तावानजातेरित्यादौनतथाविधघटत्वतद्भिन्नजात्युभयाभावपटत्वतद्भिन्नजात्युभयाभा
 वघटितकूटवन्निरूपितहेतुताघटकसंबंधावच्छिन्नवृत्तित्वाप्रसिद्धेश्चेतिवाच्यं । पूर्वोक्तव्याप्यवृत्तिनिरूपकत्वेनसाध्याभावप्रति
 योगिताविशेषणेनतद्वारणात् वृत्तित्वेति । जगत्संयुक्तत्वेत्यर्थः । नचवृत्तित्वपर्याप्तत्वंव्यर्थमितिवाच्यं । व्यासज्यवृत्तिधर्मत्वस्या
 ननुगततयाघटपटोभयनिष्ठसंख्यादिरूपद्वित्वानवच्छिन्नतयानतादृशप्रतियोगितावारणांभवेदितितदनवच्छिन्नत्वकूटं
 वक्तव्यतदण्यसर्वज्ञदुर्ज्ञेयमितिहेतुताघटकसंबंधावच्छिन्नवृत्तित्वपर्याप्तव्यासज्यवृत्तिधर्मत्वेनानुगतरूपेणैवनिवेशः ॥
 यत्किंचिदुद्धिविशेष्यताएकैवनानात्वेतुतादृशविशेष्यतात्वेनपर्याप्तिः । एवंचजगत्संयुक्तत्वालोकभेदोभयाभाववारयितुंतद्वलस्या
 वशुकतयाद्रव्यवृत्तित्वाभावबुद्ध्यसङ्गतिभावः । वस्तुतस्तु । एकत्वानवच्छिन्नपर्याप्तिप्रतियोगित्वंप्रतियोगितासमानाधिकरणभेदप्रति
 योगितावच्छेदकत्वंवाव्यासज्यवृत्तिधर्मत्वं । एवंचारवंडाभावघटककृतयावृत्तित्वपर्याप्तैत्यस्यनवैयर्थ्यवस्तातस्तु । वृत्तित्व
 पर्याप्तत्वमनुपादेयमेव । पूर्वोक्ताखंडान्यतरत्वेनजगत्संयुक्तत्वालोकभेदोभयाभाववारण्यैवचतद्वत्त्वमावश्यकमित्येवस
 म्यक् । विशेषरूपेणसामान्याभावप्रतियोगितायाविशेषनिष्ठत्वान्नस्वनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वंप्रतियोगितायामुक्तं । अत्र
 चिन्नत्वंपरममहत्त्वान्यत्वं । अन्यतरत्वस्यारवंडत्वानुपपन्नमेवाह । जातिजातिविशेषवत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वमर्थः । तेनस्

॥ टी. ५. मंजू. १०५

रूपसंबंधावच्छिन्नान्यतराभावत्वात्तथासतीति यत्तु गुणान्यत्वविशिष्टसत्ताभाववान् गुणान्यत्वप्रकारप्रमाविशेषत्वादित्यादौ
 द्वयकर्ममत्वविशिष्टसत्तारूपाभावमादायतसाध्यकरवजातिमत्वादित्यादौ सत्ताघटितसाध्याभावकूटाधिकरणसमवेतत्वा
 भावस्यव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नस्यैववृत्तिमद्वृत्तित्वेनचातिव्याप्तिरतः निरुक्तोसाध्याभावत्वानियावंतितदवच्छिन्नाधिकरणा
 वृत्तित्वाभावोवाच्यः। एवंचनिरुक्तभूतत्वमर्तत्वात्यतराभावाभावत्वंतादृशान्यतरत्वप्रतियोगितावच्छेदकीभूतमेदप्रतियोगि
 तावच्छेदकभूतत्वत्वमर्तत्वत्वरूपं। भूतत्वत्वादिकंचण्यत्वेभेदरूपभूतत्वजात्यादिरूपमर्तत्वयोः स्वरूपसंबंधविशेषः। अन्यद्वानु
 गतंकिंचित्। तावदवच्छिन्नाधिकरणंचपि व्यादिचतुष्कमेवेत्यतिव्याप्तिः। अन्यथाप्यालभेदरूपभूतत्वजात्यादिरूपमर्तत्वोभयघटि
 तकूटाधिकरणेनसिद्धेतोः सत्तादनतिप्रसंगादितितच्छिपिलमेव। स्पर्शवद्गुणान्यतरत्वरूपभूतत्वे भूतत्वनिरुक्तिग्रंथतासर्थात्। अरं
 डान्यतरत्वानुपगमेचभूतमेदमर्तमेदान्यतराभाववान्भूतमर्तान्यतरत्वादित्यादावतिव्याप्तिरादिपदग्राह्या। अतरवाग्रेयावंतिनि
 रुक्तसाध्याभावत्वानीत्यादिकल्पोवर्णयितव्यः। नचेदानींतथाकल्पः संभवति। अन्यतराभावाभावत्वस्यान्यतरत्वरूपतायाः केना
 प्यनुपगमात्। नहिघराभावाभावत्वादेः घटत्वादिरूपत्वं। अतथाभावेचतस्यभूतत्वत्वादिसंश्लेषकस्वरूपतायादुस्तरपादकत्वात्। मथाश्रु
 तलक्षणेशववातथाविधान्यतरत्वद्वयघटितकूटमादायातिव्याप्तेः संगतिः। अन्यविशिष्टसत्ताभावसाध्याकातिव्याप्तिस्तनोक्ताविशि
 ष्टश्रुत्योर्भेदादिति। साधनेति। विशिष्टसाधनाधिकरणस्यैकैकस्यनिवेशलाकारार्थयत्किंचित्पदं। प्रतियोगिताव्यापकत्वंतुसा
 ज्यंतार्णताणोक्तयाभावव्यावृत्तिः प्राग्वत्। नव्यास्त। साधनसामानाधिकरण्यंकूटविशेषणंयत्किंचित्पदं सदानाद्यादृशसाध्या

राम०
१०५

आवस्तोमवत्साधनवतोभावेक्यमतेतादृशसाध्याभावकूटा + दृशस्तोमलाभइत्याहुः। यथाश्रुतसाधनसामानाधिकरणप्र
 वेष्टेयतिव्याप्तिमुद्धरति। वस्तुतइति। अत्रसमनियता + प्रसिद्ध्याऽसंभवोऽतः साध्याभावेकूटतारूपविशेषांपरित्यज्या न्यत्रत
 न्निवेष्टं तथासतितदनैक्यमतेतदेवलसुरामुपेयं बाधकाभावात्तत्रचनेयमतिव्याप्तिरित्यभिप्रायवानाह। अस्तवेति। प्रत्येके
 ति। तदनेकपक्षेऽसंभवश्चावारणाय। एवंतादृशसाध्याभावलोपलक्षितानामधिकरणंप्रवेष्टं। अन्यथा अगेजेतः साधनसा
 धनसामानाधिकरणविशिष्टसाध्याभावत्वावच्छिन्नानधिकरणतयाऽव्याप्तेः। तथाचेति। अन्यतराभावाभावत्वं च भूतत्वम्
 तत्त्वोभयानुगतं एकमेवेति पूर्वोक्तं स्मर्त्तव्यं। उक्तरीत्यैवोपपत्तेरभावाभावावस्थातिरिक्तत्वात्वं लनं व्यर्थमिति वदंति नास्वरसः। तद्
 रभिन्नघटत्वादित्यादावतिव्याप्तिवारणाय यावंतइति धूमवान्वहेरित्यादौ तत्तदयः पिंडत्वघटितयावस्यदार्थकूटवत्ताया
 अप्रसिद्धतयानातिरिक्तितन्त्रोक्तं। येन संबंधेन यस्य साधनसामानाधिकरणं तेन संबंधेन तदधिकरणं बोध्यं। प्रयो
 जनं एकसंबंधेन साध्याभावकूटवत्त्वाप्रसिद्धावपि नासंभवः। वृत्तित्वाभावत्वसंकोचार्थता उपसर्गार्थकूटाधिकरणाभिवे
 शः। प्रत्येकं तावत्सदार्थीधिकरणप्रवेष्टेयदोषः। हेतुसामानाधिकरणसाध्यवृद्धित्वे एकसंबंधेन विवक्षिते। तेन घटत्वादेः
 कालिकसंबंधेन हेतुसामानाधिकरणेपि अयः पिंडत्वादेः तत्संबंधेन साध्यवृद्धित्वेपि साध्यसामानाधिकरणे + न सति। अ
 त्रसाध्याभावघटितलक्षणेतार्णतार्णदहनोभयाभावादिवारणाय निरुक्तोभयाभाववत्त्वात्मकं विशेषणमावश्यकं। तत्रापि + य
 किंचिद्देवधिकरणावच्छेद्यत्वं। अन्यथासंयोगीसत्त्वादिसादौ संयोगाभावस्य लक्षणाघटकत्वं न स्यादिति निःप्रयोजनसा

तित्वावच्छिन्नाभावकूटाधिकरणाप्रसिद्धिः। ज्ञानवान्मेयत्वादित्यादौ उक्तरीत्याभावकूटाधिकरणाप्रसिद्धिः। साध्यसामानाधिकर
 ण्येनिरवच्छिन्नत्वेन निवेशः। कपिसंयोगी सत्तादित्यादौ स्वप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टत्वं देयमिति। तादृशः। साधनाधिकरणेन
 रवच्छिन्नवृत्तयः कपिसंयोगाभाववान्द्रव्यत्वादित्यादौ अव्याप्तिवारणाय निरवच्छिन्नत्वसाध्यवत्ताज्ञानविरोधिताघटकेन नि
 रवच्छिन्नविशेषणतासंबंधेन कपिसंयोगाभावघटितकूटवतः। साध्यवत्ताभावान्नातिप्रसंगः। न वा द्रव्यं सत्तादित्यादौ साध्यव
 तिमहाकालेकलिकसंबंधेन द्रव्यत्वाभावघटिकूटवत्त्वेपीति। तादृशेति। एववृत्तित्वप्रतियोगिकत्वमात्रमधिकस्पष्टार्थवत्तात्। वृत्ति
 मद्दत्तितयावत्वयोस्त्यागेन सार्वभौमरीतिविरोधोऽस्वरसः। कूटाघटितोक्तदोषान्महाकालान्यो घटादित्यतिव्याप्तिवारणानुरोधाच्चाह॥
 वत्तातइति॥ सामान्यपदोपदानप्रयोजनं प्राग्वत्। दिगर्थस्तद्वृत्तिमद्दत्तित्वेवृत्तिद्वयं कूटवृत्तित्वंतदभाववत्त्वं च स्वरूपसंबंधेन निवेशं
 प्रयोजनं पूर्ववत्। साधनसामानाधिकरण्यं च व्यर्थमिति॥ छि॥ अथ पुच्छं॥ वैशिष्ट्यव्यासज्यवृत्तिधर्मी न वच्छिन्नसाध्याभावनिवेशो
 त्वाह। वाच्यमिति। तत्तदाच्यत्वाभावकूटाधिकरणाप्रसिद्धिरिति भावः। ननु साधनसामानाधिकरण्यत्वं चिच्छिन्नवृत्तिवृत्तिष्वभावकूटाधि
 रण्यवृत्तिव्याप्तौ वाच्यः। तथाच कूटाधिकरणास्पन्नाप्रसिद्धिः। नापि हेतुताघटकसंबंधावच्छिन्नवृत्तित्वाप्रसिद्धिः। साध्यप्रतियोगिकत्वा
 निवेशाद्वाघर्षवेत्यतस्तादृशवृत्तित्वाभावासत्त्वेनाव्याप्तिमाह। साधनेति। एतद्रूपवान्। एतद्रसादित्यादौ एतद्रूपतद्रूपोभयाभावघटि
 करणं जगदितिलक्षणसमन्वयादव्याप्तिपदंतत्सर्वतत्तादिति। वक्तुमानुधमादित्यादौ समवायावच्छिन्नवद्भावकूटाधिकरणसंयुक्त
 त्वाभावस्य वृत्तिमद्दत्तेरप्रसिद्धिः। वत्सवयवमात्रसंयुक्तद्रव्याप्रसिद्धिरित्यधिकरणधर्मावच्छिन्नतदभावमादाय लक्षणगमनात्तन्नो

ता-टी-अ-मंजू-
१०७

क्तं। गुणस्येति। तद्व्येन गुणवत्ताप्रकारकप्रमाविषयत्वाभावोक्तौतु व्याप्यवृत्तित्ववैयर्थ्यापत्तिः ननु स्वरूपसंबंधेन प्रतियोगिव्यधिकरणसा
ध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसमानाधिकरणभावीयप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वं। वद्विमान्ध्रमादिस्यादौ साध्यवत्ता
प्रकारकप्रमाविषयतात्वस्यव्यधिकरणीभूतस्यावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वापत्तिः। अतः प्रतियोगिव्यधिकरणत्वप्रवेशः।
तथाच स्वरूपसंबंधेन प्रतियोगिवैयधिकरणस्वरूपसंबंधावच्छिन्नगुणसामान्याभावेऽभावादेव तस्य लक्षणघटकत्वं उर्वारं।
तथाच गुणवान्सत्त्वादिसादावतिव्याप्तिः। न च तत्संबंधावच्छिन्नाधेयतावच्छेदकत्वं रूपविशेषणं प्रयोजनाभावात्। उक्तातिव्याप्तिवा
रणाय दीधितिकारैरेव व्याप्यवृत्तित्वोक्तैः। न च तस्य तेन कथं वारणं मिति वाच्यं। परिभाषिकतन्निवेशादिति चेन्न। गुणवत्ताप्रकारक
प्रमाविषयत्वाभावस्यापि यावदंतर्गततयाऽतिव्याप्त्यभावेन व्याप्यवृत्तित्ववैयर्थ्यात् ननु वृत्तियामकसंयोगेन गगवान्
धिवीत्वादिसादिकं लक्ष्याद्विद्वावनीयमित्यत आह। धूमवानिति। व्यापकताघटकाभावे प्रतियोगिवैयधिकरणं बोध्यं।
ननु व्याप्यवृत्तित्वं नावच्छिन्नवृत्तिकाव्यतंकित्वं नवच्छिन्नवृत्तिकत्वं तस्य साधनाधिकरणीयत्वलाभाय। साधनसमानाधिकरण
पदं केवलान्वयिन इति च निरवच्छिन्नत्वमात्रप्रयोजनपरं। एवमित्यादि च गुणवान्सत्त्वादिसादिवारणाय व्याप्यवृत्तित्वविशिष्टाधिकरण
त्वनिवेशपरं। साध्यस्य गुणसामान्यस्याभावोद्भवेऽसत्तिकात्वावच्छेदेन वर्तमानोऽपि न व्याप्यवृत्तिः। तन्निष्ठनिरवच्छिन्नवृत्तित्वनिरूप
कं न इव्यमितियावत्। यद्वा गुणवान् इव्यत्वादिसादावव्याप्तिवारणाय तत् न व्याप्यवृत्तिरित्यस्य साधनाधिकरणेन निरवच्छिन्नवृत्तिरि
त्यर्थः संयोगीसत्त्वादिसादावतिव्याप्तिवारणाय व्याप्यवृत्तित्वविशिष्टाधिकरणं विवक्षणीयं। एवं च धूमवान्वहेरिसादौ निरवच्छिन्न

राम०
१०७

वृत्तित्वविशिष्टधर्माभावघटितकूटाधिकरणमयोगोलकमेवेतिनातिव्याप्तिरित्यस्वरसादाह। तादात्म्येति। ननुप्रयोजनाभावात्
 त्वसंबंधावच्छिन्नाधेयतावच्छेदकत्वं न प्रवेश्यते किंतु साध्यतावच्छेदकसंबंधेन स्वावच्छिन्नानधिकरणसाध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगिता
 नवच्छेदकत्वमेव तथा च गगनादिना घटादिभेदमादाय तत्र लक्षणासमन्वयसंभवः। अत्रापि धर्मवान्वहेरित्यादावतिव्याप्तिवारणाय व्या
 प्यवृत्तित्वविशिष्टाधिकरणात्वं कपिसंयोगाभावात् न मेयत्वादिसादौ कपिसंयोगात्मकाभाववारणाय निरवच्छिन्नवृत्तित्वरूपव्याप्यवृत्तित्वमि
 ति चेन्नैवं व्यासज्जवत्तिधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकाभावस्य स्वस्मिन्नपि स्वघटितसमुदायत्वावच्छेदेनांगीकारात्। पर्वतत्वमहानसत्त्वाद्य
 भावकूटाधिकरणाप्रसिद्ध्या। व्याप्तिवारणाय तन्निवेशस्यावश्यकत्वात्। आधेयतावच्छेदकतापर्याप्त्यवच्छेदकधर्मावच्छेदेन भेदनि
 वेशान्ने दोषः। न च साध्यतावच्छेदकसंबंधेन स्वावच्छिन्नानधिकरणसाध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकपर्वतत्वाभावत्वं
 महानसत्त्वाभावत्वादितदवच्छिन्नाभावकूटाधिकरणाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिः कुतो नोक्तेति वाच्यं। वास्तवसाध्याभावस्य हेतुमतिरैशिक
 तयावर्तमानत्वस्य वा निवेशोऽप्युपपत्तेः। अभावसाध्यकव्यभिचारिणि साध्यत्वप्रकारकप्रमाविशेषत्वाभावघटितकूटमादायैव
 तन्मतेऽनतिप्रसंगात्। ऐशिकविशेषणतयेति। तथा च गुणान्यत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावकर्मन्यत्वप्रकारकप्रमाविशेष्य
 त्वाभावघटितकूटाधिकरणाप्रसिद्धेर्नातिव्याप्तिः। एतेनोक्तस्थले द्रव्यत्वाभावघटितकूटाधिकरणावृत्तित्वाभावस्य व्यधिकरण
 धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यैव संभवात्। कूटघटितलक्षणातिव्याप्तिः। प्रलयतत्पूर्वकालीनानापदार्थानां कालिकसंबंधेन च
 मध्वंसक्रियादिवृत्तित्वादितिसंचितं। नन्वेवं कालिकसंबंधावच्छिन्नाकाशत्वाभावाभाववान् व्याप्तत्वादिसादौ प्रकारात्वाभाव

ना-टी-प-मंजू-रूपसाध्याभावस्याधिकरणमात्मेति शब्देयसिद्धस्य तद्वृत्तित्वाभावस्य हेतावभावादव्याप्तिरिति चेन्न। प्रतियोगिमत्ता ग्रहविरोधि
 १०८ ता निया मकसं बंधेनेत्यर्थस्य के परे तु तादृशाकाशत्वाभावाभावाभावो नित्यत्वाभावावस्य मनीयतत्वादि स्याहुः। वस्तुतस्तु। पूर्वोक्त
 व्याप्तावृत्तित्वं साध्याभावे देयमित्यदोषः। धर्मवान्वहे रित्यादौ तत्तदयोगोलका न्यत्वाभाववत्तद्वृत्तभेदाभावस्यापि यावदंतर्गततया दैशि
 कविशेषणतया तदधिकरणप्रसिद्धिर्बुद्धिर्वेति यावत्तद्व्यर्थमेवान्वयस्य रूपसंबंधेन वृत्तिमत्त्वान्वयः। अन्यथा कालिकसंबंधेन हेतु
 समानाधिकरणघटत्वपटत्वादिरूपसाध्याभावानां यावतां दैशिकविशेषणतयाऽधिकरणप्रसिद्ध्या वद्विमान्ध्रमादिसादावव्याप्तेः॥
 तथा च तद्वृत्तभेदाभावस्य निरुक्तव्याप्तावृत्तित्वाभावायावत्तत्सार्थकमिति वान्वयः। संयोगाद्यभावावस्येत्याद्युत्तरं ग्रंथविरोधात्। सा
 धवत्ताग्रहविरोधितानियामकसंबंधेन वृत्तिमत्त्वनिवेशितुतद्वृत्तत्वरूपाभावोऽनुर्वारवेति चेन्न। उक्तरीत्या वद्विमान्ध्रमादिसादेव व्याप्ति
 सिवारणाय हेतुधिकरणे दैशिकविशेषणतया वर्तमानत्वस्य वान्वयत्वात्। तद्वृत्तत्वस्य तद्वृत्तिरूपाद्यात्मकतयाऽदोषात् संयोगाद
 यद्व्युत्तरग्रंथस्तु वद्विमान्ध्रसंयोगाभावादिसाधकस्य लघिसंयोगाधिकरणात्तापर इत्याद्यात्साध्याव्यापकत्वमिति। सामानाधिकर
 ण्येनानवच्छेदकत्वप्रवेष्टुपसाध्याव्यापकत्वे प्रतियोगिवैयधिकरणं निवेष्टुं साध्यावृत्तिं चित्त्व्यन्तसंबंधस्त्वविशिष्टसामान्यकान्य
 र्वसाध्यावृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वा नवच्छेदकत्वं साध्याव्यापकतावच्छेदकत्वमिति वा शयः। वास्तवत्वं भावभिन्नत्वं। कश्चिदस्य स्वरस
 बीजं तु भावभिन्नत्वं किमर्थं। वद्विमान्ध्रमादिसादेव घटत्वस्यादिरूपसाध्याभावव्युदासार्थं चेत्तदापि सत्तावान्जाते रित्यादौ हेतुमति कालि
 कसंबंधेन वर्तत्वं किमर्थं। वद्विमान्ध्रमादिसादेव घटपटत्वादिरूपसाध्याभावव्युदासार्थं चेत्तदापि सत्तावान्जाते रित्यादौ हेतुमति कालिकसं
 ल

राम०
 १०८

बंधेन वर्तमानसत्ताभावस्वरूपवास्तवस्याध्याभावघटितकूटवतिसामान्यादौ हेतुताघटकसंबंधेन वक्ष्यप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिः हेतुमतिदैशिकविशेष-
 षणक्त्या वृत्तित्वेवास्तवत्वेनेतदासंयोगाधिकरणत्वाभावसाध्यके प्रयोजनं परिष्पद्येति गुणवानिति गुणाभाववान्मत्यादित्यभिचारी
 रूपसामान्याभाववान् पृथिवीत्वादिसादौ चरुपाद्यात्मकाभावो न दैशिकविशेषणतया साधनसमानाधिकरणः रूपाधिकरणत्वाभावसाध्यकं
 च संयोगाभावसाध्यकं सजातीयमित्येकमप्यवसाध्यकमपरं भावसाध्यकमुक्तं निसानित्यवृत्तितावच्छेदकदैशिकव्याप्यवृत्तितावच्छेदकसा-
 ध्यतावच्छेदकाप्रसिद्धेः संयोगीद्रूपव्येकपिसंयोगीरातत्वादिसादौ दोषाभावात्तात्त्विकाद्याप्यवत्तेरनुसरणं साध्यव्यापकतावच्छेदक-
 रूपावच्छिन्नेति न च साध्यव्यापकाभावरुववाच्यः व्यापकत्वं च साध्यवन्निष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमितिवान्यं तथा सति द्रव्यप-
 थिवीत्वादिसादौ द्रव्यत्वघटत्वाद्युभयाभावघटितकूटाधिकरणप्रसिद्धेः न न्वेवं साध्यतावच्छेदकसंबंधेन साध्यव्यापकतां विवेका-
 यंतः पृथिवीद्रव्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वादिसादौ वक्ष्यमाणरीत्यातिऽव्याप्तेर्देवानांप्रियाः तन्मन्तं निराकुर्वाणास्तुतरोतद-
 तियास्पनुद्गावकत्वादिसतः तद्वारणप्रकारकमाह । अत्र चेति व्यापकताघटकसंबंधावच्छिन्नाभावनिवेत्राय ते च नायं य-
 थः साधनसमानाधिकरणानां जलान्यत्वाभावे तजोन्यत्वाभाववाच्यन्यत्वाभावानां तादृशानां यावता अधिकारणप्रसिद्धेरति-
 व्याप्तेरभावादिति बोध्यं । वक्तुमान्धमादिसादौ तत्तद्विषयावत्यभावानां कालिकसंबंधेन हेत्वधिकरणयत्किंचिद्वक्तव्यत्तीनां
 कूटाधिकरणप्रसिद्धेस्तर्कदैशिकविशेषणतयेति तेन यत्किंचित्त्वनिवेशेन सत्तादिति महाकालगुणान्यतरत्वादिसर्थः । यथाश्रु-
 तेसाध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटादिभेदाभावघटितकूटाधिकरणप्रसिद्ध्याऽतिव्याप्यसत्त्वैपिन सति । गुण-

77

श्री-अ-मंज
१०९

तावच्छेदकं

महाकालान्यतरानुयोगिकत्वविशिष्टसमवायसंबंधेनवासत्ताहेतुः।वृत्तिमद्वलेति।जगद्वृत्तित्वेत्यर्थः।व्यासज्यवृत्तिधर्मनवच्छिन्नलो-
कावाह।अधिकमिति।वृत्तित्वपर्याप्तत्वं व्यासज्यवृत्तिधर्मविशेषणं।तेनतादृशवृत्तित्वसममेवपरस्परमिस्यर्थः।साध्येति॥स्व-
प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टत्वाद्विधिकरणधर्मवच्छिन्नाभावंदूषयति।मूलेप्रतियोग्यवृत्तिश्चेति।तथाचाभावप्रत्यक्षेप्रति-
योगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिज्ञानस्यहेतुत्वात्तादृशभावेमानाभोवद्विभावः।अत्रप्रतियोग्यवृत्तिःधर्मपक्षः।प्रतियोगितावच्छे-
दकविशिष्टत्वात्तादृशभावेसाध्यः।साधकाभावादितिहेतुर्दुःखः।ननुप्रतियोग्यवृत्तित्वंनपक्षतावच्छेदकंप्रतियोगित्वंस्पकेद्वलान्व-
यितयाघटत्वादिनावह्यभावादेघटत्वादेःप्रतियोग्यवृत्तित्वाभावेनानिरासप्रसंगात्।नापितदभावप्रतियोग्यवृत्तित्वंसमनियताभा-
वेक्यमतेघटत्वेनवह्यभाववद्वि-
लेनघटाभावयोरैक्येनघटत्वाद्येतदभावप्रतियोग्यवृत्तित्वस्यउर्ध्वतत्वात्।नापिहेतुःपक्षावृत्तित्वात्
सः।धर्मत्वमतेनान्नतेनवावृत्तिगगनादिनाघटाभावनिरासः।अथैवंतद्वृत्तित्वंअवच्छेदकताघटकसंबंधेनवाच्यं।तेनघटत्वा-
देःकालिकतयावह्यादिवृत्तित्वेपिनसृतिः।नापिसंयोगादिनाघटावृत्तित्वेपितन्निष्ठप्रतियोगितानिरूपितसमवायसंब-
धावच्छिन्नावच्छेदकतेयाबाधः।एवंचसमवायेनवाच्यत्वेनघटत्वाभावादेःकथंनिरासः।समवायेनघटत्ववृत्तित्वाप्रसिद्धेः।नच
तन्निष्ठाभावीयतसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगित्वंतदर्थः।घटत्वादेर्घटनिष्ठोभयाभावप्रतियोगित्वेनोक्तरीत्याबाधात्।नचाभावःप्रति-
योगिव्यधिकरणत्वेनविशेषः।तथासतिप्रतियोग्यनधिकरणत्वस्यप्रतियोगितावच्छेदकताघटकसंबंधेनावरूपवाच्यतयावाच्यत्वत्वा

राम०
१०९

10

दिनाघराभावादीनामनिरासात् न च वैशिष्ट्यव्यासज्यवत्तिधर्मानवच्छिन्नतत्प्रतियोगिताविशेषणं। संयोदीनामपि घटादिनिष्ठसम
वायावच्छिन्नप्रतियोगित्वेन तत्र च घटादिनिष्ठप्रतियोगितानवच्छेदकत्वबाधेन प्रतियोगिवैयधिकरणस्यावश्यकत्वात्। अतएव
तन्निष्ठमेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वेनैव पक्षत्वमित्यपि परास्तं। वाच्यत्वाद्दौसमवायसंबंधावच्छिन्नभेदप्रतियोगितावच्छेदक
त्वस्यासत्त्वेन तेन रूपेण पक्षत्वे वाच्यत्वेन घटाभावा निरासादिति चेन्न। स्वप्रतियोगिकत्वघटानुयोगिकत्वोभयाभाववत्तत्सं
सर्गिकः। घटनिष्ठप्रतियोगितीयतत्संसाविच्छिन्नावच्छेदकत्वाभाववान्साधकाभावद्वित्यस्य पक्षसाध्यहेतुत्वात्। न च धर्माणामाने
स्यातत्तद्धर्मवक्षीकृत्यप्रतियोगितानवच्छेदकत्वसाधनमसर्वज्ञतुर्घटभित्तिवाच्यं। यावतां धर्माणामुपस्थितिस्तावतामेव पक्षी
कारात्तत्रोक्तसाध्यसाधनेनैव वादिविजयसंभवात्। ननु तदवत्तिधर्मस्य तन्निष्ठप्रतियोगितावच्छेदकत्वे समवायित्वेन वाच्यतं नास्ती
ति प्रतीतिरेव साधकेत्यत आह। तद्विशिष्टेति। विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिबोधे विशेषणतावच्छेदकविशिष्टनिर्णयः। कारणं अभावधी
श्रवविशिष्टवैशिष्ट्यावलंबनेत्यर्थः। ननु विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयत्वेन हेतुत्वरूपहेतुः स्वरूपा सिद्धइति चेन्नैवं घटतत्पटव
त्तिप्रतियोगितानवच्छेदकं। पटविष्ठविशेष्यताविशिष्टप्रकारत्वाभावात्। वैशिष्ट्यं च स्वसमानाधिकरणधर्मनिष्ठत्वसंबंधेनापटविष्ठवि
शेष्यताघटितप्रमात्वघटकप्रकारत्वाभावाद्वा। केचित्तु। घटैर्निरूपितानुयोगितापक्षः। तादृशविषयताप्रयुक्तसंसर्गिकविषयप्रतियोगि
काभावः घटावत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वाभाववान्पटवत्तिधर्मनिष्ठप्रकारतानिरूपितघटनिष्ठविशेष्यताशालिज्ञानजन्यज्ञान
विषयत्वात्। तादृशविषयताप्रयुक्तविषयताश्रयत्वादितियावत्। भूतलनिष्ठघटसंबंधवत्। यद्वा। घटयताश्रयत्वं हेतुरित्याहुः। घ

११०
 तत्प्रयुक्तायाः साधकत्वेनाभिमतं प्रत्ययासिद्धेरनुपदमभिधाममिति। अन्यथाऽभावधियस्तद्विशिष्टवैशिष्ट्यान्वगाह्ये।
 निर्विकल्पकादपीति। निर्विकल्पस्य तावद्विशेषणज्ञानात्मकतया विशेष्ये विशेषणतत्रापि विशेषणान्तरमिति रीत्याऽभावप्र-
 त्यक्षापत्तेरिति भावः। अत्र च महानसीयः वन्ति श्रेतिज्ञानान्महानसीयवन्ति नास्तीति बुद्धिवारणायोक्त्या वच्छिन्नप्रतियोगिता-
 काभावबुद्धौ तदुभये कतरधर्मावच्छिन्नेऽपरतद्धर्मप्रकारकनिश्चयत्वेन व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्थले प्रतियोगिविशेषण-
 स्थापि प्रतियोगितावच्छेदकत्वमते कारणता तदनुपगमे तु तद्धर्मसमानाधिकरणत्वेन भासमानतद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव-
 बुद्धौ समानाधिकरणाधर्मावच्छिन्नाभावबुद्धौ प्रतियोग्यं शो प्रतियोगितानवच्छेदकमानस्याप्रामाणिकतया न घटाभावबुद्धौ द्रव्यं
 घटद्रव्यादिनिश्चयापेक्षाप्रसंगः विशेषणतावच्छेदकता घटकसंबंधवच्छिन्नतद्धर्मनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितप्रतियोगिप्रका-
 रतानिरूपितायाः स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताविषयताया असत्वात् इत्यत्र तात्पर्यं। ननु प्रतियोग्यवत्ति धर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदक-
 त्वानुगमे गवाधिकरणशरीयत्वावच्छिन्नशृंगाभावविषयिकायाः गविशशृंगं नास्तीति प्रतीतेरसिद्धिप्रसंग इत्यत्रेष्टापत्तिमा-
 हागवीति। प्रत्ययान्तरमन्यथोपपादयति। शशोऽति। एवं चोक्तयुक्त्या समवायित्वेन वाच्यत्वं नास्तीति प्रतीतौ वाच्यत्वं समवायीति ज्ञा-
 ने कारणतश्च वाच्यत्वं न समवायीति ज्ञानदृश्यान् संभवति। तत्कालीनायाश्चोक्तप्रतीतेर्वाच्यत्वे समवायित्वाभावविषयकत्वे वाच्य-
 वंसमवायीति ज्ञानकालीनाया अपि तथात्वमेवेत्यन्यथोपपत्तेर्व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावे साधकाभाव इति भावः। मूले तत्पदस्य प्रका-

राम०
 ११०

तत्र प्रतियोगितावच्छेदकपरा मर्शित्वेऽसंगतिरूपं दीधितिः स दृष्टिं तन्मावार्थबीजमाह। अत्राबुद्धाविति। स्वयमनंगीकारादिति। अ
 यंभावः नेत्याकारकाभावबुद्धिवारणार्थं तत्प्रतियोगिताकाभावाप्रत्यक्षेतादृशहेतुलोपगमोवाच्यः। सचासंगतः। तादृशकारणाभा
 वस्य कार्यतावच्छेदकावच्छिन्नविरहप्रयोजकत्वेव उक्तबुद्धिश्च न तत्कार्यतावच्छेदकवतीति किं तेनेति। भावार्थश्च विशेषणताव
 छेदकप्रकारकनिर्णयत्वेन हेतुतुल्यविशिष्टवैशिष्ट्यविषयताशालिबुद्धिरूपं यत्कार्यतावच्छेदकं समवायित्वेन वाच्यं नास्ती
 ति बुद्धेस्तदवच्छिन्नत्वात् प्रतियोगित्वं प्रतियोगिनिवैशिष्ट्यं। न च न स्वातंत्र्येणेति किमर्थमिति वाच्यं। अभावप्रत्ययो
 हिरूपः। तत्र कश्चन प्रतियोग्यं प्रतियोगितावच्छेदकवैशिष्ट्यावगाही कश्चन तु तथानेति समवायित्वेन वाच्यत्वं नास्तीति प्रत्य
 योवाच्यत्वाभावांश एव वाच्यत्वाविशेषणसमवायित्वस्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबंधेनावगाहीति रीत्यावधिकरणधर्मा
 वच्छिन्नाभावो दुर्वार इत्याशंकावारणाय। न स्वातंत्र्येणैव हेतुमाह। तद्धर्मेति। नियमात्। तादात्म्यसंबंधेन व्याप्यत्वात् तथा च उक्त
 प्रत्ययेन स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबंधेनाभावांशो घट इत्यावगाहनेतन्नियममंगापत्तेरिति भावः। एवं च प्रकृत्येयोजयती
 त्यग्निमावतारणं तर्कसर्वकं नियमं ग्राहयतीत्यर्थकं। दीधितौ तदिहेत्यादिस्तकः। अथावगाहतइत्यनेन नियमे योजिते। घटत्वे
 न परो नास्तीति बुद्धेर्विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वासिद्ध्याभासोद्धारइति। अथ घटत्वेन घरो नास्तीति प्रत्ययस्य विशिष्टवैशिष्ट्या
 वगाहित्वासिद्ध्युद्धारमात्रादेव तर्हिसादिव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावदूषणोपपत्तेस्तद्विशिष्टज्ञानस्येतियथाश्रुतं विशेषण
 णतावच्छेदकविशिष्टज्ञानस्येत्यादितद्व्याख्यानं च किमर्थमिति चेन्नाघटवेदितिसंयोगसमवायादिसंसर्गकविशिष्टवैशिष्ट्य

राम०
१११

सतितदुभयत्ववदन्यवृत्तिहेनपृथक्पृथक्त्वेनउपेक्ष्यतदुभयनिष्ठप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमपिसाधनीयं। तेनवन्निवेनतार्णता
 णदहनोभयाभावादिनिरासः। मणिकाराणांतार्णताणदहनोभयाभावसत्वात्। तदुभयत्ववद्विन्नयत्प्रत्येकंतद्वृत्तित्वस्यत
 दुभयत्वेसत्वाद्वाधइत्यर्तेभयनिष्ठप्रतियोगितानवच्छेदकत्वान्नदोषःकेवलतार्ण्यभावप्रतियोगितावच्छेदकतायास्तात्तदुभ
 यत्वान्यत्वंनिवेशितं। तथाचतदुभयत्वान्यत्वविशिष्टतादृशवृत्तित्वावच्छिन्नस्पृताणस्वातार्णत्वोभयमात्रस्यतदुभयार्णत्वोदोसत्वा
 द्वाधोतत्तदुभयनिष्ठत्वंप्रतियोगिविशेषणंकेचित्तु। तद्वृत्तिप्रतियोगिताकाभावःयत्किंचिद्वृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताक
 ल्वयत्किंचिद्वृत्तिप्रतियोगिताकत्वोभयभ्यश्चन्यइतिरीत्याविशेषरूपेणसामान्याभावव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावोभिर
 सनीयो। घटसामान्याभावेतद्वृत्ताभावेचबाधवारणायक्रमेणप्रतियोगिताकत्वद्वयं। यत्किंचिद्वृत्तिश्चाभिन्नरावनिवेशः। तेनतद्वृ
 ताभावेनबाधः। हेतुः। पूर्वोक्तएव। पक्षःपूर्वोक्तः। प्रतियोगितावच्छेदकसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकधर्मपर्याप्त
 धिकरणपर्याप्तप्रतियोगिकत्वाभाववानितिरीत्याइत्येतेनघटाभावःघटत्वेनतद्वृत्तदन्वोभयाभावश्चनिरसनीयःधर्मश्चत
 त्प्रतियोगितावच्छेदकान्यत्वेनविशेषः। तेनतद्वृत्तदन्वघटोभयाभावेनबाधःपर्याप्तनिवेशात्घटसामान्याभावादौघटद्विधादिव
 माहायनबाधः। एषुचसोदलमतेप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिज्ञानंनहेतुरित्याहुः। घटस्तद्वृत्तान्यइतिज्ञानोत्तरंघटस्त
 द्वृत्तत्ववानितिज्ञानासंभवात्घटत्वेनतद्वृत्तोनास्तीत्याकारकप्रतीतेर्घटत्वसामानाधिकरण्येनतद्वृत्तान्यत्वविषयकत्वावश्यकत
 याचिंतामणिकारैःसामान्यरूपेणविशेषाभावोभिरसनीयः। इत्यतइत्यनंतरंतदिशब्दोपः। तथाचतत्साधकमुक्तिर्नोक्तेतिभावः।

११-ॐ-मंजू स्वस्वत प्रति योगि विशेषण त्वं घटत्वा देउ वीरमिरुः ॥ घटत्वा विधि देनेति ॥ ननु घटत्वा वरुणादे घटत्वा वच्छिन्ना भावविरोधित्वं तेन न्य
 ११२ धिकरणधर्मावच्छिन्ना भावविरासः ॥ गगत्वा वाच्यत्वावच्छिन्नस्य गगत्वावच्छिन्ना भावादिविरोधित्वं न दोष इत्यत आह ॥ वाच्यत्वादिनेति ॥ धिर्ग
 स्तुनियमाप्रयोजकत्वं ॥ १॥ ॥ इति आरुडोपावृद्धमद्विरचितान्तुर्दशनक्षणी अनुमानमंजूषा ॥ १॥ श्री सांबसदासिवाषीणभक्त
 तापोतापगतस्तृषानचकशाधौतानधुलिस्तनोर्न स्वच्छंदमकारिकंदकवलः कानामकेलीकथा ॥ दूरोत्सृष्टक रेणहंत ॥ करिणास्पृष्ट
 नवापमिनीप्रारब्धोमधुपैरकारणमहोक्षाकारकोलाहलाः ॥ १॥ नस्त्रीचलः पुमानूलेकैदृष्टोवाप्यथवाश्रुतः ॥ पुंश्चा ल्यरावतं
 जारंचालयंति पुनः पुनः ॥ २॥ भ्रमनूवनांतैननमंजरीषु नष्टपदौगंधफलीमजिघ्रतु ॥ साकिं नरम्पासु च किं नरतात
 लीयसी केवलमीश्वरेष्ठा ॥ ३॥ ॥ १॥ ॥ १॥ ॥ १॥ श्रीगणपतये नमः ॥ १॥ ॥ १॥ ॥ १॥

राम ०
 ११२